

249 160

п. III.

T. LIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці від редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUSEVSKYJ.

I Jahrgang.

1904, III B.

B. LIX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надом К. Беднарського.

Вийшло 80 VI с. с. 1904.

Рік XIII.

Р. 1904 кн. III.

Т. LIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

249160

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, III B.

B. LIX.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Ваднарського.

Вийшло 80/VI с. с. 1904.

НБ ПНУС

249160

Зміст LIX тому.

1. Святий Климент у Корсуні, причинки до історії староруської легенди. X. Віднайдення мощей св. Климента, написав Др. Іван Франко (Далі буде) с. 181—208
2. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії, написав Василь Герасимчук, I—III (Далі буде) с. 1—40
3. Матеріали до історії Коліївщини. II. Кілька документів про участь ченців київських монастирів в гайдамацьких рухах XVIII ст., подав Сергій Грущенко с. 1—16
3. Miscellanea: Варшавський синод з року 1561, подав Олександр Сушко с. 1—17
4. Наукова хроніка: Антропология, археология і етнографія в західноєвропейській науковій літературі останніх років, подає Зенон Кузеля с. 1—65
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 32) с. 1—33

Inhalt des LIX Bandes.

1. Der heilige Klemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altrussischen Legende. X. Die Wiederauffindung der Reliquien des hl. Klemens, von Dr. Ivan Franko (Fortsetzung folgt) S. 181—208
2. Vyhovskij und Georg Chmelnyckij, Studien aus der Geschichte der Ukraine im XVII Jhrh., von Basilius Herasymčuk, I—III (Fortsetzung folgt) S. 1—40

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Інв. 249160

3. Beiträge zur Geschichte der Volksbewegungen im J. 1768 (Kolijivščyna). II. Einige Aktenstücke über die Theilnahme der Mönche der Kijever Klöster an den Bewegungen der Hajdamaken im XVIII Jhrh., mitgetheilt von Sergius Hrusčenko S. 1—16
 4. Miscellanea: Synodus provincialis acta Varsaviae an. 1561, mitgetheilt von Alexander Suško S. 1—17
 5. Wissenschaftliche Chronik: Anthropologie, Archäologie und Ethnographie in der westeuropäischen wissenschaftlichen Litteratur der letzten Jahre, von Zeno Kuzela S. 1—65
 6. Bibliographie S. 1—33
- Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.
-

СВЯТИЙ КЛИМЕНТ У КОРСУНІ.

Причинки до історії староруської легенди.

Написав Др. І. Фрашко.

Х. Віднайдене мощий свв. Климента.

Отсе ми підійшли до того розділу нашої праці, що був головною її метою, до того моменту в розвою Климентової легенди, де та легенда, мов дух Гамлетового батька, в білий день виступає на сцену історичної дійсности, робить ся фактом, а навіть важним чинником історичної події: мощі свв. Климента віднаходять, приносять до Риму деє у початку 867 р., і тут вони роблять ся не лише предметом великої побожности, але важним чинником у тому, що папа згоджує ся признати славянський переклад літургічних книг, доконаний славянськими первоучителями; значить, сей момент робить ся важною зворотною точкою в історії всього духового розвою Славянщини і нерозривно звязує імя свв. Климента з іменами славянських первоучителів Константина (Кирила) і Методія та початком церковного письменства на славянській мові.

Не вважаючи на величезну літературу, яка від давна, а особливо в XIX в. розросла ся довкола діяльности славянських учителів, власне сей пункт — віднайденя мощий Климента і проблемів, які вяжуть ся з ним, не був доси трактований так спеціально, як би належало. Більша часть учених, опираючи ся на безсумнівних свідощтвах сучасників, що мощі Климента були в кінці 867 або в початку 868 р. принесені до Риму і стрі-

чені з великою парадю, приймала й сам факт їх віднайдення, а разом з тим і мучеництва та поховання св. Климента в Корсуні за безсумнівні історичні факти; інші задовольняли ся легким зазначенем сумнівів та трудностей, що насувають ся при детальнім порівнюваню жерел, але й вони не входили в річ глибоше. З того, що у нас було сказано доси про історичне ядро Климентової легенди і про її розвій, видно відразу, що проблеми тут насувають ся значно глибоші, ніж доси допускали дослідники і що для їх відповідного в'яснення треба сягнути до принципіальних питань методи користування жерелами, що доси були основою досліду.

Та заким говорити про се „історичне“, а бодай історично-важне віднайдене Климентових мощей, мусимо зазначити, що воно не було одиноке. Як і слід ждати при широкім розгалуженю легенди про Климента і його мучеництво, також легенда про віднайдене його мощей появляеть ся в різних місцях і в різних часах незалежно в одних від других. Найстаршу звістку про мощі Климента і заподіяне ними чудо знаходимо ще в VI в. у Григорія Турського в цитованій уже його книзі „*Liber miraculorum in gloria martyrum*“. Безпосередно по чуді з хлопцем на дні моря, яке ми репродукували висше (розд. IX, стор. 174—5), Григорій оповідає далі: „Було жерело, що орошувало один лан понизше території міста Лемовіцина (тепер Лімузен); його вода освіжувала допливом або запліднювала заливом і огородові саджениці і полеві пашниці. Були пороблені рівчачки, якими розпроваджувано її всюди, де було треба, щоб те, чого не давала природа, досягнути людським заходом. Щедро бухаючи з нори вода була така солодка, що, бачилось, аж радували ся ярини та корчі, коли вона омочувала їх. І в сьому виявляла ся ласка божої величності, що куди лише було пустити потічок, швидко там починали сходити засіви. Та коли мешканці того села мов для забавки розпроваджували сю воду скрізь по всяких місцях, спокусник, як думаю, з зависти зупинив її під землею і аж у віддаленю 12 стадій вона виступила розрізненими норами серед багна, де вже не могла приносити ніякої користі. Тоді всіх серця поняла тривога; селяни бачуть, що на цілу околицю приходить якась нова загибель і разом гірко оплакують те добродійство, яким привикли користувати ся доси. І ось у такий посухі минає один, ба й другий рік. Все в тому місці сохне від спраги, що звикло було орошувати ся. Та ось третього року трапило ся, що один подорожний (*quidam iter agens*) роздобув

реліквії бл. Климента мученика, про якого ми згадали вже висше, і приніс їх до Арідія, пресвитера того міста, мужа релігійного і наділеного всякою св'ятістю. Коли-ж день і ніч до нього приходили сумні сусіди, дуфаючи на його молитву, що коли-б попросив у Господа, то міг би повернути жерело на своє місце, він сказав: „Ходімо — мовить — любі мої, і коли се правда, що твердить наш паломник (*portitor*), що се останки мученика Климента, то се покажеть ся тепер, коли виявить ся його спла“. Тоді зі співами подав ся до місця жерела, і по відспіваню псалмів у молитві припав до землі, і поклавши св'яті реліквії в самім гирлі жерела благов, щоб той, що колись засудженим на рубанє мрамору отворив погожу ріку, і сьому місцю повернув воду, яка вперед утішала його любовою лагідністю, на ново за причиною Климента. І зараз нора повернула і з гирла вибухла велика вода і біжучи наповнила той сам протік, яким плила вперед; серед подиву народа віддавано велику подяку Богови, який і показав силу мученика і зволив сповнити молитву свого вірного слуги“.¹⁾

Як бачимо, Григорій подає се оповідане як факт, що став ся мало що не на його очах, бо в околиці близькій до місця його пробування і при співуділлі чоловіка сучасного і близького йому, Арідія Лімузенського. Про сього Арідія сам він в інших місцях своєї книги подає досить докладні біографічні дані (*op. cit.* 457). Се був потомок шляхетського роду, жив від 534—548 молодим парубком у Тревірі при дворі короля Теодоберта, пізнійше покинув св'ятський стан, пішов до школи, яку держав єпископ Нікетій, і вивчивши ся „*disciplinis ecclesiasticis*“ був висвячений тим же єпископом. У своїх добрах він заснував монастир Атан, який пізнійше по його імені названо монастирем св. Арідія (по французьки *Saint Yrieix*) і був аббатом того монастиря. Григорій оповідає ще один факт із його життя в р. 585 і зазначає його смерть у р. 591. Чи й коли він був пресвитером у Лімузені, сього не згадує, так що й докладнійшої дати, коли могло стати ся отсе чудо, не знаємо. Не знаємо також, від кого дізнав ся Григорій про се чудо, чи від самого Арідія, чи від кого иншого. Та найцікавіше те, що як у попередній легенді про чудо з хлопцем, так і тут Григорій не

¹⁾ *Gregorii Turonensis Opera*, ed. Arnt (*Monumenta Germaniae historica*, I, *Scriptores saec. Merovingici*, t. I, 510—511). *Pop. Al. Lippomani*, *Historiae de vitis sanctorum*, Lovanii 1571, I, 470.

натякає навіть на місцевість, де були знайдені реліквії Климента, ані не дає пізнати, що се були за реліквії. Що до самого чуда з жерелом, то ми придивимося йому ще пізніше, коли будемо говорити про фольклорні жерела й парости Климентової легенди.

Друга легенда, власне про віднайдене мощий свв. Климента по-встала правдоподібно в Корсуні в початку IX в. Ми не маємо її оригінального тексту, а тільки короткий витяг у церковно-славянським перекладі, що ввійшов у склад деяких руських Прольотів. Ось як читаємо се оповідане в перемиськім Прольоті XVI в. (сін. ЛП, В. 5, стор. 687): „За царювання Никифора зачинило ся море, де були мощі свв. Климента в Корсуні, що звеличав був Бог сього святого, як пишеться (в його житії). І затурбував ся дуже Георгій, єпископ корсунський і пішов у город Константинів і оповістив про се патріарха. І сей послав із ним весь клир свв. Софії. І прибули до Корсуня, і тут зібрали ся всі люди і подали ся на край моря з псалмами і піснями, щоб одержати бажаний скарб. Та вода не розступила ся перед ними. А коли зайшло сонце, вони сіли на корабель. І отсе о півночі заблисло їм світло від моря і показала ся їм насамперед голова, а потім і всі мощі святого Климента. І взявши їх святих поклали в корабель і привезли до міста і поклали в домовину і положили в церкві свв. апостолів. І коли почали правити літургію, стали ся многі чуда: сліпі відискали зір, біси були прогнані і хромі та недужі з між людей відискали здоровле молитвали свв. Климента“.¹⁾

Нема сумніву, що маємо тут перед собою не повний текст легенди, а тільки витяг, такий, які звичайно вміщувано в Прольотах. Що більше, можемо сказати майже напевно, що сей проложний витяг був доконаний не з первісного тексту корсунської легенди, а з перерібки, в яку для замаркованя зверхности Царгорода над Корсунем уставлено епізод про подорож корсунського єпископа до Царгорода, про бране дозволу в патріарха на діло, яке вповні лежало в компетенції єпископа і про висилку всього клира зі свв. Софії для пошукування мощий у Кор-

¹⁾ Ів. Франко, Апокрифи і легенди з укр. рукописів, т. III. (Памятки укр.-р. мови і літератури, т. III), Львів 1902, стор. 312—313. Такий самий, або близький до нього текст мав під рукою і цитував без подая жерел Платонов у своїй праці „Жизнь и подвиги первоучителей славянскихъ Кирилла и Меодія“, друкованої у журналі „Духовный Вѣстник“, 1862, т. IV, стор. 314.

суні, висилку, як бачимо з дальшого оповіданя, зовсім безцілну, яка на хід подій не мала ніякого впливу і про яку в тексті далі нема ніякої згадки. По всякій правдоподібности цілий сей уступ і приплутане патріарха та Царгорода до сеї легенди, се пізніша, царгородська інтерполяція, вставлена в оповідане первісно корсунське. Можна бачити певну до Корсуня неприхильну тенденцію і в тім, що корсунського архієрея, який фактично мав титул архієпископа, тут називається просто єпископом. Се разом доказ, що наш руський перекладач узяв се оповідане не з Корсуня, а з Царгорода. Чи було воно вже в Царгороді ексцерповане і вставлене в Прольот, чи може се доконано вже на Русі, се не легко рішити. Мені видається правдоподібнішою перша евентуальність, що перекладач руського Прольота знайшов уже в грецькій Синаксарії оригінал отсього оповіданя. Що доси не знайдено грецького Синаксарія, який містив би яке будь оповідане про віднайдене Климентових мощий, се ще не доказ против того; найдавніші звісні нам грецькі Синаксарії сягають не далі як до XII в., а вже в X або XI в. могли бути причини, які довели константинопольську церков до усуненя сеї памяти із офіційального Синаксарія, а тимчасом се оповідане могло вже перейти на Русь.

Для нас у сьому оповіданю найважніша його дата. Незвісний автор кладе сю подію на часи царя Никифора I, що панував від р. 802 до 811 і згіб д. 26 липня 811 р. в кровавій битві з Болгарами. Від 806 р. сидів у Царгороді також патріарх Никифор (до 815 р.); як їх сучасника пізнаємо корсунського архієпископа Георгія. Се не багато, та, як побачимо далі, аж надто досить на те, щоб кинути зовсім нове світло на цілий ряд намяток, що доторкають ся славянських первоучителів.

Що до самого змісту, то отся легенда, як бачимо, добре навязує до тексту старшої (латинської і перед-Метафрастової) легенди про мучеництво і похорон Климента. Чудесний відплив моря біля Корсуня в місці, де лежить Климентове тіло, в часі царювання Никифора раптом уривається — очевидно так само чудом, як чудом доконував ся доси. Климентове тіло лежить усе ще на дні моря в храмику збудованім ангельськими руками, і тепер, коли море не дає до нього доступу, може бути виняте відтам лише чудом божим, а не жадним людським зусилем. І справді, віднайдене мощий доконується ся чудом, у ночи, серед моря. Ті, що шукають мощий, простоявши в молитвах на березі

моря до пізнього вечера і не діждавши ся чудесного відпливу моря, під ніч сідають на корабель, і аж о півночі серед блиску їм являють ся мощі насеред моря. Легендова конструкція видержана до кінця. Мощі очевидно лишають ся в Корсуні. Правда, дещо тут неясне. Мощі являють ся не відразу: зразу голова, потім решта, отже виходить так, немов би ті мощі вже перед тим були розкидані в морі. Але про ніяке копанє, про острів ані про якір нема згадки. Важна натомісь згадка про чуда, які стали ся підчас зложеня мощій у церкві — найважнійший критерій їх автентичности. Сей самий уступ майже дословно ми віднайдемо пізнійше в твв. Панонській легенді про житіє Константина, де він уставлений в оповіданє про принесенє мощій Климента до Риму. Значить, сей уступ належав до жерела спільного обом сим легендам.

В безумнівнім, хоча поки що не зовсім яснім звязку з сею проложною статєю стоїть звісна зі славяно-руських Миней статя: „Слово на пренесеніє мощій преславнаго Климента, историчьскоую и моуци бєсѣдоу, яко Хѣою помоуциу къ д. тысяци тѣ. и д. лѣто и зыскавшемъ его любезнѣк и вѣрно, какоже изъ инѣх (?) к' Понтѣк коста“. Подаючи в додатку до отього розділу текет сього „Слова“ з деякими поясненями, обмежаю ся тут на перегляд його змісту.

По вступі, досить темнім та заплутанім, автор оповідає про своє бажанє — віднайти Климентові мощі (про заперестанок чудесного відпливу моря нема мови). Йому удасть ся намовити до участі в пошукуваню корсунського архієпископа Георгія. Д. 30 січня вони з процесією виходять із корсунської пристані в напрямі до „блаженного острова“, над яким у нічній пітьмі бачуть сьвітло. В ранці разом із архієреєм усї перепливають до острова і обходять його довкола під проводом якогось Дігіца, що знав добре сю місцевість. Треба припускати, що сей Дігіц показував, де треба шукати Климентового гробовища. Починають копати, тимчасом небо хмарить ся, грозить дощем. Але хмари перенесло в иньший бік і по недовгім копаню показало ся одно ребро. Потім по довшім копаню віднайшла ся голова, далі всі иньші кости, а нарешті й якір, хоч переїдений іржою, але все ще твердий. Пробувши в молитвах усю ніч на острові побожні вертають назад кораблем до Корсуна; архієрей несе домовину (радше пушку) з мощами на голові. Перед брамами міста зустрічає їх „князь градський з деякими вірними і мудрими мужами, що трапили ся тут“, і просить, щоб мощі були

положені на міській башті, яку власне він будував і мав назвати іменем сьв. Климента. Тимчасом їх кладуть у церкві сьв. Созонта, що біля міського муру; сюди тисне ся народ, щоб цілувати мощі. В ночі архієрей (щоб запобігти стискови народа) переносить мощі до церкви сьв. Леонтія; тут над ними всю ніч іде відправа; в ранці мощі обношено по цілім місті серед великої радості всього народа, а обійшовши місто зложено їх у соборній церкві. Молитвою до сьв. Климента кінчить ся оповіданє.

Хоча сам процес віднайденя мощій Климента в отсім „Слові на пренесеніє“ оповіданий зовсім відмінно, ніж у проложній статі, то по про те се Слово вяжить ся зі статєю згаданими в нїм іменами, які дозволяють усталити його правдивий характер. Отже бачимо, що корсунський архієпископ і тут, як у проложній статі, зветь ся Георгій, а обік нього згадано й імя Никифора „славного“, про якого сказано, що „тогда царствія добрѣ и кротко прїимша кормила“. Правда, за словом „кормила“ маємо в нашім „Слові“ ще „градская“, але се явна несуразність, допущена певно не первісним автором оповіданя, який мусів знати, що в Корсуні царів не було і який сам на иньшім місці свого „Слова“ називає коменданта корсунської залоги „боголюбець князь градскій“. Зводячи до купи наше „Слово“ з проложною статєю ми доходимо до того, що корсунський єпископ Георгій названий у обох сих творах — одна й та сама особа, той сам Георгій, що жив у початку царюваня Никифора I, в перших роках IX в., і що Никифор названий у „Слові“ не ідентичний з неназваним але згаданим у тімже „Слові“ корсунським „боголюбивим князем градским“, але ідентичний власне з византийським імператором Никифором I, що вступив на престол 802 р. В такім разі нотатка „Слова“, що віднайденє мощій випало на час, коли той Никифор „царствія добрѣ и кротко прїят кормила“, вказує на рік 802 або найближші по нїм, як на час довершеня подій. Навіть епітети „добрѣ и кротко“, якими наш автор характеризує вступленє Никифора на престол, можуть мати в собі ядро історичної правди і бути не самою лише обовязковою „византийською“ фразою; ми знаємо, що Никифор був винесений на престол конспірацією впливових двірських урядників і магнатів, яким надокучило марнотратне правління цариці Ірени. Се був перший у Византії державний переворот доконаний цивілістами, не воєнними людьми і очевидно без звичайного в таких випадках розливу

крови; навіть здетронізовану царицю не вбито ані не калічено, тільки вивезено на острів Лесбос, де вона по році вмерла.¹⁾ А коли се так, то виставлена в титулі нашого „Слова“ дата 6369 р.²⁾ або 861 р. нашої ери являєть ся не датою первісного автора, але значно пізнішою комбінацією якогось перерібника, якого мусимо дошукувати ся.

Оповіданє в „Слові“ ведеть ся від учасника, самовидця й ініціатора події. В однім місці розд. 3 він виразно каже про себе, коли при копаню показала ся голова свв. Климента: а її вперше побачивши один, „иже сѣи єсть повѣстникъ“ і т. д. Що він був ініціатором цілого діла, видно з контексту розд. 1, де він говорить про своє „веліє упованіє“ на знайденє мощий, оповідає, як думка про се палила його здавна мов іскра, що западе в купу вугля, як душа його бажала голубиних крил, щоб долетіти до домовини свв. Климента і спочити на ній. Початок розд. 2, де кажеть ся, що „чоловіколюбєць Ісус побудив декого з жильців Корсуня“ до шуканя мощий, треба очевидно розуміти також так, що вони улягли намовам оповідача; так розумів сей уступ і Анастасій Бібліотекар, перекладаючи в скороченю сей текст та ідентифікуючи оповідаюча зі свв. Константином: *Civitatulae hujus metropolitam nomine Georgium simul cum clero et populo ad eadem de caelo expetenda invitans... plurimos eorum accedere... animavit.* Оповідуючи про факти, в яких автор сам брав участь, він уживає першої особи множного числа; отже говорячи про першу процесію, що вибрала ся з корсунської пристані під ніч 30 січня за почином деяких „теплих“, він каже: „идохом же до блаженнаго отока“. При тій процесії очевидно був і архієпископ, якого автор називає „мужем подвига“ і якого несли „на сѣдалищи подвижнѣм“; можливо одначе, що автор має на думці себе самого, говорячи: „етєрь кто сѣсѣдый моужєви подвига“, який уперве побачив сьвітло над островом, а потім уперве побачив і голову Климєнтову. В таким разі треба-б догадувати ся, що наш автор займав досить видне місце в корсунській єрархії і був особою близькою й довіреною біля митрополита. Се потверджують ся й таким зворотом у його

¹⁾ Пор. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 2 Auflage, München 1902, стор. 965.

²⁾ Цікаво, що помилка 4369 замість 6369 стоїть не лише в північній рукописі (Макарієвій Четі Минеї), але і в найстаршій звісній пам'ятці Моск. Дух. Академії.

оповіданю, як „пѣніє кондачьское пѣти повелѣхомъ“, де автор виступає як особа, що може побіч митрополіта наказувати иньшим. Правдоподібно треба думати про нашого автора і в тім місці, де він оповідає, як архієрей плывучи з острова до Корсуня держав пушку з мощами на голові „сѣ етером вѣрнымъ соушемъ тоу“. Доси всі ті місця витолковувано на сьв. Константина, який як член цїсарського посольства міг справді в такій події займати почесне місце. Але такій інтерпретації, навіть поминаючи імена Георгія й Никифора, рішучо перечить остатній розділ „Слова“, де автор виразно характеризує себе як Корсунянина: „блаженъ бо градъ нашъ“, і натякаючи на дотеперішні клопоти міста та на надію поправити його долю через чудодійні мощі каже: „мы бо есмы сѣмъ вина, имже ся есмы лишили его, но некли (чейже) возникнемъ“. Усе се вказує на те, що „Слово“ не лише було голошене в Корсуні швидко по доконаню самої події, але що автор його був Корсунянин, а бодай пробував і говорив своє „Слово“ в Корсуні. Що „Слово“ було голошене швидко, може в роковини події, або в найближшій Климентів празник, доказує не лише багатство деталей, зібраних очевидно при сьвіжій пам'яті, але також живість надії на поміч від мощий. Підношено против того як річ недоладну, що автор оповідає се все для людей місцевих, яким ті річи й без нього були відомі і що для того правдоподібноше буде припустити, що „Слово“ було говорєне не в Корсуні, а десь инде, прим. у Константинополі. Та поминаючи вже, що для поміщуваня „Слова“ дебудь инде крім Корсуня нема ніякої підстави, звернемо увагу на те, що в остатнім розділі виразно говорить ся про празник „сѣвітлої пам'яті“ Климента, тоді, коли попередні церемонії з перенесєнєм мощий уже скінчили ся і були повсїм завершені, про празник, на який зійшли ся люди з ріжних місцевостей, що певно й собі-ж бажали почути автентичне та детальне оповіданє про віднайденє мощий, та нарешті й на те, що віднайденє мощий було довершене при участі невеличкого гурту Корсунян, а з причин вияснєних далі могло бути дуже пожаданим дати загалови детальне й авторітетне оповіданє про довершенє сеї події.

Закінченє „Слова“ кидає дуже цікаве сьвітло на значєне, яке придавано в Корсуні віднайденю мощий свв. Климента. Сі мощі кілька разів називають ся дорогоцінним скарбом, „негниющим богатством“, „бисєрообразними мощами“; князь городський

просить покласти їх „на новозданнѣмъ столпѣ града, тѣмъ съданѣ тогда въ имя святого Климента“, потім просить, щоб понести їх „по стѣнѣ града“ аж до храма свв. Савонта, що стояв „близъ забралъ“; другого дня моці носять „по всемоу граду“ серед великої радості народа; всі чують себе відважними „забывше всяку напасть“. Автор „Слова“ в кінцевій апострoфi до горожан Корсуня ще ближше поясняє значіне сеї події: маючи в своїх мурах свв. Климента „некли возникнемъ“, себто: чейже підіймемо ся з упадку, в яким опинило ся було місто перед тим. Держачи ся міцно віри в чудодійну силу моцій, „вѣрженъ бо градъ нашъ, сиѣкъ намъ соущемъ ѿ противнаго ѿгнанемъ мвнѣса“. Обертаючи ся до свв. Климента оратор благає у нього крім ріжних иньших дарів „всѣхъ противныхъ приложеніи избавленія“ та знівеченя „силы противнаго“. Все се буде нам зовсім зрозуміле, коли пригадаємо собі політичні обставини, серед яких опинив ся був Корсунь у початку IX віку.

В „тривожному“, як каже проф. Грушевський, житю Корсуня VIII вік був важкою добою. З початку того віку Корсунь стоїть під владою Хазар і тут сидить хазарський тудун.¹⁾ Правдоподібно під кінець VIII в. Корсунь відвіскує свою незалежність від Хазар і вертає знов під зверхність Византії, зразу певно не дуже сильну. Коли взяти зовсім на віру оповіданє свв. Константина, наведене в листі Анастазія до Іавдерика, то ще в половині IX в. положенє Корсуня серед ненастанних нападів Хазар та степових кочовників було мало чим ліпше від положеня в'язнів, які не сміють виглянути поза стіни своєї тюрми. Настрій міщан мусів бути не дуже оптимістичний; византійський гарнізон був невеликий, мури й укріпленя в лихій стані. Серед таких обставин один із духовних достойників упав на думку підняти духа горожан віднайденєм святощів, чудодійних моцій свв. Климента. З неясних натяків у нашім „Слові“ можна догадувати ся, що ся думка була зразу не дуже популярна; та по якімось часі йому удало ся привернути до неї корсунського архієпископа Георгія і ще декого з клиру та зі світських людей. Певна річ, віднайденє моцій мусіло бути приготоване. Не далеко Корсуня на морі лежав безлюдний Білий острів (*Λευκη*), звісний уже Амміянови Марцелінови та иньшим давнім письменникам зі своїх руїн якихось прастарих будівель,

¹⁾ М. Грушевський, Історія України Руси, 2 вид. Львів 1904 р., т. I, стор. 70.

та ще й тим, що там „страшило“, і небезпечно було ночувати.¹⁾ Отже сей острів обібрано як місце найвідповіднійше для віднайденя моцій давнього мученика чудотворця, похованого чудесно на дні моря. „Слово на пренесеніє“ згадує про якогось Дітіца, старожила, що тямив місце, де були руїни Климентової гробниці (хоудога соущи странамъ тѣмъ); ніби то по його вказівкам відкопано в роздріб Климентові кости, а нарешті й якір. Що віднайденє моцій було не лише пожадане, не лише сподіване, але по просту приготоване і доконало ся відповідно до уложеної наперед програми, на се маємо дуже добрий доказ у самім „Слові“, а власне в піснях цитованих у його тексті. Сі пісні були сьпівані більшим гуртом під проводом святиченника Соломона, що був „изглаголавая гранеса“, тоб то виголошував перед сьпіванєм початкові слова кожного кондака, почім хор просьпівував цілий кондак; значить, се не були імпровізації хвилевого настрою, але просторий канон, уложений наперед. Із того, що автор „Слова“, він же й ініціатор віднайденя моцій, залюбки цитує уступи з того пісенного твору і дуже докладно знає, в котрій строфі містив ся котрий уступ, можемо догадувати ся, що він сам був також автором тих пісень. І щож бачимо з цитованих уступів тих пісень? У четвертій пісні був уступ: „оуже бо ськровище не ськровище есть, на свѣтилищѣ свѣтъ“, — се значить: „уже скарб не есть утаєний (гра слів з подвійним значінем слова ськровище), уже свѣтло горить на свѣчнику“ (натяк на звісну євангельську фразу про ставляне свѣтильника не „под спудом“, а „на свѣтилищѣ“), — значить, було місце, де виразно висловлено певність віднайденя моцій. І щож, як раз підчас сьпіваня сього уступу віднаходять ся перша часть моцій — ребро. Знаючи, яке значіне мали нераз у історії подібні відкритя (згадаймо хрест Ісусів, відкопаний Єленою, або вістре Лонгинової списи, віднайдене в Селевкії в часі одного хрестового походу), ми не будемо ані на хвилю дивувати ся тому віднайденю: де треба було таких моцій, там при добрій волі вони все і всюди знаходили ся. Очевидно мало се бути

¹⁾ Ось слова Амміяна Марцеліна: In hac Taurica insula Leuce sine habitatoribus ullis Achilli est dedicata. In quam si fuerint quidam forte delati, visis antiquitatis vestigiis temploque, et donariis eidem heroi consecratis, vesperi repetunt naves: aiunt enim non sine discrimine vitae illic quemquam pernoctare (Ammiani Marcellini quae supersunt. . ad optimorum librorum fidem accurate edita. Lipsiae 1867, ки. XXII, розд. VIII, 35, стор. 253).

чудодійне паллядіюм міста для оборони против варварських нападів. Із пізнішого оповідання нашої літописи знаємо, що справді культ св. Климента в Корсуні ще в X в. був сильний, що церков його імени, можливо, що й з його мощами стояла при самім мурі і творила часть фортифікаційної системи міста і що власне туди дістав ся до Корсуня Володимир по довшій облозі міста.

Порівнюючи отсе „Слово“ з цитованою вище проложною статкою про віднайдене Климентових мощий бачимо, що оба ті твори походять без сумніву з одного жерела, хоча „Слово“ без порівняння ближше до нього, ніж проложна статя. На спільне жерело вказує згадка про тих самих достойників Георгія й Никифора, про похід Корсунян на край моря з псальмами і піснями, про те, що вони під ніч сіли на корабель, що їм серед ночі показало ся світло, що голова Климентова була знайдена швидше, ніж решта мощий. „Слово“ зберегло нам детальний опис копання, пропущений автором проложної статі; нема в „Слові“ згадки про константинопольського патріарха та про участь клиру від св. Софії в віднайденю мощий — і се певно так було і в первісній редакції легенди. Та з другого боку й проложна статя зберегла деякі деталі первісної реляції, пропущені або затемнені в „Слові“. І так бачимо, що Никифор тут — византийський імператор, а не корсунський стратиг; у „Слові“ сей хронологічний деталь затемнено з огляду на пізнішу, в титулі висловлену тенденцію, перенести подію на рік 861. Дуже правдоподібно, що до первісної редакції корсунської легенди належала також згадка про чуда, які стали ся в часі зложеня мощий у церкві. Важне й те, що власне проложна статя заховала назву церкви, в якій зложено мощі: се була церква св. апостолів; у „Слові“ вона тільки загально названа соборною („кафолікією“), але натякнено на її патронів у тих словах, де сказано, що Климент „с Петромъ и Павломъ сподобися слово прияти“.

Що наша проложна статя справді зберегла деякі деталі вірніше, ніж „Слово“, на се маємо досить несподіваний доказ у свідомстві латинського письменника Льва Остийського, Бенедиктинця з Монте Кассіно (вмер коло р. 1115), який у своїй хроніці (затрачений) згадував також про принесене Климентових мощий до Риму і в звязку з сим про їх віднайдене в Корсуні. Виписки з його хроніки власне про віднайдене Климентових мощий заховали нам Яков de Voragine, автор звісної „Золотої легенди“ (XIII в.) і Petrus de Natalibus, письменник XV в., автор

просторого Catalogus Sanctorum. Опираючи ся на коротенькім цитаті Золотої легенди, схожим з текстом тзв. Італьської легенди, дотеперішні дослідники цитували Льва Остийського як доказ глибокої давности Італьської легенди та її безсумнівної принадлежности Іавдерикови Веллетрійському. Ось ті слова „Золотої легенди“: „Лев епископ Остийський оповідає, що в часі Михайла, імператора нового Риму, один святих, який задля своєї мудрости ще в молодім віці одержав був назву Фільзофа, прибув до Херсонеза і розвідував з мешканців того краю про те, що доторкаєть ся історії св. Климента. Вони відповіли йому, що не знають, бо вони радше чужоземці, ніж тубольці. Бо справді від довгого часу чудо морського відпливу не повторяло ся вже за гріхи людности, а в пору, коли воно діяло ся, були напади варварів, храм був знищений і арка з тілом була залита морськими валами на кару за гріхи мешканців. Фільзоф здивований сим пішов до одного малого місточка званого Георгією, з епископом, клиром і народом, і подав ся до одного острова, де на його думку лежало тіло мученика, щоб там шукати цінних остатків. Почали копати, співваючи гимни й молитви, і Бог дав, що знайшли тіло святаго Климента і якір, з яким воно було вкинене в море, і занесли все до Херсонеза. Пізніше Фільзоф прийшов до Риму з тілом св. Климента, яке вдіяло багато чудес і було положене з почетом в церкві, що й доси носить імя святаго“.¹⁾

Всякому, хто знає свобідний спосіб поводження з жерелами у Якова de Voragine, повинно-б було видати ся неминучим справдити, на скільки вірно він передав слова Льва Остийського. На диво доси якоеь того не зроблено. Тимчасом вистарчить раз кинути оком на той цитат із нього, який подав Petrus de Natalibus (Catalogus Sanctorum, кн. X. розд. 93) і який віден передрукував Бароній під р. 867, щоб переконати ся, що автор „Золотої легенди“ не зовсім вірно передав своє жерело. Ось дословний текст цитату у Баронія: „Leo Ostiensis tradit, quod tempore Michaelis imperatoris Constantinopolitani quidam Philippus sacerdos Chersonam veniens, de his, quae narrantur in historia S. Clementis, de maris aperitione habitatores interrogavit. Qui nihil de hoc scire professi sunt, eo quod advenae magis quam indigenae erant. Nam miraculum

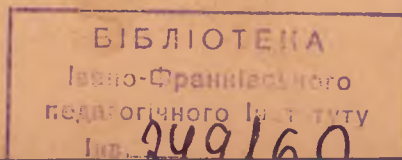
¹⁾ La Légende Dorée de Jacques de Voragine, trad. par l'Abbé J. B. M. Roze, Paris 1902, t. III, стор. 370—371.

marini recessus jam longe desierat et incursionibus barbarorum templum erat destructum. Tunc assumpto episcopo Georgiae civitatis cum clero et populo accesserunt ad insulam, in qua putabant esse martyris corpus. Ubi divina revelatione fodientes corpus invenerunt et anchoram, cum qua fuerat in mare projectum. Quod Chersonam reportantes ibidem sepe lierunt. Tempore vero Nicolai papae corpus ipsum a sancto Cyrillo, Slavorum episcopo, inde sublatum et Romam delatum¹⁾ Що Лев Остийський не взяв сих звісток із Італійської легенди, се очевидно, бо ж Італійська легенда нічого не знає про „Кирила єпископа Славян“ ані про священика Филипа, що був властивим ініціатором віднайдення мощей Климента. Твердити, що Лев Остийський сю відомість про Филипа висав собі з нальця, нема достаточної причини. Являєть ся одиноким припущенням, що Лев мав під руками якесь инше жерело, де було оповідано про віднайдення мощей Климента в Корсуні священиком Филипом при участі єпископа Георгія. Чи перероблене Георгія на місто Георгію було комбінацією самого Льва, чи помилкою пізніших переписувачів, се байдуже; у Львовім жерелі очевидно говорило ся про єпископа Георгія. Якусь не зовсім ясну відомість мав Лев Остийський про принесення мощей Климентових до Риму, але можемо сказати рішучо, що не мав під рукою Італійської легенди, бо в такім разі не був би поклав те перенесення на час панства Николая I і не був би назвав Кирила єпископом Славян. Коли пригадаємо, що Монте Кассіно, де жив Лев Остийський до свого єпископства, найдовше заховувало знання грецької мови в тих часах, коли вона деінде в Італії була забута, що тут зберегало ся протягом середніх віків значне число грецьких рукописів, то зрозуміємо, що сю відомість про віднайдення Климентових мощей він міг узяти з якогось грецького жерела, може з якогось Синаксарія, отже з короткої статі дуже подібної до нашої проложної, ріжної від неї тільки тим, що там не було названо імператора Никифора, та ще й тим, що був названий ініціатор відкриття мощей — священик Филип. Із сими звістками злучив Лев Остийський узяті з иньших жерел хибні звістки про те, що відкриття мощей стало ся за часів царя Михайла, а принесене до Риму за папи Николая Кирилом єпископом Славян. Коли се так, то

¹⁾ Baronius, Annales ecclesiastici, t. X. Venetiis 1711, стор. 328.

в оповіданню Льва Остийського мали-б ми стару, бо з початку XII в. паралелю до нашої проложної статі і в ній заховане імя властивого віднахідника мощей і автора прототипу нашого „Слова на перенесення“. Був би ним якийсь священик Филип, не Корсунянин родом, який прибув до Корсуна в невідомій цілі, тут віднайшов мощі св. Климента і не рушав їх звідси нікуди.

Лев Остийський має ще вірне почуття того, що віднайдення Климентових мощей у Корсуні, а перенесення їх до Риму — дві зовсім ріжні річі, dokonані ріжними людьми і в ріжні часи. Правда, се остатнє в нього трохи замасковано: він кладе віднайдення мощей на часи імп. Михайла, а перенесення до Риму на час папи Николая, але правдоподібно не підозріває, що се були сучасники, коли один факт протиставить другому слівцем „veho“, даючи зрозуміти, що між одним і другим уплинув значнійший протяг часу. Але вже в другій половині IX віку зайшли обставини, для нас іще не зовсім вяснені, що зробили з мощей св. Климента важний політичний фактор у зносинах між сходом і заходом і змусили забути про ту ріжницю часу й місця, зілляли оба ті факти на одну особу і були причиною ріжних перерібок та ретушовань первісного жерела на користь тої нової комбінації. Сей факт, то було перенесення мощей Климента до Риму св. Константином і Методієм, первоучителями Славян; мотивом сього факту, який надає йому велике історичне значення, була з одного боку діяльність сих двох мужів серед Славян Моравії та Панонії, а з другого боку боротьба церкви латинської з грецькою, що жевріючи вже довгі віки перед тим та виявляючи ся ріжними дрібнішими передирками, тепер вибухла явним конфліктом завдяки двом енергічним та визначним особам — папі Николаєви I, прованому Великим з одного і патріарху Фотієви з другого боку. Конфлікт вибух на тлі політичним і був неминучий при тій тенденції до всесвітнього першенства, яку виявляло від якогось часу панство і якої першим свідомим та енергічним двигачем був папа Николай. Важну роль в тім конфлікті грали й нитаня зверхности чи юрисдикції над славянськими краями; не диво, що й славянські вчителі, які з рамени Константинополя з певною свідомою чи несвідомою тенденцією висунули ся на терен, докола якого йшла боротьба, опинили ся, так сказати, в перших її рядах і мусіли так чи інакше прийняти в ній участь. Вони перехилиють ся на сторону Риму, якому оба були вірні до кінця життя. Символом

сеї їх ролі являєть ся перенесенє зі сходу до Риму мощий Климента, того легендарного папи, що в своїй особі й науці являєть ся найвиднійшим по апостолах репрезентантом первісної, ще нерозділеної церкви, що своїми подорожами, житєм і мучеництвом обіймав однаково схід і захід. Можемо догадувати ся, що сей акт не був індивідуальним поступком самого Константина або обох солунських братів, що се був політичний акт в ряді інших, симптом переваги одної з тих партій, які бороли ся з собою в самім Константинополі за і против Фотія. На жаль жерела, які маємо і які доси визискано для виясненя сеї справи, не позволяють нам зрозуміти сей факт у його повнім історичнім значіню. Навпаки, ті жерела самі так поплутані і викликають стільки поважних методологічних сумнівів, що заким користувати ся ними з надією на успіх, конче треба раз у раз піддавати їх новому переглядові, і кожний такий новий перегляд, спричинений якимось новим, хоч би невеличким відкритєм, кидає нове світло на їх обопільні відносини, на їх автентичність та більшу або меншу близькість до описуваних подій. Оттим то й ми, маючи в обговорених доси галузях корсунської легенди про віднайденє Климентових мощий у перших роках IX в. ключ до зрозуміння розгалуженя та свояцтва пізніших легенд про Константина й Методія, мусимо тепер приступити до огляду та аналізи тих жерел. Розумієть ся, аналіза всіх деталів поміщених у них не входить у нашу задачу; на се треба би писати окрему книгу. Наша аналіза буде по змові тісно держати ся одної теми — віднайденя і перенесеня мощий св. Климента до Риму.

Між жерелами, які подають нам відомости про славянських учителів і спеціально про діяльність Константина та його участь у віднайденю та перевезеню мощий Климентових, на першому місці стоять дві тзв. Панонські легенди, Житіє Методія (далі значимо коротко ЖМ), і Житіє Константина (далі значимо ЖК), далі два латинські жерела, а власне тзв. Італійська легенда (далі значимо Іт.) і недавно віднайдений лист Анастазія Бібліотекаря до єпископа Гавдерика Веллетрійського, що був головним жерелом тої Італійської легенди. Надто маємо ще пару коротких, але задля своєї хронології важних свідощтв того-ж Анастазія Бібліотекаря і вкінці тзв. Моравську легенду, твір зложений пізно, аж у XV в. на основі Іт., але з домішкою інших звісток гідних деякої уваги. Отсеї жерела ми розглянемо тут по черзі в таким порядку, який нам здаєть ся відповідним для

п'ястичнійшого представленя проблемів їх спорідненя й обопільної залежности.

I. „Память и житие блаженнаго отца нашего и учителя Методья, архиепископа Моравска“ — такий титул має тзв. Панонська легенда про св. Методія (ЖМ). Се твір писаний незабаром по смерті Методія кимось із його учеників, без сумніву Славянином і прихильником єдности східної церкви з латинською та зверхности пап над західними Славянами, але з захованєм славянської мови в богослуженю.¹⁾ Се легенда, якої жерелове значінє дуже велике і було потвердженє деякими новітніми архівними відкритями, не знає нічого про побут Константина в Корсуні, ані про віднайденє мощий Климента, ані про привезенє тих мощий до Риму. Можемо піти ще далі і сказати, що се легенда первісно не знала нічого й про хазарську місію Константина і що невеличкий уступ, присвячений тій місії в теперішнім ЖМ, то пізніша інтерполяція, зроблена кимось таким, що мав перед собою ЖК і хотів *par force* зробити й Методія учасником тої місії. На се вказували-б мені ось які обставини. Поперед усього

¹⁾ Найновітній дослідник цього питання, проф. В. Вондрак у своїй праці „Studie z oboru církevně-slovanského písemnictví“ (V Praze, 1903, видано в Rozpravy české Akademie vědy, Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění; třída III, číslo 20), стор. 67–95 поновлює давніші припущеня Воронова та Лаврова, що автором ЖМ, ба й ЖК був визначний ученик Методія, Климент єпископ величкий. На жаль докази проф. Вондрака основані всі на тій, як побачимо далі, хибній підставі, що оба тзв. Панонські житія написані рівночасно і то швидко по смерті слав. учителів; проф. Вондрак числиє ся навіть з можливістю припущеня, що ЖК було написане самим Методієм. Далі докази проф. Вондрака майже виключно внутрішні, оперті на порівнаню дрібненьких виривків тексту, і то переважно не епічного, але теологічного характеру, отже уступів, що були в легендарній та теологічній літературі *loci communes*, а то навіть на вилучуваню в текстах однакових „улюблених“ слів. Такі згідности деколи можуть мати значінє, і ми зараз будемо мати нагоду покористувати ся вказівками проф. Вондрака в однім спеціальнім випадку. В цілости одначе мусимо признати аргументацію проф. Вондрака невдалою, основою на невірних премісах, боцїм то обі Панонські легенди рівночасні, написані по одному пляну (що детально оповідано в одній, про те промовчано в другій) і боцїм то ми маємо їх у руках у таких стапї, в яких вони вийшли з рук первісного автора. Против кожного з сих пунктів можна піднести поважні застереження.

текст ЖМ по пропущенню сього уступу не тільки не виказує ніякої прогалини, але навпаки, відзначає ясність і льотичність, зрушену сею вставкою. Прошу поглянути! В гл. III говорить ся, як Методій вступив до монастиря, „пшстригъ сѧ ослѣче сѧ къ чрнѣмъ ризѣмъ и вѣкъ повиноуѣ сѧ покороумъ сѣкрѣшанѣмъ къськѣ исплѣньмъ мѣнишскѣмъ чинѣмъ, а кънигахѣхъ прѣлежа. IV. Приключѣшоу же сѧ вѣрѣмѣни такомоу, и послѣла цѣсарь по философа брата ѿго къ Къзарѣмъ, да полатѣ и сѧ сокожъ на помоуѣ; кѣахъ ко тамо жидове хрѣстѣанскѣмъ вѣрѣжъ вѣльми хоулаше, онѣ же рѣкъ, ѿко готовѣ ѿсѣмъ за хрѣстѣанскѣмъ вѣрѣжъ оумрѣти, и не ослоуша сѧ, на шѣдѣ слоужѣ ѿко рабѣ мѣнѣшоу братроу, повиноуѣ сѧ ѿмоу; сѧ же молитвоу, а философа слоужѣ прѣкмоуѣ ѿ и неспрамѣге. видѣкъ же цѣсарь и патриархѣхъ подкигѣ ѿго десѣрѣ на божиѣ пѣтъ, вѣдѣнина и, да вишиѣ и склѣтили архѣпискѣвѣ на чѣстѣанскѣмъ мѣсто“ і т. д.¹⁾ Методій не хоче і його роблять ігуменом монастиря Поліхрона. Коли читати сей уступ з пропущенем слів надрукованих у нас петітом, то побачимо, що звязок думок не лише не перерваний, але робить ся яснійший. Методій, що доси займав високе свѣтське становище, вступив до монастиря, пильно сповняє монастирські обіти, вчитує ся в духовні книги. Імператор і патріарх бачуть у нього охоту до духовного стану і знаючи з давнѣйшого часу його адміністраційні здібности, хочуть зробити його архієпископом, але він не хоче. В сей льотичний звязок подій вриваєть ся відомість про місію Методія до Хазар. В якімось близше неозначенім часі імператор посилає Методія до Хазар, щоб якийсь близше неозначенім способом допомагав своєму брату Філософови.²⁾ З дальшого тексту зовсім не видно конкретної під-

1) Fr. Pastrnek, Dějiny slovanských apostoľů Cyrilla a Methoda. S rozborom a otiskem hlavních pramenů. V Praze 1902, стор. 224 – 225.

2) Міклошіч у своїм латинським перекладі ЖМ толкує се місце невірно: *accersivit imperator philosophum fratrem eius, ut in Kozaros eum assumeret secum in auxilium*“, бож „посѣла“ не значить „accersivit“ (покликав), а „misit“, „по философа“ не значить „philosophum“, а в звязку з „misit“ і в дальших словами треба-б перекласти: „ad philosophum“; до „посѣла“ очевидно належить предмет її, еум, себто Методія. Щоб видобути свою конетрукцію „ut in Kozaros eum assumeret“, Міклошіч у славянським тексті дає протинку перед „къ Козарѣмъ“, так що друга половина реченя виглядає: „къ Козарѣмъ да полатѣ и сѧ сокожъ“ — порядок слів зовсім протинний духови славянської мови; „къ Козарѣмъ“ належить до „посѣла“, а „полатѣ“ буде тут мати значіне радше *acciperet*, ніж *assumeret*. Значить, неслучуване значіне тексту таке, що імператор посилає Методія в Хазарію вже тоді, коли Константин був там, отже виражає властиво друге посоль-

стави для такої повторної місії; слова про те, що Методій у всьому служив молодшому брату „яко рабѣ“ — занадто загальні і шаблонно характеризують Методія як монаха, що зложив обіт послуху та покорн, але перечать по троха текстови ЖК, де сказано виразно, що Константин був посланий до Хазар з немалою прислугою і з царським почтом (чѣстѣанѣ иди сѧ цѣсарьскоуѣ помоуѣ), значить, рабських послуг свого брата зовсім не потребував. Дальші слова, що до успіха місії Методій причинив ся своїми молитвами, показують лише, що автор інтерполяції не знав про сю Методієву участь нічого конкретного. Тай взагалі льотична будова інтерполяції не особливо. Сказавши про висилку цѣсарем Методія в Хазарію автор пригадав собі, що його читач не знає нічого про саму місію Константина й її ціль і виясняє її коротко й недокладно: були там Жиди, що дуже висѣмівали хрѣстѣанскѣмъ віру. Автор вихопив лиш один, і то не найважнійший момент із того, що сказано в ЖК і представив його місію зовсім хибно, буцім то одинокою її метою було передиспутувати і присоромити Жидів; про найважніше — наверненє Хазар на хрѣстѣанство — він і не згадує. А безпосередно за згадкою про ціль місії, не подавши ніякої промови імператора, інтерполятор вкладає в уста Методія зовсім несуразні слова, що він готов умерти за хрѣстѣанскѣмъ віру, хоча місія мала зовсім спокійний, більше почесний, ніж небезпечний характер; сї слова Методія, се тільки недотепна репродукція слів Константина в ЖК, що на таку місію він готов іти пішки й босо (Pastrnek, 173). Розумієть ся, признаючи сей уступ ЖМ інтерполяцією позбавленою жерелової вартости, ми ще сѣм не уймаємо значіня оповіданю ЖК про хазарську місію Константина, але вважаємо се доказом, що Методій у тій подорожи не брав участі. Причину до інтерполяції і, можна сказати, весь її зміст дав один уступ у гл. XII ЖК, де говорить ся, що Константин вертаючи з Хазарії дійшов до бевводного місця і мучений спрагою та знайшовши калюжу соленої води, „рече къ Методѣю братроу скѣмоу“, щоб подає

ство на поміч першому, твердженє очевидно з історичного погляду ні на чім не оперте, і з погляду ЖК про зовсім мирний і дружелюбний характер місії зайве й неодоладне. Але се повинно бути тільки повим доказом неавтентичности сеї вставки, а не приводом — надати їй при помочи інтерпретаційних штучок докопче таке значіне, якого вона не має.

йому сеї води: зачерши тої води „свѣтъта ѣз сладкѣ, яко и медокнѣ, и сточдѣнѣ“ (Pastrnek, 195). Отже ся згадка була для інтерполятора доказом, що Методій разом з Константином ходив до Хазар, а що подавав йому води, то інтерполятор зараз і зробив із того загальник: служив йому як раб. Тимчасом увесь розд. XII ЖК зложений з обривків ріжних легенд і робить із Константина чудотворця та пророка, тим то й правдоподібно, що його історичне значінє близьке зєра.

Справа пересєня Климентових моццй до Риму стоїть у тїснїм звязку зі славянською місією обох братів і ми поговоримо детально про обї сї справи далї при розборї звісток ЖК. Тут значинно лише, що про принесєнє Климентових моццй до Риму автор ЖМ не згадує нічогоїсїнько. Правда, цілий VI роздїл ЖМ, де говорить ся про покликанє славянських учителїв до Риму, являєть ся якоюсь загадкою. Він богато девчому перечить звісткам ЖК та иньших жєрєл, на самїм початку подає факт історично невірний, що папа Николай не лише покликав обох братів до Риму, але також „свати оучникѣ юю, нєложѣ словѣнскоє євангєліє на олтари свѣтаєго Петра апостола, свати же на понокѣтко вѣажинєго Мєдєды“, а навіть вкладає в уста того папи осудженє і проклятє „триязичників“ і само винайдєнє сєї назви для тих, що противили ся перекладови церковних книг на славянську мову. Все те очевидно грубі помилки против історичної дійсности, що ще мусїла бути сьвіжа в пам'ятї того, хто писав дальші роздїли ЖМ. Пояснити анахронїзм з папою Николаєм так, як се чинить проф. Ягіч, що се стало ся „in Kürze“¹⁾, може через недогляд — лєдвї чи можна. Далеко правдоподібнїша друга догадка проф. Ягіча (тамже стор. 17), що ЖМ в тїм місці (мїж розд. 5 і 6) виказує немєв якусь прогалину. Я пішов би ще о крок далї і сказав би, що розд. 6 і 7 виглядають немєв склєвні до купи виривки з бїльшої цілости, або радше сказати, як останки ширшого оповїданя, в якому в серединї повичєркувано цілі рядки або цілі речєня; з сього вийшли немєжливї звязки, анахронїзми та суперечности, в яких не був винуватий первїсний автор. Бож стиль і мєва поодиноких речєнь, а особливо прєгарна промова Константина в розд. 7 показують, що ті уступи мусїли бути власнїстю первїсного

¹⁾ Vatroslav Jagić, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, I Hälfte (Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Classe, 47 Band, Wien 1902), стор. 15.

автора житїя, чоловіка, що черпав із живої, дуже сьвіжої ще традиції, а може навіть був близьким сьвідком многих подїй.

Раз тїлько в теперїшнїм текєтї ЖМ згадуєть ся про принесєнє Климентових моццй до Риму, а то в листї папи Адріяна до славянських князїв з р. 869, вставлєнїм у 8 р. ЖМ. Против автєнтичности сього листу піднесєно поважнї закиди¹⁾, хоча перєсолєні о стїлько, що Ієц уважєє його змїст і сам факт його вислєня зовсїм немєжливим і видуманим пізнїйше. Я схилью ся до погляду проф. Вондрака, який признає, що змїст листу може бути правдивий, що факт його вислєня може не підлягати сумнївови, але текст, у якому його маємо в ЖМ, насуває поважнї сумнїви. Пр. Вондрак, уважєючи Климента Велицкогє автором обох Панонських лєтєнд і обох похвал (Кирилови та Мєтєдїєви), доказує, що й лист пани Адріяна був тимже Климентом перєроблєний. Лишаючи на боцї Климентовє авторство, по моїй думцї не доказанє, я все таки стою на тїм, що первїсна лєтєнда ЖМ обмежала ся на короткїй згадцї про лист Адріяна, але не подавала його текєту, який був уставлєний аж пізнїйше. Доводить мєнє до такої думки простий погляд на контєкєт 8 розд. ЖМ. Коцєль посилає до папи просєяти „Мєдєды вѣажинєго оучитєли нашего, даки и ємѣ отъпоустнѣа; и рєчє апостоликѣ: нє тѣкѣ єдиномоу тѣкѣмо, нѣ и вєкѣмѣ странамѣ тѣкѣмѣ словѣнскѣмѣмѣ сѣлѣж и оучитєлѣ отъ кога и отъ свѣтаєго апостола Петра, прѣжнєго настєольника и вѣлючєдрѣжѣца цѣсарьствєю нєвєскєкоуємоу. и посѣла и напѣсакѣ єпистолѣнѣ. приятѣ же и Коцѣлѣ сѣ вѣанкожѣ чѣстѣж“. Тут також звязок повний; що бїльше, змїст папського листу поданий, відповідно до лєтєндового стилу, в папській промовї. Натємїсь лист, уставлєний у сєй текєт по словї „єпистолѣю“, з формального боку виявляє деякі несподїванки. І так відповїдаючи на посольство самого Коцєля, папа пише лист до трьох славянських князїв, із яких два не тїлько не вдавали ся снм разом до нього, але надто були мїж собою в смертєльнїй ворожнєчї, яка швидко потїм довєла до звїсної сємейної трагєдїї.²⁾ Вже з сєї причини

¹⁾ Leopold Karl Götz, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyriillus) und Methodius. Gotha 1897, стор. 52–58.

²⁾ Ось як оповїдає про подїї 869–870 року фульдєнський аналїєр: „Zuentibald nepos Rastici propriis utilitalibus consulens, se Karlimano una cum regno, quod tenebat, tradidit. Unde Rastiz vehementer iratus, nepoti occulte ponit insidias, et eum in convivio nihil

тяжко припустити, щоб папська курія, така обережна в дипломатичних зносинах, могла виставити лист так нетактовно адресований. А славянському перерібникуви, який не мав під рукою автентичного тексту, а тільки текст ЖМ та може ще деяку устну відомість про той лист, власне слова ЖМ „не текъ єдиномоу текъмо, но и вєсємъ странамъ текъмъ славкньскымъ“ могли дати привід до скомонованя сеї дивоглидної адреси.

Про інші недорічності того листу скажемо ще далі, коли будемо говорити про славянську місію обох братів, а тепер звернемо увагу на те, одинокє в ЖМ місце, де згадуєть ся про принесєне Климентових мощий до Риму. Кажє тут ніби то папа Адріян, що філософ Константин і його брат попрацювавши серед Славян і бачучи, що ті краї належать до апостольського (себто до римського) престола, „крємъ канєна не сьткористє ничкєжє, нє кь намъ придєстє и сватєного Климєнта мощи не сьщєра“ (Pastrnek, 228). Апологічна тенденція сих слів аж надто виразна; так писав не папа, а якийсь прихильник і оборонець Методія в пізнійшім часі. Значить, ЖМ було написанє перед зрадагованєм сього листу в тій формі, в якій його маємо тут, і автор вважав чомусь відповідним проминути факт принесєня Климентових мощий до Риму мовчанкою.

mali suspicantem iugulare disponit, sed gratia Dei a periculo mortis liberatus est. Nam antequam illi, qui cum necaturi erant, domum intraverunt, surrexit de loco convivii, annuente sibi quodam ejusdem fraudis conscio, et quasi cum falconibus ludum exercens praeparatas devitavit insidias Rastiz autem denudatum consilium suum videns, nepotem cum militibus quasi comprehensurus insequitur, sed justo iudicio Dei captus est laqueo, quem tetendit. Nam ab eodem nepote suo comprehenditur, ligatur et Karlmanno praesentatur: a quo sub militibus, ne elaberetur observantibus, in Bojoariam missus, usque ad praesentiam regis servandus in ergastulum retruditur“ (див. Dobrowsky, Mährische Legende von Cyrill und Method, Prag 1826, стор. 102—103). Се стало ся дєсь у початку 870 р., отже Сьвятополкове відступєство від Ростислава мусіло бути троха старшої дати. В падолиєті 870 р. король Людвік прибував до Баварії і творить суд над Ростиславом: „Ibique cum suis colloquium habens, Rastizen gravi catena ligatum sibi praesentari jussit; eumque Francorum iudicio et Bojoariorum, nec non Slavorum, qui de diversis provinciis regi munera deferentes aderant, morte damnatum, luminibus tantum oculorum privari praesepit“ (тамже). А бертинський анналієт оповівши той сам факт коротко додає, що осліплений Ростислав був запертий у якімось монастирі.

II. Найстарше датованє сьвідєцтво про принесєне мощий сьв. Климєнта до Риму походить із р. 875 і містить ся в листі Анастазія Бібліотекаря до короля Кароля Лисого. Се коротєсєнька, принагідна згадка; Анастазій згадує про Константина при якійсь нагоді і кажє: „Denique vir magnus et apostolicae vitae praeceptor Constantinus Philosophus, qui Romam sub venerabilis memoriae Adriano iuniori papa veniens, S. Clementis corpus sedi suae restituit“ і т. д. (Pastrnek, 245—246). Анастазій Бібліотекар любив покликати ся на Константина. В своїй передмові до актів четвертого константинопольського собору з р. 869 він вкладає в уста Константина дуже докірливу промову до Фотія, де Константин закидає своїму вчителєви і приятелєви, що очи його мудрости, хоч широкі й далекозорі, „avaritiae tamen et invidiae fumo penitus obsoecati“. Маємо деякі причини сумнівати ся в правдивости сеї розмови Константина з Фотієм, так як і загалом правдомовність Анастазія Бібліотекаря для історика стоить у дуже сумнівнім сьвітлі.¹⁾ Та про те його принагідна, коротка і ніякою тенденцією не подітована згадка про Константина та dokonанє

¹⁾ Один російський учений, преосьв. Філарєт Чернигівський (Гушлевський) кажє про нього: „Анастазій Библиотекаръ и въ другихъ случаяхъ извѣстенъ какъ заклятый врагъ Фотія и лжець мало совѣтливый“ (Преосв. Филаретъ Кирилль и Меодій, Славянскіє просвѣтитєли, друковано въ Погодиновій збірці „Кирилло-Меодієвскій Сборникъ, 1865, стор. 44—45). Гінкмар, сучасний Анастазія, що продовжав Annales Bertiniani від р. 861 до 882, оповідає ось що про його брата Елевтерія: Isdem vero Eleutherius consilio, ut fertur, fratris sui Anastasii, quem bibliothecarium Romanae ecclesiae in exordio ordinationis suae Adrianus constituerat, Stephaniam, uxorem ipsius pontificis (Льва IV), et ejus filiam, quam sibi rapuit, interfecit. (Migne, Patrol. cursus completus, Series latina, t. 125, col. 1238). Римський синод 863 р. викляв Анастазія; папа Лев IV скинув його з уряду і обложив клятвою; папа Бенедикт III, против якого він виступав як антипапа, позбавив його навіть духовної гідности. Аж Миколай I привернув йому сьвященництво в виразним уєлівєм, „si fideliter erga sanctum Romanam ecclesiam incederet“, та Анастазій не додержав слова, викрав акти синоду, робив заколот у церкві, і за його намовою якомусь Адальгрімєви, що в церкві шукав захисту, виколєно очи та вирізано язик. Буля, якою його знов виклято 868 р. виразно закидає йому крадіж, намовлюванє до вбійств і т. и. (д. Cave, Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria, Genevae 1705, стор. 470). Новійший німецький дослідник закидає йому в поступованю з Фотієм зарозумієть (Johann Richterich, Papst Nicolaus I, eine Monographie. Bern, 1903, стор. 14—16).

ним принесене мощий св. Климента до Риму заслугоє вповні на віру. Правда, Анастазій обмежуєть ся в листі до Кароля Лисого побіжною згадкою про се, та сьому нема що дивувати ся, — в листі говорило ся про иньші справи, то й ніколи було ширше говорити про принесене мощий.

III. Заговорив про се Анастазій докладнійше в листі до Гавдерика єпископа Веллтрійського. Сей лист, захований у однім кодексі ліссабонської бібліотеки, писанім у монастирі Алькобаза в XIV в., скопійований німецьким ученим д-ром Гайне, який одначе вмер в 1848 р. не вспівши опублікувати ані використати його. Рукописна спадщина д-ра Гайне дістала ся звісному історикови церкви і монахівському професорови Деллінтерови, та й сей не встиг використати сього важного документа. По смерті Деллінтера знайшов сей лист між його паперами монахівський професор Фрідріх і опублікував його разом зі своєю розвідкою в виданях баварської Академії наук 1892 р.¹⁾ Від тоді сей лист часто передруковувано (Гец 1897, Пастрнек 1902), перекладано й коментовано; особливо німецькі вчені Фрідріх і Гец силкували ся зробити з нього найважнійше жерело для життєпису св. Константина (Гец), документ, що „мусить довести до цілковитої ревізії всі дотеперішні досліди над Кирило-Методіянським питанням“ (Фрідріх). Нема сумніву, лист Анастазія інтересний, але, як мені здаєть ся, в значно ньяшнім значіню, ніж думали Фрідріх і Гец. Та заким ширше говорити про нього, подаю тут повний текст у дословнім перекладі:

„Святому і заслугами блаженному Гавдерикови, славному (elegantio) єпископови Анастазій, гриний і покірний (exiguus) бібліотекар апостольського трона, щиро відданий благає постійного здоровля.

1. Тому що твоя сьвятість, шановний отче, кермує сьвятою Велітернською церквою, де здавна висока почесть блаженного Климента величаєть ся з титулом славної памяти, не безпричинно подвігнув ся ти до висшого пошанованя його почесть, до

¹⁾ J. Friedrich, Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der „Vita cum translatione s. Clementis Papae“. Eine neue Quelle zur Kyrillus- und Methodius Frage. (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Historische Klasse, Sitzung vom 2 Juli 1892). München 1892.

докладнійшого представленя його заслуженого житя для наслідуваня многим. Адже не за що тебе хвалять сьвятим перед Богом і людьми, як не за те, що з Духом сьвятим пильнуєш побожними зусиллями того, що сьвяте. Оттим то познаходжені в великим старанем реліквії того сьвятого мученика при тій церкві, якою ти володієш, помістив ти в храмі його імени. Оттим також збудував ти в Римі молитовний дім дивної краси. Тим усе наслідє одержаної тобою посілости офірував ти спасенно сьому-ж блаженному Климентови, а через нього Господу Богу. Тим також загадав ти вченому мужеві Іванови, гідному сьвященникови (levita) Христовому, написати події його житя й історію замученя, зібравши з ріжних латинських книг. Нарешті задля сього й мені покірному зволив ти нераз нагадувати, щоб я, коли дещо знайду про нього у Греків, переклав се на латинську мову. Та що, розумієть ся, про його діяня були вже (оповіданя) в латинському стилі, випадає доси лиш те перекласти на латинську мову, що Константин Солунянин, філософ, муж апостольського житя, недавно перед тим сам написав про віднайдене реліквії. Хоча сейже премудрий муж, промовчючи своє імя, докладно розповідає в своїй історійці (storiola), як воно доконало ся, я проте подам причинок, як він сам звик був оповідати про се ось якими словами:

2. „Коли — мовив — задля множества наших гріхів чудо морського відпливу, про яке читаємо між иньшими чудами того блаженного Климента, біля Херсона звичайним способом богато часу в зад зовсім не давало себе бачити, бо море свої хвилі, що розступали ся (вперед) на декілька миль¹⁾, зібрало було у свої властиві заливи, почав народ якимось способом відтягати ся від почитаня, в яким спішили сюди вірні особливо в день його замученя, особливо тому, що се місце лежить на границі римського царства і дуже часто туди навідують ся ріжні варварські народи. Коли оттак минуло ся чудо, яким, як то звичайно буває, радували ся тупоумні (carnales) народи, і коли довкола змагало ся число поганців, через що (вірні) послабшали або й звикли відстрашувати ся, надто й тому, що, кажучи словами євангелія, змогла ся неправедність, остигла любов многих, — місце

¹⁾ В латинськїм ориґіналі якось неясно; mare quippe fluctus suos ad nonnullos retractos spatia in proprios sinus collegerat.

стало опущене та незамешкане, храм зруйнований і вся та часть херсонської землі зробила ся майже пустою. Так що коли в тім місті лишив ся херсонський єпископ з невеликим числом народа, виглядало се так, що се не горожани міста, а радше мешканці вязниць, що не сміли вийти поза її мури. Так отже дійшло до того, що навіть сама скриня (арча), в якій зложені реліквії святаго Климента в части переходували ся, майже завалила ся, так що за давниною часу вже не було навіть памяти, яка-б показувала, де була та скриня“.

3. Так оповідав сей великий і справді такий філософ. А в тім, коли недавно післанці апостольського престолоа пробували в Константинополі для відбутя синоду, де й я задля иньшої причини, як знаєш, мавши легацию, пробував у тім самім часі, признав я потрібним доложити всякого старання до вислідження і повного вияснення сеї справи і добити ся цілковитої певности про сю правду, від Митрофана, мужа славного святиєтїю і мудрієтїю, начальника смиренейської метрополїї, про якого я знав, що він разом з иньшими був від Фотїя в околиці Херсона висланий на вигнанє. Сей отже о скілько що до місця ближший, о стілько виявив ся ліпше поінформований що до факту, і на наші пильні розпити оповів нам усе, що висше згаданий філософ, уникаючи посудження за зарозумілієтє, не зважив ся оповідати. Отже-ж підносив, що „сей самий Константин філософ, висланий імператором Михайлом до Газари (Gazaram, роз. Хазарїї) для голошеня божого слова, коли їдучи туди і вертаючи частїйше бував у Херсонї, що лежить у сусідєтві до краю Хазарів, почав пильно висліджувати, де лежить храм, де склеп, де ті ознаки блаженноа Климента, про які так ясно говорять писанї про нього памятки. Але всі сусїди (ассолае) того міста, яко люди не місцеві, але зайшли з ріжних варварських племен, а навіть дуже суворі розбійники, заявляли, що не знають, про що він говорить. Сим зачудований філософ вдав ся на молитву довгими часами, благаючи Бога, щоб відкрив, а святаго, щоб дав відкрити своє тіло. А коли спасенними ушїмненнями наклонив до діланя також єпископа в клиром і народом, показавши і відчитавши, щб виявляли численні книги про замучене і що про чудеса, а також що про писаня блаж. Климента, а особливо що про будову храма положеного у них і про положене в ньому самого святаго, заохотив майже всіх до розкопуваня тамошніх берєгів і до пошукуваня так цїнних реліквії святаго мужа і папи (apostolici) тим порядком, який сам філософ

описав у історичнім оповіданю“. Доси згаданий висше Митрофан.

4. Зрештою те, що сей сам справді подиву гідний філософ при віднайденю тих шановних реліквії торжественно зложив на гимнольоїю всемогущого Бога, співаєть ся по грецьких школах. Але й два його писанєчка вказані ним, себто коротку історїю і одну похвальну промову (sermonem declamatorium) переклав я селянською мовою, далекою від його блискучої проречистости, і подаю се твоїй батьківській власти в тїй думці, що хоч дещо додам до ряду його памяток, і поручаю їх до ошліфования точилом твоїого осуду. Натомїсь тексту гимну, що той сам філософ зложив на честь Бога і блаж. Климента, я не переклав тому, бо перекладаючи на латинське прийшлоє би вжити тут більше, а там менше складів і гармонїя співу вийшла би невідповідна і незвучна. Та коли зведиш мені се, о мужу бажаня, то візьму ся при божїй помочи зробити те, що велиш, і хоч иньшим не здаєть ся ні на що моє писанє, то хоч мені буде пожиточним мїй послух.

5. Зрештою не хочу, щоб було тайним твоїй святиости, що блаж. Климент написав дещо таке, що доси не дійшло до нашої відомости, про що згадує дуже святий Дїонїзїй Ареопатїт, єпископ Атен, і блаж. Іван Скитопольський, якого наука містить ся в діянях синода; їх вислови про сю обставину вже перекладені знайдеш у книзі згаданого св. Дїонївія наставника Атен. Треба, щоб се було включене і в сам твір, який про жите бл. Климента за твоїм приводом тче ся працею висше згаданого Христового діякона. А як реліквії того, гідного вічної памяти Климента принесені часто згадуваним філософом прибули до Риму і були зложені, не потребує тобї писати, бо й сам се знаєш бувши самовидцем, і автор того житїя, думаю, не промине сього мовчанкою“.

Лист Анастазїя не має дати, але по дослїдам Фрїдрїха час його написаня не може бути сумнівний і припадає на роки 875—879 (Friedrich, op. cit. 400; Götz, op. cit. 16).

Коли німецькі вчені признали сей лист документом першорядної ваги і безумовно гідним віри, то зробили се троха занадто поспїшно, не взявши на увагу, щб в ньому зведено до купи з трьох або чотирьох зовсім ріжних і не однакової стїйности жерел. І так маємо тут репродукцію — нехай і так, що вповні вірну — власного оповіданя Константиновоа (гл. 2); далі оповіданє Митрофана Смирнейського про побут Константина а

в Корсуні і про доконане ним віднайдене Климентових мощий — оповідане чоловіка хоч і сучасного і такого, що якийсь час був у Корсуні, але все таки ближше нам невідомого і що до своєї правдомовности нічим не випробованого; далі свідощтво самого Анастасія про Константинові твори (гл. 4) та нарешті натяк на власне свідощтво Іавдерика, що був самовидцем принесення мощий Климента до Риму. Отже даючи вповні віру свідощтву Константина треба зазначити, що про віднайдене ним мощий св. Климента він не говорить нічого і навіть, як виразно каже Анастасій, не любив ніколи говорити про се — чи з великої скромности, чи може з якої иншої причини, в те на разі не входить. Що до творів Константина, про які згадує Анастасій, то він не дав ніякої проби їх автентичности, не говорить, де й від кого дістав їх копії, а одно свідощтво, буцім то Константинів гимнольоїй на віднайдене Климентових мощий тїшить ся серед Греків великою популярністю (Graecorum resonant scolae), знаходить собі сильне заперечане в тім, що доси ніде не знайдено ані сліду сього гимнольоїя. Що-ж до тої brevis historia про віднайдене мощий Климента, написаної буцім то Константином і перекладеної Анастасієм у скороченю (longe ab illius facundiae claritate distante), то вона вийшла в твв. Італьську легенду, про яку буде у нас мова далі.

(Далі буде.)

Виговський і Юрій Хмельницький.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ.

Написав Василь Герасимчук.

І. Упадок Виговського.

А яко кождій на мене по всь тіє часи наступаючій потїхи не отнесль, такь маю моцную во всемогущаго Бога надбю, и теперь десницы своеє не отдалишь оть мене и всьхъ при мнѣ востаючихъ.¹⁾

Таке між иньшим писав Виговський в своїм листі до переславського полковника, Тимотея Цицюри, по зраді сього останнього і по розбудженю повстання на Україні. Ті самі слова можна прикласти й до головного його ворога — Москви.

Дуже добре здавав собі Виговський справу з зовсім неукриваних плянів Москви що-до України, і нераз тяжко відчув її залїзну руку на собі. Тож не дивно, що почав уживати всіх способів і всіх сил, щоби завчасу вбити се небезпечне лихо і змусити московське правительство до инакшого трактованя українських гетьманів, до привернення иньших відносин. Останні роки його житя — се безупинна борба з Москвою; хоч нераз наслідком неприхильних обставин доривочна, але ведена з енергією і консеквентно.

Певно, що протекция Москви, так йому, як і попередникови — могла видавати ся імпазантною, одначе окупація України

Студія ся вийшла з семінарійної праці предложенї мною на історичнім семінарі проф. М. Грушевського в львівськїм університеті, переробленої потім по вказівкам Вп. професора і в новій редакції також предложенї на тім же семінарі. Вважаю отже своїм обовязком зложити Впв. професору найсердечїйшу подяку за його вказівки та поміч, уділену при сїй моїй роботі.

¹⁾ Акты относящієся къ исторіи Южпой и Западной Россіи, т. VII, ч. 99, ст. 310.

не могла їм усміхати ся. Не можна було не предвидіти, що при таких зовсім супротивних змаганнях до спокійної злагоди не прийде, — мусить прийти до оружньої розправи, і вона доперва рішить на будучність: — або побідою наситить мстивість Виговського (а він був мстивий), його змагання, і затвердить волю України, або халепою зарисує якусь иньшу невизначну перспективу. Без сумніву, що хоч добре лічив ся з обставинами, иньшої евентуальности мабуть не припускав. Ледви чи міг подумати, що побіда тільки його самого повалить — а так власне стало ся.

День 28 червня 1659 р. випав на його користь. Велике московське військо потерпіло під Конотопом страшний погром: коло 30.000 війська, цвіт московської кінноти, що в р. 1654 і 1655 робили щасливі походи, лягли на побоевищі; много князів дістало ся в неволю, а з ними двох князів, підкомендантів Семен Пожарський і Семен Львов.¹⁾ Так то, — каже український літописець, згадуючи одну з многих кривд — відозвали ся йому невинні срібнянські сльози.²⁾

Вже ніколи по сїм, каже Соловйов, московський цар не був в змозі вивести в поле такого сильного війська. Удар був тим тяжший, що наступив зовсім несподівано. Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно оповідано про торжества Хованського на Литві, а тепер Трубецкой, на якого покладано найбільші надії — „мужь благовѣйный и изящный, въ воинствѣ щастливый и недругамъ страшный“ згубив таке велике військо! Конотопський погром зробив страшне вражінє. По здобутю стількох городів, по занятю столиці Литви, царський город задрожав за свою цілість; в серпини, на царський приказ, люди всіх чинів спішили до земляних робіт і твердили Москву. Сам цар з боярами часто наглядав над роботами; поблизькі людє з родинами і всіма достатками збігались до Москви і ходили поголоски, що цар виїде за Волгу, за Ярослав.³⁾

І справді сей факт міг би бути для історії України хвилею великої ваги; треба йно було його як слід використати. Здасть ся, що зі зручним вихіснуванєм сеї побіди могла-б для України засвітити нова доба: пірвавши з Московщиною могла

¹⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI, ст. 63 і Акты Юж.-зап. Россіи, т. IV, ст. 238.

²⁾ Лїтопись Самойла Величка, т. I, ст. 272.

³⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI, ст. 65.

би від тепер раз на все звільнитись від її централістичних претенсій і пожити яснійшим житєм. Та на жаль нещастє, яке раз в раз переслідувало Виговського, положило кінець всім його змаганням. Тут нараз рвуть ся в його руках до тепер досить щасливо ткані нитки: Конотопська побіда — се кульмінаційний вершок в гетьманованню Івана Виговського, а за ним — бездонна пропасть для України й її гетьмана.

Як сказано, вся біда була в тім, що діла не доведено до кінця. Недобитки великої армії по кількадневній облозі, з великим трудом і страатами серед штурмів Козаків і Татар якось перебили ся до Путивля, і немогучи вже дальше поступати розсіли ся по сїм боці Сейму, між болотами, на досить недогіднім місці, за десять верст до міста.¹⁾ Тут знов була незрівняна нагода покінчити діло, та дарма — Виговський запровадивши з союзним військом їх гет, кидає дальшу облогу московських воевод і вертає на Україну. Даремно допрошували ся Поляки, які з Андрієм Потоцьким взяли участь в сій кампанії, і иньші, що були в наймі, аби гетьман ішов в глибину Росії, бажаючи пімститись за схопленого Хованским в Вільні литовського гетьмана Іонсевського; даремно наклонював його і хан до сього.²⁾

Справді сей крок Виговського, ся його нерішучість на перший погляд може здавати ся дивною. Яка була причина такого звороту?

Сам гетьман дипломатично укриваючи свою слабу сторону, показував міну, що лише на се підняв оружє, аби вигнати з українських міст російське військо, що чинило Українцям зло, а зовсім не хоче воювати з царем. Але правдоподібно —

¹⁾ Акты Юж. Россіи т. IV, ст. 238—239. Про всі акції Трубецкого на Україні почавши від сїчня аж до кінця листопада маємо дуже докладну реляцію того-ж самого воеводи до Москви — обіймає вона сторони від 219—276 і носить титул: „Статейный списокъ бытности въ Южпой Руси боярь князя Алексѣя Трубецкого, Василья Шереметева, окольничаго князя Григорія Ромодановскаго і пр., съ царскими войсками посланныхъ въ Южную Русь для успокоенія въ ней раздоровъ и междуособія при отпаденіи отъ московскаго царя гетмана Ивана Виговскаго для избранія въ Переяславль гетманомъ Юрія Хмельницкаго и приведенія оныхъ къ присягѣ царю всеѣхъ южнорусскихъ жителей, на основаніи новыхъ договорныхъ статей“. Се найважнійше жерело до всіх випадків на Україні за весь той час.

²⁾ Annalium Poloniae Climacteres a Kochovo Kochowski, т. II, ст. 381; Historya panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26.

як здогадував ся ще сучасний польський історик — Виговський не вірив козакам і побоював ся, аби не вибрали на Україні иньшого гетьмана, коли-б він за далеко віддалив ся від України.¹⁾ Не в чім иньшій, як власне в тім лежить вся річ: за плечима Виговського підняла знов голову якийсь час пририта опозиція; на Лівобережжю повстав цілий ряд міст, що передше держали московську сторону, і з якими Виговський ще сеї зими вів таку кроваву боротьбу. Сей отже непожаданий для гетьмана рух відвернув його від розпочатого діла і змусив вернути ся назад на Україну. Збудили же його московські воеводи, а Трубецкой, якому він видав ся єдиним ратунком в сій прикрій ситуації, старав ся всіма силами ще більше розярити та попирав невдоволенних. Ще того самого дня як прибув під Сейм (4 липня), порозсилав він до українських міст — до Ромна, Лохвиці, Полтави, Черкаської Груні, до Гадяча універсали, і ними взивав людність України до вірности і витревалости; повідомляв, що „они, бояринъ и воеводы, отъ Конотопа уступили къ рѣцѣ Семи на время, и тѣхъ бы городовъ всякіе жители ни въ какое размышление не приходили и, по прежнему своему обѣщанію, великому государю служили вѣрно и въ правдѣ своей стояли крѣпко безъ всякого сумнительства; а измѣнника Ивашка Виговского и ево совѣтниковъ, такихъ же измѣнниковъ, ни въ чемъ не слушали и ни на якіе ихъ прелести не прельщались; а великій государь пожалуетъ ихъ, неприятелемъ ихъ видать и отступитца отъ нихъ николи не велить“²⁾ а кілька днів пізнійше (11 липня), коли вже Виговський появив ся під тими городами з військом, Трубецкой вислав вдруге листи — рівнож того самого змісту.³⁾

Не дуже то було Виговському до ладу кидати облогу і спіштити на Україну карати непокірних; взяв ся він спочатку до таких самих способів що і воеводи: яко законний гетьман, щоб не дати збаламутити народу, порозсилав також і зі своєї сторони універсали, чи там, як Москва їх називала „преlestные листы“. До нас доховав ся його лист до міста Константинова, писаний з табору під Путивлем, з датою д. 5 (15) липня. В ній гетьман поздоровляючи тамошню мійську раду і все поспільство, звіщає про свою велику побіду під Конотопом, як то він з со-

¹⁾ Annalium Poloniae Climacteres a Kochovo Kochowski, т. II, ст. 381; Historia panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26.

²⁾ Акты Юж. Россіи, т. IV, ст. 239. ³⁾ Ibidem, ст. 240.

ювними військами і з ханом розбив московське військо, устелив порожим трупом густо поля, а решту змусив з соромом втікати, і надієть ся на Бога, ще в коротці і з сіми покінчить. Прочити Константиновців не давати причини до розливу крови, чого він вельми не бажає, і покинувши непотрібний упір навернути би назад до згоди. „Что если учините, и до насъ и до всего войска добре возвратитесь, подлинно вамъ съ головы и волосъ не спадетъ и о всемъ милостью нашею удовольствуемъ. Розумѣю либо тогда о томъ, что зѣло корыстуя въ волностяхъ кровавое набытіе, неже въ желѣзной Московской неволѣ, до насъ склоняйтесь и едино съ нами разумѣти и учинити похочете.“¹⁾ Не було иньшої ради, як здати ся обом сторонам на рішення найважнійшого чинника — народу. Крім того гетьман, щоби відвернути Москву від України, старав ся посварити її зі шведським королем і заходив ся пильно відорвати від воевод Безпалого з козаками. Посилав до них пять листів — але дармо.²⁾

Виговський — як виділисьмо зі слів попереднього листу — мав намір вести облогу московських недобитків дальше, та московські універсали осягнути свою ціль. Повстання міст і опозиції, попираної московськими воеводами і гарнізонами по декотрих містах, змусили його відступити від свого наміру.

Коло 7 липня гетьман кидає Путивль і вертаєть ся з частиною війська на Україну. На російській території полишилось мало що Козаків з більшим відділом орда³⁾; але вони, річ природна, вести дальшу облогу не були в стані і разом з Татарами кинули ся трома шляхами рабувати пограничні московські городи.⁴⁾ Чернігівський полковник по наказу гетьманським пішов під Бихів, а більша а може і переважна часть війська (30.000?) під проводом Данила Виговського і Андр. Потоцького поспішила ся під Київ.⁵⁾ Їх задачею було спинити київського воеводу Василя Борисовича Шереметева від грабіжливих нападів на околиці Кієва та попробували здобути київську твердиню.⁶⁾ Скарби і всякі достатки з конотопського погрому дістав в надгороду за поміч хан, а трофеї відіслано до Польщі.⁷⁾ Тим

¹⁾ Акты Юж. Россіи, т. VII, ст. 301. ²⁾ Акты, т. XV, ст. 398 — 403.

³⁾ Акты Юж. Россіи, т. IV, ст. 340.

⁴⁾ Рукопись Мартина Голіньского в бібліотеці Оссолинських під т. „Pamiętnicza księga“, ч. 189, ст. 1132—1133. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Памятники изданные временною коммисією для разбора древнихъ актовъ, т. III, ст. 361, вид. 1898 р. Historia panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26. ⁷⁾ Рукопись бібл. Оссолинських ч. 189, ст. 1132 — 1133.

часом гетьман, покоровши міста думав вернутись назад і кінчити діло з Москвою. Маємо на се подекуди певні натяки.¹⁾ Збунтовані городи, як здасть ся, піддавали ся добровільно, без опору; коли денеде робив ся опір, як прим. під Константиновом, то се діяло ся при помочи, або виключно лишень зі сторони московського війська, яке або було в місци, або присилали воєводи з иньших міст.²⁾ Рішуча перемога над Москвою, по ява гетьмана з великими військами, мусіли вплинути на невдоволенних — рад-не-рад мусіли угнути ся. Навіть такий непримирений ворог, аким був син Мартина, полтавський полковник, Кирик Пушкар, годив ся вже був піддати місто і в тій справі вів з Виговським через якогось ігумена Епіфанія переговори. Справа впала через се, що московський воєвода Зиновєв вилапав сього чернця на його посередничій акції. Зараз арештовано Пушкаря і віддано під варту, а Полтавці вибрали нового полковника, прихильного Москві — Теодора Жученка.³⁾

Сателіт Трубецького, наказний гетьман Безпалій в своїй чолобитній до царя каже, що Виговський повертаючи з під Котопу всі городи на Посулю: як Ромни, Константинів, Глинсько, Лихвицю побрав обманом, всіх жителів з них перегнав на сей бік Дніпра, а городи, села і деревні повалив до решти.⁴⁾ Хоч такий поступок не неможливий сам по собі, і се перепроваджене Лівобережан було би доволі характеристичним фактом, та одначе мусимо брати сю звістку з певним застереженням.⁵⁾ Останнє місто,

¹⁾ Акты, т. IV, ст. 340; Акты, т. VII, 302. ²⁾ Акты, т. IV, ст. 340—341.

³⁾ Ibidem, ст. 340. Переговори з Пушкаром вів чигиринський полковник Герасим Каплонський через ігумена Епіфанія і його то мабуть заслуга, що Пушкар схилив ся був на сторону Виговського. Акты, т. VII, ст. 301—302. Рівнож писав до Пушкаря з під Гойтви два рази хан Магмет Гирей і раз його ага. Хан піднімав ся посередничити в пороумінню з гетьманом, ручив за амністію і за його добра, і радив післати до Каплонського людей для зложеня згоди. Акты, т. XV, ст. 407—411.

⁴⁾ Акты, т. VII, ст. 299. Лист до царя з д. 17 серпня 1659 р. Оповідать також про се в своїй реляції два післанці Трубецького посилені до Виговського в справі згоди — Іван Титон і Теодор Щелкин: Ibid., ст. 296. Иньші знов московські послы випущені Виговським д. 18 липня з під Ромен оповідали, що Ромни здались добровільно третього дня. Тільки се одно місто спалено, а людей вивезено на другий бік Дніпра; але на нього, яко гніздо і пристановище опозиції з попереднього часу міг Виговський мати більше завязаттє. Акты, т. XV, ст. 423. Трубецькой в своїй реляції (Акты, т. IV, ст. 224) не згадує про перепровадженє людности сіх міст на другий бік.

⁵⁾ Виговський підчас облоги Гадяча в своїм листі (Акты, т. VII, ст. 302) до Апостола, що не хотів йому піддати ся, перечить, ніби то

під яке був підступив Виговський, то був Гадяч, що несповна рік тому був свідком нових політичних констеляцій, а тепер своїм опором розбив всі пляни Виговського і поспеував йому гру. Се місто завзято боронили полковники Апостол і Павло Єфремів, що тут з більшою силою Козаків і міщан засілись в твердині. Не зломилася їх опору ані тритижднева прикра облога, ані приступи, ані вкінці навіть просьби гетьмана¹⁾; Гадячани — і то якось дивно — не хотіли навіть вірити, що попередні городи добровільно піддали ся. Хоч як їм толкував Виговський, ставив свідків, і обіцював помилуване — нічого не помагало²⁾ — писали йому, що побоюють ся долі Миргорода за його непослух в зимі. Облягати дальше і змусити їх до покори чи то голодом (а було там вже дуже прикро³⁾), чи нападами, гетьман не міг, бо обставини звели його справу на иньшу дорогу. Аби здобути Гадяч треба було довшого часу, залюга, яка там сиділа, була доволі сильна — складалася з 4.500 самих Козаків та з 900 міщан, люда обвізаного добре в воєнних річах, а з Виговським було йно 3 полки (перяславський Тим. Цицюрин, прилуцький Петра Дорошенка і миргородський Гр. Лісницького), в числі яких 6.000 люда, здасть ся вже разом з 10 хоругвами польських добровольців.⁴⁾ Найбільшу підмогу давав еше хан, але він, як опісля побачимо мусів лишити гетьмана. По відході Татар не було що і думати навіть про облогу. Иньше козацьке військо було деінде зайняте: Каплунський облягав Полтаву, також без успіху, і по уступленю Виговського з під Гадяча, потурбований Жученком мусів також

він Миргородців перегнав силоміць: „Пишете вы къ намъ, что хотѣли было вы намъ поддаться, однакожь опасаетесь, чтобъ вамъ тожь не было, какъ надъ Миргородомъ. Не вѣдомо ли вамъ самымъ добре, что Миргородцы, не хотячи въ болшихъ жестокихъ страхованіяхъ отъ домовые своеволы заставать и шедши за Днѣпръ, сами добровольно мѣсто оставили“.

¹⁾ Акты, т. IV, ст. 344; Акты, т. VII, ст. 299.

²⁾ Акты, т. VII, ст. 302.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 304; Лист Івана Безпалого до думного дяка Алмаза Іванова з д. 28 серпня 1659. „Въ Гадичѣ, — пише він — пужно, хлѣбомъ добрѣ голодно, и въ томъ краю два годы въ поляхъ предъ войнами хлѣба не пахано“.

⁴⁾ Про облогу Гадяча оповідаєть більше в „Списку еѣ роспросныхъ рѣчей Путивельцовъ Івана Титова да Федора Щелкина“ (Акты, т. VII, ст. 295—296, і опісля в реляції послів Івана Безпалого в Москві (Акты, т. VII, ст. 296—297).

подати ся за Дніпро.¹⁾ Головна же армія з Данилом Виговським і Андрієм Потоцьким стояла під Київом і наглядала за Шереметевим, що користаючи з кожної хвили робив напади на сусідні міста і без помилованя все обертав в руїну²⁾. Затяжців, звербованих з Поляків, Німців, Сербів, Виговський порозміщував в північних городах: в Ніжині, Чернигові і в Борзні. Над всіми ними був поставлений регіментаром Юрий Немирич.

Найважнійшою причиною, що спонукала Виговського залишити воєнну акцію на Задніпров'ю, покинути облогу Гадяча та вернути ся на сей бік і надала взагалі дальшим подіям иньший напрямок, се, як вже натякнулиємо, було розлученє Виговського з ханом, що дотепер найпильнійше та найенергічнійше попирав його інтерес. Московське правительство видачи, що Виговський страшний для них в союзі з ханом і з Татар рекрутуєть ся властива його сила, почало старати ся конче їх якось роз'єднати. На вагу такого факту звертав увагу правительства вже передше визначний дипломат і політик Ордин-Нащокин³⁾, а тепер в такім прикрім положеню ймилаь Москва сеї справи всіма способами, і се її вдало ся. Зараз по конотопським погромі Трубецької і Безпалій післали до Сірка на Січ наказ, аби він вчинив диверзію на татарські улуси. З Путивля знов вислали післанців до донських козаків з таким самим жаданнем, і ще раз до Сірка.⁴⁾ Маємо звістку, що таки підчас конотопської халени донські козакі блокадували на човнах кримські прибережні міста, що більше — заглиблялись навіть в середину Криму на 50 верст і там рабували, брали полон і висвободжували своїх; добігали навіть до Синопу і околиць Царгороду.⁵⁾ Але то все ще не мало такого великого значіння і не зробило такого вражіння як похід Сірка. Підмовлений Трубецьким і Шереметевим, що в тій справі пильно зносив ся з Січю⁶⁾, Сірко разом з Хмельницьким справді використав неприсутність хана, сильно поруйновав ногайські улуси і з немалою здобичю вернув ся домів.⁷⁾

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 297.

²⁾ Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 261—263.

³⁾ Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XI, ст. 67. ⁴⁾ Акты, т. VII, ст. 298.

⁵⁾ Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XI, ст. 68.

⁶⁾ Александръ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 191.

⁷⁾ Акты, т. VII, ст. 297 і 298.

Се вже вистарчило, щоб хан опустил Виговського: коли йно під Гадяч до нього наспіла про се вістка, він зараз розпращав ся з гетьманом з повним невдоволенєм подав ся до Криму. „Ты де меня призвалъ къ себѣ на помощь — казав хан на відході — а безъ него Черкасы ногайскіе улусы разоряють, и онъ Выговской довелъ ся было самъ срубленъ быть, толко де онъ ханъ пришолъ къ нему на помощь за щертю доброе дѣлать, а не худое“.¹⁾ При Виговським зіставив хан йно незначний відділ Татар з 4.000 чи з 2.000 люда.²⁾ Недовго по відході хана, д. 2 серпня кинув і Виговський Гадяч і повернув до Чигирина.³⁾ „Ничего не здѣлавъ, съ стыдомъ изъ подъ Гадяча, какъ зимою изъ подъ Зинкова отступилъ, и, сказываютъ языки, къ Днѣпру и за Днѣпръ къ Чигирину“.⁴⁾

З уступленєм Виговського з Лівобережа став там всюди против нього підіймати ся огонь — всі піднесли тепер сміліїйше голову. Андрій Потоцький, що був подальше від сього, бо під Київом, в своїм листі до короля з дня 4 серпня алярмує і просить як найскорше прислати драгонів і бодай до 3.000 піхоти. Вже там дістали звістку, що Сірко йде на Чигирин. „Zyczyłbym sobie sam — пише Потоцький дальше — puścić przeciw niemu w polu y załumić ten ogień, bo pewnie Kozacy nie załumia, tylko chyba Tatarowie a my“.⁵⁾ Та на біду у Потоцького не було на стільки війська, аби з ним можна було щось вчинити, а Татар не було на місци: одні пішли в Крим, а частина бушувала в курській і по иньших країнах, палячи і руйнуючи добро, а живе забираючи з собою в полон.⁶⁾ Данило Виговський хотів взяти з під Києва часть війська і йти ратувати гетьманиху, а в Смілій свою жінку, одначе треба було побоювати ся, щоб з його відходом білоцерківський полк не перейшов на московську сторону, або щоб Шереметев, взявши Вілу-Церкву, не викликав серед поспільства по сім боці яких

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 299.

²⁾ Ibidem, ст. 296 і 298.

³⁾ Акты, т. IV, ст. 244.

⁴⁾ Акты, т. VII, ст. 299.

⁵⁾ Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 363: Лист Андр. Потоцкого до короля з табору на Рудці д. 4 августа 1659 р.

⁶⁾ Акты, т. IV, ст. 240.

нових заворушень.¹⁾ Положене гетьмана ставалось чим раз грізнійше, — до тепер придушване невдоволення стало прибирати чим раз острійші форми; нарід, Січ і многі з полковників ненавиділи його зі всеї душі і всім їм з ріжних причин гетьманська політика була осоружною. Довга війна, піднята против волі народа і по його міркованню ведена радше на користь його споконвічних ворогів, ніж в його інтересі, крім руїни нічого не давала, була вона піднята — так здавалося — майже виключно лише для інтересів гетьмана і старшини, а на них нарід перестав вже дивитися, як на своїх опікунів і репрезентантів. По Україні ляла ся кров: одні були за Виговським, другі за Московою; раз Виговський здобував міста і метився за віроломність, потім слідом відбирала міста Москва і ще з більшою лютою відплачувала ся невинним. Не добре дивився нарід на се, що по усуненю московських воевод гетьман порозміщував ретіменти зтяжного війська, по найбільшій часті самих Поляків: все то нагадувало йому незабуту ще кроваву минувшину і в тім добачали поворот до давнього. Тай Татари, що такими масами спроваджував Виговський, також не здержувались, аби не ткнутись добра союзників. То все було зброєю на гетьмана.

Та який там не був настрій народу неприхильний для гетьмана, він не дуже оглядався на нього: раховав бо більше на опору в козацькій старшині і на заграничних сусідів. Правда, кілька міст було в руках Москви, але все таки решта України була в його руках, а по містах гарнізони з насним військом підтримували його власть і повагу. Повалити його було тим тяжше, що під Києвом стояла готова значна частина гетьманської армії, а в недовзі брав ся він і сам там з'явити ся і конче здобути Київ²⁾. Здобувши його і вибивши ненавистного Шереметева Виговський думав скріпити тим свою позицію і направити захитане своє положення. Роспускаючи з під Гадяча полки, казав їм по трох тижнях знов зібратися і думав з ними йти на Київ; мав кінчити в Московою і вигнати її з України.

Як видно з того, гетьман не доцінював як слід сеї грізної хвилі, не видів іще того нещастя, яке вже зависло над його головою. Не доцінювала ситуації і Москва. І хоч як її на тім залежало, щоби повалити Виговського, бо він її був дуже не на руку, і його непевна або ворожа політика, його енергічна, безупинна

¹⁾ Гляди передостанню потку.

²⁾ Ibidem

акція сповняли московське правительство не аби якою трівогою, одначе — хоч на Україні против гетьмана повівали противні вітри, то таки Трубецкой і иньші воеводи не важили ся вступати на Україну й держали ся в резерві на пограничу. Бо навіть по царському указі з дня 16 августа наказувано їм відступити дальше на північ — укріпляти і зберігати „отъ Татаръ и Черкасъ великого государя украинные города“.¹⁾ Щобільше, московське правительство уважало за відповідне попустити з тону і само подавало руку до згоди. Таки недовго по конотопській пригоді, бо д. 18 липня навязались вже обошільні зносини і обі сторони завели між собою кореспонденцію. Так цар як потім і Трубецкой оправдували ся в своїй грамоті до полковників д. 29 липня з тих непорозумінь, з конотопської стрічі, з руїни українських міст і попірання опозиції — як казав сеї останній, — він зовсім не йшов для воєнної акції, а таки так на розговор, для заспокоєння усобиці; просив прислати до Путивля „двохъ или трехъ человекъ добрыхъ и знатныхъ для зложеня згоди.“²⁾

Розуміється, що на ті всі московські заяви не отягав ся і гетьман з відповідю. В своїх листах, відкидає він також починені йому закиди, мов би і він хотів провадити війну і бажав незгоди з Московою; так само зі своєї сторони оправдував ся з конотопського конфлікту: „хто хотів, або хоче проливу християнської крови, то най вона спаде на його душу“.³⁾

На заяву-ж Трубецкого що до „сердечной любви“ і на ті всі оправдання з конотопської стрічі, позваляє собі Виговський з сарказмом погдузувати: „а что вы пишете, что вы подъ Конотопъ не войною приходили есте, но для розговору и усмиренія домового междоусобія, и то какая ваша правда? Въ Конотопѣ никакая свояволя и междоусобіе не было; для чего было тамъ приступать? Да и Борзну есте вирубили, и людей въ полонѣ поимали и съ того оправдати ся не можете, но тамъ будучіе люди не только вамъ причини никакіе давали, но и ратемъ вашимъ, которые прислали, не противили ся“. Нагадав при тій нагоді Москві і її старі гріхи — попіране Пушкара і Ба-

¹⁾ Акты, т. IV, ст. 245.

²⁾ Акты, т. XV, ст. 414 - 418 і 427—431; Акты, т. VII, ст. 293—295 воеводський лист з під Путивля 1659 р., д. 7 серпня.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 292—293, Лист Виговського до князя Ал. Трубецкого в д. 1 серпня 1659 р. У всіх їх кореспонденціях видимо одно і те саме: оправдання своїх власних поступків а складання вини на другого. Ibidem, ст. 293—295. Так само Акты, т. XV, ст. 414—418.

рабаша. Згоди одначе не відкидав, але зажадав, щоб Москва, коли її хоче, прислала своїх відпоручників до Батурина, а не до Путивля.¹⁾ І власне в тім ні Москва, ні Виговський не хотіли поступити ся: обі сторони не могли ніби порозуміти ся що до місця і переговори розбили ся.²⁾ Властиво же причина була без сумніву в чім иньшій. Обі сторони мали за великі жадання: Москва по тенденції своєї політики, Виговський знову з консеквенції своїх попередних жадань і умови з Польщею. Тепер задля того, що уложив умову з Польщею, не міг трактувати з Москвою.

Одначе справи рішили ся в користь Москви і без того. Повну перемогу досягнуло висунене кандидатури на гетьманство Юрія Хмельницького і реакція викликана декотрими особами між українською людністю і козацькою старшиною, за співучастію і попертем московських воевод, особливо головного їх махера на Україні — Шереметева.

Вже торішний досвід поучив Москву, що не багато помагає висунене на контр гетьмана якоїсь незначної, непопулярної особи. Отже Москва вивела тепер Україні перед очі покривдженого сина Богдана, властивого гетьмана, що до тепер за опікунським наказом Виговського набирал в Кіїві розуму. Не трудно було прихилити Хмельницького до сього трудного завдання; треба взяти на увагу лише розбуджену амбіцію і почуте дізнаної кривди з його сторони тай його доволі численної фамілії. Сьвітле і славне імя одідичене по батьку давало добру надію на успіх і поперте зі сторони України, а молодість, недосвідчене і слабість характеру давала Москві добру перспективу на переведене всіх своїх плянів за його плечима. Такий гетьман був для Москви прегарною фірмою, під якою вона, чи її прихильна партія могла мати вільну руку. Спонуканий своїми мотивами, кидає Юрій шкільну науку і виступає на військову арену. Щоб зробити військову рекламу, йде він під опікою Сірка на татарські улуси — і добре справляє ся.³⁾ В останніх днях серпня бачимо його вже в Суботіві, а коло

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 294.

²⁾ Як видно в листу Трубецкого до Виговського а д. 7 серпня, був він рішучо против сього, щоб Москва мала слати своїх послів до Батурина; противно стояв міцно, щоб Виговський через своїх посланців просив у царя номилуваня і дарованя вини за провини. Акты, т. VII, ст. 294.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 298. Противна партія вивела його на арену ще підчас походу Виговського на Трубецкого. Уже тоді він загадував Запорожцям помагати Виговському. Акты, т. XV, ст. 383.

нього громадить ся військо.¹⁾ Юрій страшно був невдоволений на Виговського за поминене його в гетьманстві і за зрабоване батьківських скарбів.

Першими особами, що явно виступили против Виговського і проголосили боротьбу з ним і його політикою, а злуку з Москвою — були два протопопи: ніжинський Максим Филімонович, знаний з сердечної приязни до Шереметева і своєї добровільної кореспонденції до Москви, а другий — Семен Адамович, іченський протопоп, що доперва пізнійше зазначив ся своєю „благочинною“ роботою в нашій історії, а тепер ще підучував ся до своєї ролі.

Прилуцький полковник Федор Терещенко толкує зміну політичного напрямку виключно працею сих двох згаданих осіб: Вони то „наєх и прочихъ (полковників), всю Малую Россию, яко блудныхъ сыновъ, отъ истины уклонившихъ ся, подъ высокую и милостивую руку нашего царского пресвѣтлого величества привести тщались, чого имъ, яко истиннымъ рачителемъ соединения самъ Богъ есть свидѣтелемъ, и нынѣ сие дѣло благое, всему православному народу христіянскому приемное и радостное, ими отцами начатое, въ Переяславлю во свое совершение пришло.“²⁾ Так писав висше згаданий полковник до царя, просячи для Адамовича кілька деревень і млинів за услугу. Найскорше і найгарнійше пішов за їх радами, незлоскотаний надіями на гетьманську булаву переяславський полковник Тимофій Цицюра³⁾ і став першим і найревнійшим проповідником розбудженого ним повстаня і найвизначнійшим робітником для московської справи. Він притягнув і иньших за собою. В своїм листі до Шереметева з дня 12 серпня він вже повідомляє, що він тай ще иньших п'ять полковників хочуть дальше зіставати ся під Москвою, і що йому в тій справі тих п'яток вже присягли і що він їздив до Трубецкого до Путивля для переговорів.⁴⁾ Шереметев, розумієт ся,

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 298.

²⁾ Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 391—393; Барсуков підносить в тій справі спеціально заслуги Шереметева: „Въ тоже время — говоритъ він — въ самой Малороссіи Шереметевъ, пользуясь услугами личныхъ враговъ Выговскаго, успѣлъ согласить втриѣе и объединить всѣхъ не сочувствовавшихъ польскимъ стремлениямъ Выговскаго. (Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 192).

³⁾ Лѣтопись Величка, т. II, ст. 59.

⁴⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194.

заохочував до дальшої акції, а Трубецькому знову радив кинути зносини і переговори з Виговським і пригадував, як то минушого року Виговський мав його своїм з'їздом і переговорами, а опісля вихіснувавши довіре, надув його: „что не говорилъ, во всемъ солгалъ“. ¹⁾ Кілька днів опісля висилають вже задніпрянські полковники, кождий з осібна, послів до Трубецького з заявою вірности: 18 серпня висилає Золотаренко з Максимом, д. 23 серпня Цицюра і Яким Сожко з Переяслава, а з Гадяча Павло Єфремів. ²⁾

На разі се все, здасть ся, діяло ся в тайні. Увага Виговського тоді була звернена на Київ. В його тодішнім положеню заволодіти Києвом — в сім лежав його ратунок. Київська твердиня була для Москви найважнішим фортом і заняте сеї української столиці, названої одним паломником „справдїшним замком для московського царства“, розвязало би Виговському руки в його дальших плянах і викликало би без сумніву ревнійшу участь Польщі. ³⁾ Виговський розумів дуже красно значіне Київ і ще перед тим, весь час свого гетьманованя старав ся пильно вигнати звідти московську залогу і довгий час, з виїмкою хіба певних перерв блокадував сю фортецю. Пишучи до короля, вже по своїм упадку, складав він всю причину свого упадку і втрати України на задержане Київ в руках Москви: „Москва для того потрапила заволодіти Україною, що Київ лишив ся в її руках“ ⁴⁾ Щоби отже вираговати себе з біди, рішив він в останне попробувати щастя і заволодіти Києвом.

Десять около 15 серпня в своїм листі до Трубецького Василь Бор. Шереметев звіщав, що до Василькова прибув в Білої Церкві „судья войскової Самойло Богдановъ, а съ нимъ Поляковъ и Венгровъ и Мультианъ, и Волохъ, сказывають языки, шесть тысячъ; да и Даничка Выговскій съ Черкасы будутъ де въ Васильковъ вскорѣ, и хотять быть подъ Кіевъ напередъ гетмана Ивана; а и нынѣ изъ Василькова подъ Кіевъ подѣзды ежедневно, а Васильковъ отъ Кіева 36 верствъ.“ ⁵⁾ Про дальшу боротьбу під Києвом і її вислід ми не маємо певних звісток: один Величко на день 22 серпня (1 вересня) визначає гене-

¹⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194.

²⁾ Акты, т. IV, ст. 245—246.

³⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 195.

⁴⁾ Памятники, т. III, ст. 403.

⁵⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194—195.

ральний бій Данила Виговського з Шереметевим, що мав закінчити ся повним погромом гетьманських війск. ¹⁾ Одначе на його твердене годі покладати: у нього весь час панованя Виговського сього дня під Києвом генеральний бій. Одно певне, що Виговський в тім часі був в Чигирині, і коли Сірко йшов під Київ в поміч Шереметеву, гетьман, щоби сеї підпомочи не допустити, післав против нього якогось Тимоша, свого полковника (не Цицюру) для перейму. Сірко мав його розбити, але вже не пішов до Києва, а завернув ся назад на Запороже. ²⁾ Здасть ся, під Києвом до нічого поважнішого не прийшло: сили Данила були за малі, аби ударити на сю фортецю, а сам гетьман ледви чи міг назбирати якихсь сил для скріплення свого брата. Шереметев в своїй дуже докладній реляції до Москви, писаній по дни 30 серпня (9 вересня) зовсім не згадує про погром Данила, а певно про таку подію не занехав би похвалити ся; підносить натомісь, що всі полковники по сім боці, пса козацька старшина і вся чернь міцно стоять за Виговським, і чванить ся, як то його відпоручники князь Борятінский і Чаадаєв, карали без ніякого опору непокірні місточка: Гоголів, Трипіль, Воронків, Стайки, Вишево, Бородянку і Горностаїпіль. „А під другі городи й села по обох берегах Дніпра ходили підполковники Скорняков-Пісарев і Шенедьов. І милостю Божою і щастем государя — доносив Шереметев — ті городи і місточка взяли, випалили і висікли.“ ³⁾ Данило Виговський на таке зовсім не реагував. Певно, що й ті полки, які були з ним, стали його лишати, розходити ся і перейшли на сторону Хмельницького.

Шереметев, пострахавши нарід такою руїною, щоби його відорвати ще більше від гетьмана, порозсилав по Україні против нього універзали, чи як він то називав „пространное увѣщаніе“. Вчисляє в них всі лукавства і „злочитрственні вимисли Івашка Виговського“, взиває нарід відступити і покинути „клятвопреступника и разорителя вѣры христіанскої“ і накликає вибрати иньшого гетьмана. „Не годить ся — писав воєвода — намъ и войску Запорожскому межъ себя кровь христіанскою проливати для ради одного измѣнника Івашка Выговского, потому, что мы отъ единой православной церкви и единой православной вѣры“. Православним христіянам

¹⁾ Лѣтопись Величка, т. I, ст. 377.

²⁾ Акты, т. VII, ст. 297.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 311.

треба радше жити в купі і в згоді, а не проливати крові, не руйнувати городи і міста.¹⁾

Його немилосердне поступоване з осадами, вірними гетьманови і порозсилені універзали дійсно знищили зовсім Виговського. Опозиція піднесла телер явно бунт: полковники переяславський Цицюра, ніжинський Вас. Золотаренко, чернігівський Аникій Силич і ин. перекидають ся телер явно на московську сторону. Дня 24 серпня присягнув офіційально перед московськими відпоручниками Тим. Цицюра, а опісля присягнули в Переяславі й иньші. Трубецкий і Шереметев стали всюди через своїх відпоручників відбирати по Україні від людей присягу вірности.²⁾ Та одначе на тім не покінчило ся. Цицюра дає приклад і кличе нищити всіх прихильників Виговського. Насамперед впорав ся сам зі всіми значнійшими родами, прихильниками Виговського. В самім Переяславі позахоплював їх підступом і без милосердія поубивав, а опісля знищив наемне військо. Слідом за його прикладом пішли иньші. Найбільшою ревностію визначив ся Золотаренко. Залози, які Виговський поуміщував по містах — в Ніжині, Чернигові, в Переяславі і в иньших городах, вимордовано, а решту забрано в полон. Полягло понад 3.000 наемників, а між ними і головний їх ретіментар Юрій Немирич, убитий селянами під Биковим.³⁾

Так в короткім часі не стало на Задніпровю і сліду по власті гетьмана, а за ним пішли і сьогобічні козаки, які дотелер найщирійше його попірали. Відпавши від Виговського стали громадити ся коло Юрія Хмельницького, одначе не важили ся отверто переходити на сторону Москви і стали чекати дальшого. Були се полковники: уманський Мих. Ханенко, паволоцький Ів. Богун, канівський Іван Лизогуб і білоцерківський наказний полковник Семен Половець.⁴⁾

Справа гетьмана була рішучо програна: за собою не мав нікого, а против себе всю Україну. Який був настрої супротив нього Українців, мав нагоду сам переконати ся наглядно. Коли зібравши яких 500 Німців і Поляків, хотів підступити під Черкаси, його не пустили до городу, і Виговський подав ся до Кореуня.⁵⁾ Всюди по Україні заворушили ся козаки і загово-

¹⁾ Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 198—199.

²⁾ Акты, т. VII, ст. 311—312; Акты, т. IV, ст. 246—247.

³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Акты, т. VII, ст. 313.

⁵⁾ Ibidem.

рили про новий вибір гетьмана. Була єдина кандидатура Юрія Хмельницького; коло 3 вересня він був коло Василькова, а коло нього збирали ся полки.¹⁾ Незадовго мала відбути ся рада. Коли повірити словам пізнійшого історика, то Подістриане і Забужане перші на раді в Брацлаві проголосили гетьманом Хмельницького.²⁾ Стоячи подальше і будучи більш об'єктивними обсерваторами всіх справ на Україні, могли вони бачити добре, що Виговський вже зійшов з політичної арени, і що тунт йому в під ніг усунув ся.

Так то впало і скінчило ся гетьманованне Івана Виговського, а з ним, доведене на короткий час до факту українське князівство. Більше воно вже ніколи не зреалізовало ся, хоч були проби привернути його назад, хочби в ослабленій формі. А впало воно через ніщо иньше, як через незручне поладженне соціального питання, через цілковите з'їгнорованне і поминенне найважнійшого чинника — простого народу і зіпхненне його назад до такого становища, супротив якого передше весь нарід так рішучо запротестував. Впало воно і через те, що допалося його впроваджувати сьому чоловікови, котрий через незручну роботу в тім напрямку і без того зразив всіх против себе, а навіть і тих, що повинні були з ним за одно стати.

Більша частина українського простого народу бачила в гадницькім трактаті не що иньшого як підданє України під Польшу і приверненне назад польського режіму, за який потекли на просторах України ріки крові. Нарід зражений до своїх опікунів, до гетьманів, до козаків з роспуки тягнув до Москви, де — як то собі представляв — буде для нього краще і погіднійше жити і де думав вже відпочати по тільких тяжких війнах і заверюхах по Україні. Москва старала ся його в тій вірі піддержати і сї його потяги попірати, а передовсім нищити у нього до решти довіре до гетьманів і козацької старшини і представляла при всякій нагоді контраст інтересів його і козаків. І в тім поводида ся по містецьки. — Шереметев в своїм універзалі до народу виступаючи против Виговського представляє йому річ так, мовби вся політика Виговського служила виключно цілям самого гетьмана, лядького запроданця,

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 313.

²⁾ Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ст. 255.

а не його — всього народу. Тай се, очевидно, не був тільки одинокий факт.

Дивним натомість може нам здавати ся, що Виговського не поперла ві всіх його змаганнях козацька старшина? Таж він був заступником їх інтересів, сказавши правду — виконував се, чого вона хотіла. В своїм листі до Цицюри він їм, полковникам закидує просто нестійність: „ежели вамъ то тое идетъ, жесмо ся королю его милости поддали, азалижъ своимъ домиломъ тое учинилъ? азали не всѣсти на тое призволяли? Паметайже (се відносить ся до Цицюри) на тое, же не я вашими рядилъ полками, тилко вы на все мене радили, а я все на волю вашу здавалемъ“.¹⁾

На то все одначе дає відповідь сам гетьмам в своїх листах до короля і Станислава Потоцького. Головними причинами його упадку, по думці Виговського було: передусім ненависть ненавистних полковників до його начальства (особливо яко князя України), дальше — розбуджене Цицюрою на Задніпрю повстанне, проголошенне кандидатури Юр. Хмельницького і вкінці підшепти Москви.²⁾

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 310. Лист Виговського до Цицюри з дня 10 (20) вересня 1659 р. Спочатку по побіді над Трубецьким держали ся полковники Виговського ще досить щиро. В листі до Безпалого з д. 1 липня всі вони (тут навіть підписані) обстають за гетьманом і накликають його до зрвання з Москвою; обіцяють йому помилування і навіть відгрожують ся йому за непослух. Акты, т. XV, ст. 406. Те саме видно в їх листі до царя: і тут виступають різко против попирання непокірних гетьманови царськими військами та роблять гіркі докори за спустошенне України: „любо войско запорожское не по единому время коруні польскої противило ся, однако череаъ колько сотъ лѣтъ не узнали такового въ краяхъ своихъ спустошенья, какое нынѣ отъ православныхъ братей осмотрячи слезами обливати будеть“. Коли не перестане дальший пролив, крови заявляють, що будуть бити ся за вільности і за гетьмана. Акты, т. XV, ст. 414—415. Одначе те солідарне поступованне полковників видимо йно, доки гетьман потрапив їх удержати при собі.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 370—371; тажже ст. 416—419 і вкінці висше згаданий лист Виговського до Цицюри. Дивне, що Виговський якось замовчує про діяльніть згаданих протопопів. Можливо, що не знав про неї, тому що вона була досить тиха і обмежена на вузкий круг: Максима Филимоновича на полк піжинський, а Адамовича на Ічню. Д. Ейнгори в „Очеркахъ изъ исторіи Малороссіи въ XVII в.“ ст. 132—133 признає заслугу привернення України під Москву, коли не виключно, то переважно діяльності свого першого. Коли по царськѣм наказі з д. 19 серпня Трубецькой видає наказ опустити Путивль і відступити дальше

Між полковниками мав Виговський багато ворогів. Наробив він їх через своє, так сказати-б, деспотичне поведенне, безоглядне поступованне з опонентами. Він був ритористом, багато гнуло ся перед ним виключно зі страху, бо побоювались пімсти, — в ній гетьман був безпощадний, але в серці укривали до нього злість і відразу.¹⁾ Правда, що проскти, які виходили, могли собі бути апробовані всею старшиною, але сама ініціатива виходила тільки від гетьмана і кількох йому близьких осіб; решта, коли призволяли на се, то більше під моральним примусом, під пресією. Гетьмана, здасть ся, попирали в роботі так довго, як довго уважали речником інтересів всеї старшини; та опісля стало всіх колоти, всі стали побоювати ся одіднення гетьманства і скріплення впливів його доволі численної родини, а передусім в атрибутах княжого титулу добачували всі вилом з під народної контролі, звільнене від залежности від козацької ради.

Одні ворогували, як вже зазначено, з заздрости, иньших вразив Виговський до себе носередно, через нових своїх союзників Поляків: і так нпр. зробив він собі ворогом впливового Мосача, військового обозного, тим, що в Варшаві його менче надгороджено, як иньших. Було невдоволених багато й иньших, яких в гадацькій умові рівнож скривджено і не пороблено шляхтичами. Вкінці розгнівав Виговського против себе впливового, а дуже влізливого асавулу Ковалевського через се, що хотів його позбути ся і старав ся, як казано, потайки зігнати з сього світа.²⁾

Було багато ріжних причин, але вже-ж найважнійше було се, що всі бачили в нім виновника страшної руїни на Україні,

на північ до Сівска, то лише Филимонович і Золотаренко мали його умовити завернути ся назад і ввійти на українську територію, обіцяючи йому народне поперте. Царський воєвода, аби ще більше запевнити ся, просив Максима до себе до Путивля і він один з перших зложив там присягу вірности. Рівнож під той час (28 серпня) прибув іченьський протопоп Адамович з такою самою місією. Натомість, як я вже згадував висше, л. Барсуков (Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 190—206) признає головню мислугу діяльності Шереметева і Цицюри. І справді вони немало причинили ся, особливо енергічний переяславський полковник, фаворитований київським воєводою.

¹⁾ Досить характеристичні нарікання полковників на свого бувшого гетьмана підчас відбярания присяги вірности московськими відноручниками. Всі вони оправдують ся за передню свою зраду страхом перед Виговським і малюють дуже різко його безоглядне поступованне з непослушними. Акты, т. XV, ст. 438—443. ²⁾ Памятники, т. III, ст. 416—419.

що то він навів її через внутрішні війни. Лівобережжя Україна, колись цвітуча, представляла тепер страшний вид: багато міст пропало зовсім з лиця землі, а місця на них позаростали буряном; мешканців одних пігнали Татари в Крим, а інші самі чи може і сам гетьман силомістю перевів на правобережжя. Всюди на гетьмана було крайнє обуренє, всі були огірчені на його нованє і його кляли.¹⁾

Для провірення сього наведу слова самих сучасників, що бачили то все, передовсім іменно слова Андрія Потоцького і самого упавшого гетьмана. Між иньшим сей перший так пише в своїй Пересторозі²⁾ про положенє України: „Так то, пани для своїх приватних користей вивабили ріжними шльгам (słobodami) підданих з волостей на Україну і їх розсвоєволили, а небіщик Хмельницький своїми війнами ще більше розсвоєволив і окривавив їх в боротьбі з нами; а тепер вже самі з собою жруть ся: місточко воює против місточка, син вітця, а отець сина рабує. Справдішня тут вавилонська вежа (sroga to turris Babel). Розсуднійші молять Бога, щоб їх хто небудь взяв в сильні руки, чи то король, чи цар, і не допустив безтямній черни такої свєволи. Знов Виговський просячи по своїм упадку короля о поміч, так представляє сили України: „Нестрашні тепер козацькі сили, ослаблені за ті літа в бурях домової війни і боротьбі. Бо що найчисленнійші полки вигинули: полтавський в 40.000, а миргородський в 30.000; також прилуцький і іркліівський до гла знищені, а міста і села поросли кропивами: одні бо з мешканців лягли на місци, на так многих побоевищах, а иньших з жінками орда в Крим пігнала.³⁾

Задалегідь бачив Виговський, що ся гадацька умова не на добро йому вийде: коли з кінцем цвітня 1659 р. прибув з Варшави до Чигириня Перетяткович з потвердженнями на соїмі грамотами на сей гадацький трактат і на кнївське воє-

¹⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, ст. 1 наводить з Полтавских губерских відомостей 1860 г. пісню:

Ой не плач Україно сирото небого

Твою долю розшарпав Виговський,

Що серце мов камінь — а розум бісовський. Др. Барсуков уважає сю пісню народною, але вона очевидно не народна.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 388. Під тим титулом розумію лист Андрія Потоцького до короля, де він інформує його про положенє на Україні і подає свої ради, як тому запобігти.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 404.

водство, сказав гетьман по перечитаню їх: „Ти з моєю смертю приїхав“; потім сївши на ліжку заплакав.¹⁾

Таке то: всяка згода з Польщею була для українського народу незносна; ніколи український нарід сьому своєму братньому словянському народови не вірив.

Не помиляв ся Андрій Потоцький, коли видячи то все на Україні, писав в своїх Пересторогах, що сї завірюхи так довго будуть тревати, доки вкінци або Україна Польщі, або Польща України не повалить — bo srogie tu mnostwo ludzi haniebnie zlych i swawolnych. Nigdy pokoju nie będzie w Polsce, aby tylko kilka horodów było, iako przedtym w Ukrainie. U nich to jest summa ratio status, żeby nie być ani pod w. kr. m. ani pod carem; spodziewają się oni tego dokazać zwodzając y strażąc w. kr. m. carem, a cara w. kr. mcią“.

II. Початки гетьмановання Юр. Хмельницького.

Коли то Задніпровє розбуджене реакційним огнем зійшло на иньшу політичну дорогу, тай сьогобічні полки стали також радитись над своїм положеннем і роздумовати, чи мають поділитись під короною, чи піддатись цареви, понав Виговський в безрадість. Деякі приятелі радили йому втікати до хана, що в рамени отоманської порти вже дванайцять літ захищав своїм оружєм Україну від ріжних ворогів тай мав на ню вже певні претенсії. Одначе Виговський не пішов туди, а рішив ся вдатись під опіку корони. До сього його усильно намовляв Андрій Потоцький, що побоював ся з такого кроку гетьмана якихсь можливих клопотів для Польщі.²⁾

Дальший побут в Чигирині був вже неможливий, і гетьман в одній йно сукмані, на однім кони, ледви ціло з житєм втікши в відти, подав ся під Котельню до Потоцького.³⁾ В останнє ще пробуючи за одним замахом привернути все, що стратив і назад стати чим був передше, заризиковав скликати раду, щоб там на ній зацелювати до всього народу і перед ним оправдати ся зі всіх своїх учинків. Рада була визначена на д. 11 вересня під Германівкою.⁴⁾ Сюди прибув Виговський під ослоною людий в війська Андрія Потоцького, прибув з під Василькова Хмельницький з 10.000 війська. Щоб позискати для себе козацтво,

¹⁾ Памятники, т. III, 350.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 374.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 399.

⁴⁾ Ibidem, ст. 374; Акты, т. VII, ст. 307.

став він вичитувати і пояснювати сей фатальний гадяцький трактат. Та не на се ту було місце: ніхто не слухав його, всіх огорнула на нього лють, всі бачили в нім головного винownika всього зла; і Виговський, щоби не наложити головою — а мало що до сього не прийшло — під ослоною польських жовнірів вернув ся назад під Котельню. Не чуючи себе безпечним що до самого жити, попросив він у Хмельницького асекурацію — запевнене, що не буде наставати на його жите. Відведений ним до Рудки, удав ся звідти з Потоцким під Хвастів, а Хмельницький вернув ся до війська.¹⁾

Хоч як користо стояла справа Хмельницького, хоч його вже майже вся Україна признала за гетьмана, одначе для формальности треба було бути вибраним на генеральній раді і треба було одержати від неї гетьманські інсігнії, а вони були ще в руках Виговського. Треба було їх відобрати; отже козаки вислали з над Взини під Білою-Церквою до Хвастова до Потоцкого своїх відпоручників просячи, щоб він прихилив Виговського до видачі клейнодів.

І справді Виговський по спільній нараді з Потоцким рішив ся їх зложити — не було иншого виходу. Але при тім, поставив він такі умови: 1) щоб козацьке військо присягло королеви на вірність, 2) щоб шляхту допущено до їх дібр і вкінці 3) щоб дозволили його жінці і чигиринській залозі безпечно вийти з Чигирина. Гетьманську булаву і сі умови повезли до козацького табору його брат Данило і холмський ловчий Тома Карчевский.

В дорозі, за милю від Хвастова, стрітили вони козацьке військо, яке власне йшло до Потоцкого з наміром подати в його руки якісь скарги на Виговського і зажадати конче його видачі. Але коли їм вияснено неможливість такого їх бажання, козаки задержались і стали до ради. Гетьманом проголошено одногосно Хмельницького і вручено йому привезені інсігнії з бажаннями довгого й щасливого пановання. На запитанне гетьмана: під ким хочуть зістати ся — чи під королем, чи під мо-

¹⁾ Про сю раду оповідає найвірнійше і найширше в своїй реляції до короля обозний Адр. Потоцкий (Памятники, т. III, ст. 373—378: лист Потоцкого писаний в таборі під Котельнею д. 7 падолиста 1659 р.) Крім того ще иньше справозданне хоч менше докладне: „Отписка боярина и воеводы Василия Шереметьева къ царю Алексею Михайловичу, о состоянии дѣлъ въ Малороссіи“ (Акты, т. VII, ст. 307—308). Я користаю з першої.

ковським царом, — так старшина як і чернь порішили згідно на королем.¹⁾ Згодили ся виповнити 1 і 3 точку пропозицій, поставлених Виговським, а другу відложили на пізнійше „у której excutia — писав обозний — chiba na sadny dzien bedzie“. Данило Виговський зістав ся при козаках. Під Хвастів повернув Карчевский разом з Носачом, Гуляницьким і Дорошенком, що мали запевнити Потоцкого про невідмінну вірність для корони і віддати Виговському асекурацію і обіцянку в гетьманським підписом на доставлене йому жінки і чигиринської залози. До переведення сього діла визначено осібних людей.

По тім всім рушив Хмельницький десь около 26 вересня під Ржищів²⁾, щоб звідти, як було на раді ухвалено, заспокоїти задуїрянські бунти: він мав звідти вислати за Дніпро Гуляницького для зформування там якоїсь партії і перетягнення на свою сторону тутешніх козаків.

Дивним здавало ся Потоцкому таке поведене ся козаків і такий проєкт козацького гетьмана супротив рішучо ворожого становища лівобережньої України, приходу Трубецкого з військом тай присутности Сірка на Правобережжю³⁾, виделегованого мабуть для нагляду над гетьманом. Здавало ся все йому навіть лукавством: „Surdo fabula narratur, — тосно iuż wszystko Zadnieprze stoi przy caru moskiewskim, — замічує на то все. Коли же довідав ся, що козаки хотіли до нього вислати послів, просячи злучити оба війська, підозріває в них намір ирадливого убійства Здавало ся йому, що козаки шукали тільки нагоди, якби то відступити від корони. Але хочби навіть і хотіли бути вірними — то по його думці — не опруть ся таки Москві і Задніпровю.⁴⁾

Здасть ся, а навіть можна твердити, що в дійсности се не було гіпокризією. Козаки справді вагали ся, і були більше

¹⁾ Више згадана реляція Шереметьева каже противно, що козаки рішились зістати ся при царі.

²⁾ Що се було дня 26 вересня можемо вивести зі слів листу Потоцкого з д. 7 жовтня 1659 р.: „Po tych transactiach — пише він — iam z panem hetmanem ruszył się pod Kotelnię, a p. Chmielnicki z woyskiem miał się ruszyć także dnia wczorajszego pod Rzysszczów chcąc tamte zadnieprskie buntuy uspokoić. Памятники, т. III, ст. 376.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 301.

⁴⁾ Памятники, т. III, ст. 376: Више згадана реляція Андрія Потоцкого.

склонні пристати до згоди з Польщею, як з Москвою. Добровільно вертати під Москву, супроти котрої насильств вони так боролись і здобули вже перемогу — було не тільки болоче, але й побоювалися вони її пізнати. Правобережні старшини зі своєї сторони зовсім не думали зривати гадяцького трактату; він був для неї користливим. Вся реакція, яка була повстала зі сторони старшини, була звернена більше против самого Виговського, як против Польщі. Треба було тільки, аби Польща зісталася вірною в своїх словах і мала силу підперти їх на випадок боротьби з Москвою і декотрими правобережними полковниками.

Вже тут видно роздвоєння козацької старшини по сім і по тім боці Дніпра: одна гравітує більше до Польщі, друга до Москви. Можливо, що ця остання стояла під впливом сильнішої московської преси, наслідком ближнього сусідства, а може була більше чутлива на гравітацію до Москви народних мас.

Виговський розумів їх положення і їх політичну ситуацію дуже добре і старався конче вивести Хмельницького з його хиткого і нерішучого становища та притягнути тісніше до Польщі. Той сам чоловік, що його відкинули — він тепер накидується на посередника і вживає всіх сил і способів, щоб перепровести свій намір.

По зміні гетьмана вже не було такої ворожнечі і ненависти до Виговського — це видно тепер: оба війська, а властиво їх проводирі, з собою зносять ся, поступають ніби по приятельськи. Могло собі просте козацтво ворогувати до Виговського, але зі сторони старшини було трохи иначе. Виговський так з гетьманом, як і зі старшиною вів пильну кореспонденцію і намовляв їх пристати назад до Польщі — особливо треба було йому гетьмана. Та молодий, недосвідчений гетьман не рішався ні на одно, ні на друге. З полковників показував ся найподатливішим білоцерківський Іван Кравченко і на нього найбільше раховано. Не тільки, що сам схилився на сторону Польщі, але він був посередником в порозумінню з иншими. Дійшло до того, що до нього поспішно відобрати присягу — хоч до цього чомусь не прийшло. Схилилися вкінці на його пропозиції: наволоцький Іван Богун, уманський Мих. Ханенко, Гуляницький, Носач; схилилися без сумніву й инші колишні близькі приятелі Виговського.¹⁾ З поміж

¹⁾ Про ці заходи Виговського коло позискання гетьмана і Тим. Цицюри довідуємо ся ближше з листу переяславського полковника до

Задніпрян заходив ся Виговський прихилити до себе найпаче переяславського полковника Тим. Цицюру, пробував відорвати його від Москви і кілька разів в тій справі до нього писав. Але з ним не пішло так легко: Цицюра не тільки що уперто стояв при Москві, але ще й певно з припоручення воєвод, чи може в власній добрій волі, раз в раз писав до Хмельницького і відклонював його від подібного пляну. Всіма способами чернив він Виговського і намовляв держати ся напрямку визначеного його батьком, „аби споминь на присягу отця свого, въ ней держачи ся, при его царскомъ величеству зоставаль, а зводити ся не даваль“, і відступив від такого вретика як Виговський; писав, що чув від „добрыхъ и жичливыхъ“ людей з Чигирина, що в Чигирині дуже потім жалували Антін (Жданович)

воєводи Василя Бор. Шереметьєва з д. 13 (23) вересня 1659 р. (Акты т. VII, ст. 304—309), дальше з листу самого Виговського до Цицюри з д. 10 (20) вересня (Тамже, ст. 310—311) і вкінці з листу Цицюри до Хмельницького писаного д. 4 (14) вересня (Тамже, ст. 309). Про заходи Андр. Потоцького і Виговського коло перетягнення сьогобічних козаків досить цікаві звістки дає нам також в своїм листі до короля ловчий Тома Карчевский (Рукопись бібл. Чорторійских ч. 2105 (к. 95) з д. 18 жовтня, в табору під Котельнею). Він оповідає в ній власне, що до білоцерківського полковника, яко найбільше зичливого, поспішно навіть відобрати присягу на вірність королеві і рівнож роблено старання і писано листи і до инших, аби їх позискати — „і в Богу надія, що їх немало перетягнемо на сторону їх милости нашого короля“. І навіть Антоша (певно Ждановича, бо його опісля бачимо при боці Виговського — він з ним брав участь в могилівській експедиції, і там він дістав ся навіть в неволю) таки перетягнуто. „Антін зичливий — пише і їде просто по пана обовного з запорожським полковником Самейкою“ (мб. Шумейком). Уживано дальше всіх заходів, щоб перетягнути Богуна, Ханенка і Гуляницького. Брацлавський полковник Остап Гоголь по словам Карчевского також був зовсім прихильний Полякам. То само, лиш один день скорше, бо д. 17 жовтня писав в своїм листі до короля і сам Андрій Потоцький. Білоцерківський полковник, як се виходило з його писем до обовного, був вже зовсім в їх руках і мав охоту полишити ся в підданстві короля. „Będę się o to starał, aby się przy łasce Bożej mogło i więcej pułkowników na stronę J. K. Meі przeciagnać. Jakoż rozumiem, że będą i tacy, którzy zechcą przy J. K. Meі stanąć, gdy obaczą potęgę sił naszych, a gdy obaczą słabość naszą y naużycielszy nas odstąpią. Памятники, т. III, ст. 367. Таке саме пише Потоцький в листі своїм з дня 25 жовтня, також з під Котельні — тамже, ст. 382—384.

і Герман, що випустили його цілим з гостини у Виговського, а не відрізали шиї.¹⁾

Як вже зазначено вище — кореспондував Виговський і з Хмельницьким і Хмельницький відсилав навіть листи Цицюри до нього для оправдання ся, а сей же на відворот листи Цицюри до гетьмана. Переяславський полковник в листі своїм до Шереметева жалував ся перед ним з сього powodu, що Хмельницький з Виговським поступають по щирому і всі його листи відсилають собі обоєм: „Листы мои, щомъ до него по килкадесятьхъ разъ писалемъ, абы спомнилъ на присягу отца своего, при его царскомъ величеству zostавалъ, а зводити ся не давалъ, а онъ мои листы Ивашкови Выговскому отсылаетъ; те-неръ Выговской свои и мои листы до Хмельницкого ко мнѣ отсылаетъ, отписуючи, же доброго отца сына не повабить до себе, и ты, повѣдаетъ, в самъ ся упометай“. Та при всім тім до рішучого порозуміння і до переходу козаків на сторону Виговського не приходило.

Московські воеводи і задніпрянські полковники були спочатку тої думки, що Юр. Хмельницький „такожъ надхненя лихого духа лядского, за оманью своихъ приятелей, тудыжъ, якъ бачили, хилить ся“²⁾; в його прихильність до Москви зовсім не вірено, і що більше — комбіновано плян кампанії против сьогобічних козаків і Поляків. Цицюра не одержуючи від гетьмана ніякої відповіди і обіцянок піти за його слідом, стратив вже був цілком надію на успіх і в своїм листі до Шереметева з дня 13 вересня ось який піддає йому проєкт: „А моя рада про таку незичливість всіх тамтогобічних полковників і самого Хмельницького дати знати всім воеводам і князям, щоби спішили з військом на Україну. А коли прийдуть, ми зібравши ся оберемо собі з поміж себе гетьмана і підемо на неприятелів його царського величества“. Несміло і невиразно підсуває він другий такий проєкт: віддати київському полковникови Кирплови Дворецькому булаву на володінне, як засягне царська рука по правій стороні Дніпра³⁾, а по лівій — хоч замовчує се — нікому иньшому, як йому самому. І Трубецкой по ухвадам

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 307. Під тим іменем Герман треба розуміти генерального військового судю Германа Гапоновича. Брав він участь в поході під Конотоп і разом з другими полковниками підписуєть ся у всяких листах до Безпалого і до царя. Акты, т. XV, ст. 406, 415.

²⁾ Ibidem. ³⁾ Акты, т. VII, ст. 309.

ніжинської ради з послідних днів вересня (5—12), яку то він відбув підчас свого походу в Переяславль з ніжинським полковником Золотаренком і прилуцьким Терещенком, післав був до до Кііва князя Григ. Козловского з полками на скріплене Шереметева і за ним казав іти і задніпрянським полковникам — Золотаренкови, чернігівському Спличу і прилуцькому Терещенкови. По приході союзних військ віддавав Трубецкой київському воеводі зовсім свободну руку в операціях: а онъ бы божимъ и великого государя дѣломъ промышлялъ смотря по тамошному дѣлу, сколько милосердый Богъ иомощи подасть“.¹⁾

Супротив такого непевного і майже ворожого становища правобережних козаків до Москви і досить явних натяків на симпатії до згоди з Польщею, були Андр. Потоцький і Виговський сильно переконані, що правобережні полковники були готові перейти на їх сторону, коли-б по їх стороні була більша сила, на котру можна-б було оперти ся.²⁾ Говорили се отверто і самі козаки.³⁾ Без вигляду на поперте, не було знов рації і охоти робити розлому, бо тоді не обійшло би ся без борби з Москвою і з тогобічними полками, а вигляд на результат в такім разі показував ся нужденним. Тож Виговський і Потоцький в своїх листах до різних осіб: до короля, Станісл. Потоцького, до канцлера Пражмовского нічого иньшого не просять, тільки благають помочи і то як найскоршої і заплачена того війська, яке було ще при них.⁴⁾

Та все то було даремне: Польща замотана в кілька воєн на різних теренах не мала змоги підперти як належить україн-

¹⁾ Акты т. IV, ст. 252—253.

²⁾ Тома Карчевский в згаданім листі до короля з дня 18 жовтня каже виразно: „було б їх чимало нам жичливих, коли б іно виділи добрі памі сили; тільки біда, що видять наші сили слабі, а не аби яку потугу Москви; і так чинять, що можуть. Рук. біб. Чорт. ч. 2105. к. 60. Майже до слова те саме читаємо у Андр. Потоцького в листі до Стан. Потоцького з д. 17 жовтня 1659 — Памятники, т. III, ст. 367.

³⁾ Гляди: Памятники, т. III, ст. 417: Лист Юр. Хмельницького до Каз. Беньовского з д. 5 лютого 1660 р. То само писав і Ковалевський в листі до сего-ж Беньовского з д. 14 січня 1660 р. (Рук. бібл. Чорт. 2105. к. 94.)

⁴⁾ Наводити цитати з тих всіх листів було-б зайвим: всі вони по при певні незначні ріжниці що до представлення свого прикрого положеня і ситуації на Україні нічого иньшого не мають на меті, як спонукати польське правительство до якоїсь підмоги.

ської справи ані фінансово, ані оружно. Вправді Станіслав Потоцький зі своєю дивізією перебував постійно недалеко границь України і його військо кватирovalo коло Глинян, одначе старого гетьмана не можна було прихилити до походу, хоч як його про се просили з України; він не тільки що не рушився до Заслава, куда його взивав обозний Андр. Потоцький, але навіть не післав їм свого війська, яке було в тамтїм місті.¹⁾ Головною причиною сеї бездїльности, було не що инше, як фінансова руїна державного скарбу: знищена довгими і тяжкими війнами, Польща не могла ніяк оплачувати війська і через то воно не хотїло слухати своїх гетьманів, і було готове замість йти на війну і наражатись на труднощі — розійти ся на рабованне по воєводствах, щоб відбити належну платню.²⁾ З військом знов, яке було під Котельнею на услугах Виговського і Андр. Потоцького і яке могло виносити яких 4.500—5.000 людей (з того понад 3.000 самого Виговського, а до 1.500 Потоцького)³⁾, годї було щось вдїяти і ним ніяк не можна було заїмпонувати своїм противникам. Що до свого складу воно було придатне на війну, але зражене несолідною платнею і прикрим зимовим часом і воно не рвалося до борби і завидувало теплих і вигідних кватир, яке мало військо під Глинянами.

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 368: Лист Андр. Потоцького до Станіслава Потоцького з д. 17 жовтня 1659.

²⁾ Про се невідраднє положеннє польського державного скарбу і армії під Глинянами оповїдає сам король в своїй відповідї Виговському на його проханнє якоїсь поміч в війську і грошах. Див. Памятники, т. III, ст. 364—367: Respons urodzonym Krzysztofowi Łaskowi Pułkownikowi etc., na puncta podane Wiel. Jana Wyhowskiego Woiewody Generalnego Kiiowskiego, у Hetmana Ziem Ruskich, posłom do J. K. Mści wyprawionym, dany z kancelaryey Wielkiey Koronney. D. 19 Augusti 1659. Досить примїтивну раду дає корона на єї пропозиції кїївського воєводи: „tego iednak rozumienia iest J. K. Mć, aby W. Woiewoda Kiiowski, tamedznych włosci intrat zażył, które iako przedtym znacznym były posilkiem Rzpltey, tak y teraz bydz mogą, gdy na to obrócone będą“.

³⁾ Виговський в листї своїм до короля з місяця грудня лічить своїх жовнірів понад 3.000: „Iuzem wszystko stracił, iako W. K. Mć wiesz i teraz mam ludzi moich dobry trzy tysiące“. (Памятники, т. III, ст. 409). Знов Андрій Потоцький д. 4 серпня, себто єще перед злученнєм з Виговським повідомляє короля, що має йпо півтори тисячі війська: „ledwie nas tu iest z półtora tysiąca effective do boiu. Тамже ст. 360—363). Разом отже могло бути 4.500—5.000.

Козацьке військо тимчасом зіставало дальше на тїм двоначнім становищу. Сам гетьман не мав свого власного рішучого постановленя і був радше фіктивним гетьманом, як дійсним, — фірмою під якою господарювали старші полковники, а передусім Москва. І не диво: Юрій був ще дїтваком, що сам ще потребував проводу, аніж би міг його давати иншим. До сього часу вчив ся він в могилянській академії; противна партія і московські воєводи з інтриги против Виговського, вивели його звідти на політичну арену, а авреоля батьківського імени помогла йому вийти на керманича України в сих бурливих часах. Автор римських реляцій з поля боротьби під Чудновом, що видїв українського гетьмана в польських наметах, малює його такими рисами: „Юрій Хмельницький, молодець 18 літ, чорнявий, маломовний, середньої освіти, але гладкий в понодженню; людина повздержлива, що чим будь вдоволяєть ся“.²⁾ Був він чоловіком без ніяких більших здібностей, тихої, податливої вдачі, сотворений радше до веденя контемплятивного способу життя, життя монастирського, до якого нераз удавав ся — як до правління народом. В кожній грізнійшій хвили тратив він голову, вирїкав ся гетьманської булави і брав ся йти в монастир: чинив се під Слободищами³⁾, чинив і кілька разів опїєля при иньших нагодах, а потїм жалував сього і загорїло держав ся при давнім. З доброго і податливого, стававсь — як се нераз було — суворим і упертим. Своєї ініціативи, своєї волї не мав він ніколи. Яко чоловік хиткої вдачі піддавав ся легко впливам иньших, без огляду хто вони були; міг його так добре опанувати Ковалевський, як і хто иньший, хочби і Бєньовський.⁴⁾ Між полковниками не мав він найменшої поваги.⁵⁾

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 368: Лист Андр. Потоцького до Станіслава з д. 17 вересня 1659.

²⁾ E. Theiner: Monuments historiques relatifs aux régnes d' Alexis Michaelovitsch... etc. Rome 1859, ст. 40.

³⁾ Potrzeba z Szeremetem i Ceciurą, ст. 48. З тим віршованим жерелом до чуднівської кампанії ми ще будемо мати нагоду заїзнати ся ближше.

⁴⁾ Памятники, т. IV, ст. 34. Реляція Бєньовського з корсунської ради.

⁵⁾ Theiner: Monuments historiques relatifs aux régnes d' Alexis Michaelovitsch, ст. 40. Ось яку цікаву ілюстрацію наводить невинний пам автор римських реляцій з подій під Чудновом. — Було се годї, як козаки уложили умову з Поляками і Хмельницький разом зі

До того всього був він хорovitий, був хорий, як висловляється волинський каштелян Беншовський — на „кадук і раптуру“.¹⁾ Наш літописець каже, що в клопоті впадав він в меланхолію і мучився як Каїн.²⁾

Саме тоді, в такій важній хвили, де треба було рішитись на важний крок, опанував гетьмана асавула Ковалевський, що зражений до Виговського держався твердо московської партії і туди-ж навертав і гетьмана.

І так пішли були козаки під Ржищів, щоби звідти притягнути до себе Лівобережжя, а тимчасом сталось противне: московським воєводам і задніпрянським полковникам удалось притягнути до себе правобережан, а опісля, взявши гетьмана в свої руки вчинити се, чого самі бажали.

III. Триумф Москви.

Коли однак сьогобічні полковники і вся та частина України стояла ще на розпутью і не знала, що почати, все Лівобережжя найшлося вже в руках московських воєвод. Там уже завдяки реакції, який дали почин оба протопопи, а яку то так енергично поперли перелславський полковник, а за ним і інші — стала Москва сильною стопою.

Цицюра вийшов тепер на першого політика, на першого діяча в користь Москви. Де тільки йно сього було треба, всюди старався він приготувати ґрунт для московських воєвод: він то опираючись на сильних своїх протекторів, взивав з повним авторитетом і Хмельницького до піддання, взивав і білоруського полковника Івана Нечая, що до тепер щасливо боровся з московськими воєводами і ніяк їх недопускав до опанованя

старшиною був запрошений Любомирским на бенкет. Підчас забави трапилось, що один з полковників вже п'яний, хотів щось від гетьмана довідатись і звернув ся до нього з якимсь питанням; але коли той чим иньшим зайнятий не відповідав, хоч він його по раз третій питався, звернувшись до иньшого мовив: „видиш брате? пап гетьман апі ся не подивить, апі не хоче нічого відповідати; і знов звернувшись до Хмельницького казав: „не будьно ти такий папе гетьмане! чи-ж не знаєш, що я тобі можу і горло підрізати? На то Хмельницький відповів йно: мовчи! — і тим одним словом — каже сучасник — залагоджено всю контроверзію.

³⁾ Вище згадана реляція Беншовського.

⁴⁾ Літопись Сам. Величка, т. II, ст. 35.

Білої Руси.¹⁾ Він посилав полковників, пр. лубенського Як. Засидку до Київа до присяги, виловлював і відсилав до Шереметьєва всіх визначніших партизантів Виговського, особливо командантів залог; він в Перелславі відбирав від Українців присягу вірности на річ Москви і — ба що дивніше, він надає навіть полковницькі уряди — надав його козакови Павлови Кременчуцькому над Чигирином (певно на місце Каплонського).²⁾ Працював як міг і по всіх усядах голосив і писав про сі свої подвиги до всяких значних осіб, які тільки мали якусь власть і силу.³⁾

Московські воєводи маючи таких пильних робітників — не рвалися так дуже на Україну. Вони пересиділи за весь той час спокійно на пограниччю і лише придивлювалися тому та вичікували, заким їх агенти поладять самі добре всі справи. Вони тільки від часу до часу щедрими жалованнями, яких не щадили (се треба їм признати), а ще більше обіцянками — попирали їх і заохочували тим до більшої витревалости.⁴⁾ Дперва д. 5 вересня вийшов Трубецкой з під Путивля і вже без ніякої перешкоди пішов через Ніжин до Перелслава. Міста: Прилуки, Батурин, Лохвиця, Пирятин, Стародуб, Борзна і Миргород вислали до воєводи своїх відпоручників з заявою вірности, а в Ніжині урядили урочистий в'їзд: Золотаренко з кошками стрітив воєводу за 5 верст за містом, а протопоп Максим на чолі процесії зі всім містом, серед гуку звонів і артильної стрільби став зараз за містом. В місті зістався Трубецкой кілька днів (між 11 а 22 вересня), відбув тут з полковниками Золотаренком і Терещенком нараду в справі акції против правобережних полків і звідти вислав для можливого позисканя Хмельницького жалованну грамоту. Дня 27 вересня станув царський воєвода в Перелславі, де його Цицюра прийняв рівно поличаво, як в Ніжині Золотаренко. „Послѣ молебного п'їня“, обявив всім жителям Перелслава господарську ласку — пробаченне за попередні провини і обіцяв ся не рухати козацьких вольностей.⁵⁾

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 313.

²⁾ Акты, т. XV, ст. 435--443.

³⁾ Ми знаємо, як він пильно зпосив з Шереметьєвим, Трубецким, и правительством; не занекав він нагоди похвалити ся про свої успіхи і перед князем Лобановим Ростовским — Акты, т. VII, ст. 313.

⁴⁾ Акты т. VII, ст. 302—306; тамже, ст. 316.

⁵⁾ Акты, т. IV, ст. 250—254.

По царському наказу мав Трубецькой скликати до Переяслава козацьку нараду і на ній в царськiм іменi затвердити того гетьманом, кого виберуть козаки — не виключаючи і Виговського.¹⁾

Сказавши правду — нова ся рада не мала за собою ніякої рації: Хмельницький був вже вибраний гетьманом і яко такого признала його вся Україна, і до Москви належало тільки затвердження гетьмана, а не цензура і переводження виборів. Здасть ся хотіло московське правительство такою погрозою застрашити непокірного Хмельницького, змусити його до переходу на їх сторону і до присяги цареві; в противнім разі могло Лівобережжя поминути його, а вибрати кого иньшого.

Козаки теж, розуміть ся, не були сліпі на таку нелегальність і добре здавали справу з сього факту і з ваги вибору гетьмана в присутності московського війська, тож зараз по прибуттю московських воевод до Переяслава, д. 27 вересня вислали Хмельницький і вся старшина, що була з ним (обозний Іван Носач, черкаський Андр. Одинець, канівський Іван Лизогуб, кальницький Яків Петренко, білоцерківський Іван Кравченко, наволоцький Іван Богун, уманський Михайло Ханенко і Григ. Гуляницький) від себе лети, де пригадували про упадок Івана Виговського і вибір на гетьмана і доручене булави Юр. Хмельницькому. „А Одрѣя Потоцкого и съ нимъ Ляховъ и Сербовъ и Волоховъ и Мутьянъ изъ государевыхъ черкасскихъ городовъ изъ подъ Хвастова выслали въ Польшу; а измѣнникъ де Ивашко Выговской поѣхалъ въ Чигиринъ (?), и взявъ жену, поидеть въ Польшу же; только де Черкасы ево стережуть, чтобъ онъ у нихъ не ушолъ (?); а Юрѣи де Хмельницкой и за Днѣпровскіе полковники съ полки стоятъ за Днѣпромъ въ Иржищевѣ, отъ Переяслава въ двадцати верстахъ“.²⁾

Такою листовною заявою кожного полковника з осібна на адресу Цицюрі і наказного гетьмана Ів. Безпалого полковники хотіли, здасть ся, продемонструвати против поступовання Москви

1) Костомаровъ, Гетманство Юр. Хмельницкаго, с. 113. Не знати чи на сей проєкт скликати нову раду здобуло ся саме центральне правительство, чи піддали його лівобережні полковники?

2) Акты, т. IV, ст. 254. Цікава річ, чому Хмельницький подавав фальшиві вісти про Поляків? Прецінь годі припустити, щоби він не знав, що Поляки не пішли до Польщі. Чи Виговський дійсно їздив до Чигирини — не знати; правдоподібно ні.

і пригадували тогочасним полковникам про попередній зовсім летальний вибір. З листу писаного Цицюркою до Шереметева виходить, що Хмельницький взивав навіть переяславського полковника до себе: „Юр. Хмельницкой ознаймуючи о томъ, что онъ гетманомъ сталъ войскъ Запорожскихъ, стоитъ въ Ржищевѣ и къ мнѣ пишетъ о томъ, чтобы я шелъ къ нимъ за Днѣпръ, невѣдомо для чего; и я къ нимъ не шелъ. Да къ нему я писалъ, чтобы къ намъ въ Переяславль шли и вѣру предъ святимъ евангеліемъ учинили царскому, по первому своему обѣщанію. А онъ, Юрій, стоитъ въ Ржищевѣ, невѣдомо — поклонитъ ся ли царскому величеству хочеть или биться“.¹⁾

Певно, що гетьманові дуже на тім залежало: перетягнення Задніпров'я на свою сторону представляло для правобережних полковників не аби яку вартість. Тоді-б то вони імпонуючи більшою силою, згодою і рішучим виступом против Москви, а навіть і погрозою — могли-б вимусити в разі нової угоди більше уваги для своїх постулятив. Та одначе упертість лівобережних полків поцсувала все діло. Сили самих правобережан були внов за слабi, щоб оперти ся московським воеводам і Задніпров'ю, а відносини до Польщі були не такі дуже певні, і на якесь більше попере те звідти годі було рахувати — хоч його як було потреба. Положення правобережних козаків було отже дуже прикре: перед собою мали Трубецького, з боку загрожував Шереметев, а сам гетьман особисто був зашахований новими виборами і наляканий евентуальністю поминення його гетьманським урядом. Не було нічого иньшого, як пошукати конче якогось способу і вийти з прикрої ситуації — треба було поспробувати порозумітись з Москвою; і полковники післали до Шереметева копії в привилеїв (найправдоподібнійше — гадяцьку умову) та запитували ся — чи і цар пристане на такі свободи.²⁾

Чи і яку на се дістали відповідь — не знати. Досить, що козаки не важили ся і не хотіли їхати на другий бік за Дніпро. Між гетьманом і Трубецьким завязали ся довгі торги, відпоручники одної сторони раз враз удавали ся до другої і на відворот, але до порозуміння ніяк не приходило. Гетьман рішучо не хотів їхати на другий бік.³⁾ Щоб роздумати над своїм положенням і дальшими кроками, скликали полковники не-

1) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 206.

2) Памятники, т. III, ст. 387.

3) Акты, т. IV, ст. 254, 258.

далеко Трехтимирова на долині Жердевій нараду.¹⁾ Вся старшина і тепер була против згоди з Москвою, особливо найгорячіше виступив против московського правительства паволоцький полковник Богун, — обставив за дальшою згодою з короною, бо під царем, як говорив, зовсім не будуть козаки мати таких свобод, як під польським королем. Московські післанці, що були також на сій раді, заявили на се в царськім імені, що не тільки потвердять ся їм дані від короля свободи, але додадуть ся ще й нові, які вони самі захочуть.²⁾ Вкінці козаки зложили 14 статей і лиш під умовою затвердження їх годили ся зіставати під царем. Вони дуже характеристичні: видко в них і повну свідомість свого прикрого положення, видко й запобігання недопустити російського правительства до мішань в українські справи. Передусім старали ся козаки розширити в предложених статях як найбільше гетьманську власть, так в справах внутрішньої адміністрації, як і в заграничних відносинах, і дбали, щоб недопустити до ніяких зносин приватних осіб з Москвою: без гетьманської печатки несьміли в Москві приймати з України ніяких листів; царських воевод допускали йно до одного Києва, більше ніде; на поли церковнім вимовляли собі свободний вибір митрополита і залежність русько-української церкви лиш від царгородського патріархату. Одним словом була в тих статях забезпечена, так сказати, вся автономія України в як найширших рамках і наглядно застережено її від усякої інтеренції Москви. Україна лучилась з Росією одною персональною унією.

Сі статі повезли (дня 4 жовтня) до московського табору три полковники: Дорошенко, Одинець і Лизогуб, яко останні умови згоди, і звивали Трубецкого на нараду на сей бік Дніпра. Але і тепер царський воевода не поступив ся. На привезені статі він заявив, що вони в чималім не годять ся з попередніми Богдановими, але надії на добре залагодженне не зносив і казав свому відпоручникови сказати козацькому гетьманови: „Як він, Юрій, з полковниками сюди приїде до воевод, то тоді буде ся говорити про зміни.“³⁾

Не знати, як вели обі сторони се діло дальше; досить, що козаки не зараз поїхали, і переговори тягли ся ще аж до дня

¹⁾ Лѣтопись Сам. Величка, т. I, ст. 399.

²⁾ Рукопись бібл. Чорторйских, Ч. 2105 (к. 94) — лист Томи Карчевского з д. 18 жовтня 1659.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 257.

9 жовтня. Дперва сього дня перевіз ся Юр. Хмельницький в деkim зі старшини і з частиною козаків на той бік Дніпра на закладництвом сина Андрія Бутурліна. Чи московські воеводи притягнули козаків погрозами чи обіцянками, також не можна нічого на певно сказати.¹⁾ Факт, що сімох полковників не поїхало на переяславську раду, а полишили ся на сім боці. Були се, як вичисляють московські джерела: чигиринський Кирило Андріїв, бідоцерківський Ів. Кравченко, київський Василь Бутримів, уманський Михайло Ханенко, паволоцький Іван Богун, брацлавський Мих. Зеленський і подільський Остап Гоголь; з Хмельницьким перевезлись: обозний Носач, військовий судия Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський, а з полковників: черкаський Андр. Одинець, канівський Іван Лизогуб, корсунський Яків Петренко, прилуцький Петро Дорошенко і лубенський Стефан Шамицький.²⁾

Тимчасом Трубецкой стягнув до Переяслава всіх своїх воевод, які були тоді на Україні. Всі вони тепер взяли на раді участь, а Долгорукому наказано окружити козаків московським військом „для обереганья“. В такій обстанові Трубецкому повелось вповні перевести всі свої пляни і виповнити привезені з ним з Москви інструкції. Під такою пресією ніхто з козаків не важив ся піднести голосу протесту супротив такого поступованя — тай було й небезпечно: Москва мала тут коло 40.000 сконцентрованого війська³⁾

¹⁾ Про се є дві зовсім собі супереччі звістки. Ми вже знаємо, що то говорили на жердівській раді московські післанці і як вони заспокоювали козаків: обіцували, що не тільки затвердять ся їм вільности дані королями, але додадуть ще нові. Д. Барсуков (ст. 206—207) покликаючи ся на: „Собрание государственных грамотъ и договоров Ч. 4. М. 1828, Нр. 25, ст. 63) твердить противно: Трубецкой мав по причині опору їм загрозити: „а будетъ въ Переяславѣ не пойдуть, и онъ, князь Трубецкой, пойдетъ на нихъ самъ съ великого государя ратными со многими людьми, а изъ Києва боярину и воеводѣ Василью Борисовичу Шереметеву съ великого государя ратными съ прибыльными со многими же людьми потому же на нихъ велитъ итти“. Андрій Потоцький в листі до Станіслава з д. 25 жовтня пише, що „po tej stronie chciał Chmielnicki przysięgę exequi, ale Andrzej Wasilewicz Buturlin od Trubeckiego do Chmielnickiego przysłany nullo modo na to nie chciał pozwolić, gdzie Chmielnicki persuasionibus uwiedziony w niedzielę przeszłą z niekótórą starszyzną do Pereiasławia pojechał (Пам'ятники, т. III, ст. 385).²⁾ Акты, т. IV, ст. 257—259.

³⁾ Пам'ятники, т. III, ст. 383—384 і 385—386: Лист Андрія Потоцкого до короля з д. 25 жовтня і до гетьмана Стап. Потоцкого також в датою сього дня.

під начальством найвизначніших воєвод; мала за собою своїх козацьких агентів так в рясі, як в полковницькій гідності і маси народу, які дуже були зневірені до козацького режиму. Тут під Переяславом мали воєводи зовсім вільну руку для переведення всіх своїх цілей і як хотіли, так і зробили.

Гетьмана витано з почестями; стріляли з гармат і ті самі дзвони звонили, що й його батькови, та тільки вже тій раді не судилось відбутися з таким блиском і з такою величию як славній раді з 1654 р., або навіть як півтора року тому за Виговського під час його вибору. Хоч і тоді до Переяслава Україна і її гетьмани тільки з горя йшли, але все таки з іншими надіями. Богато не прибуло до Переяслава полковників, не прибули і заступники церковної ієрархії. Не з'явився митрополит Діонісій Балабан, бо й він також відступив від Москви і приводив козацьку старшину до присяги на вірність королеви. Тепер він перебував в Слуцьку і боявся навіть показати себе на Україну. Не приїхав і Лазар Баранович, бо на той час внаслідок; і рівнож не приїхав Інокентій Ізелель. Мабуть здогадувався він, що на тій раді, подібно як і на раді 1658 р., буде піднесене дразливе питання про підданство київської митрополії московському патріархату, тож не бажав своєю присутністю апробувати цього, що таке було болюче. Був на тій раді один тільки кобринський архимандрит Іов Зайончковський: його взяли, аби було кому привести старшину до присяги, і присутність кобринського архимандрита не клало ще ніяких обов'язків на українське духовенство: воно від себе не вислало нікого на сю раду. Але ся обережність — як каже Ейнгорн¹⁾, була даремна. Замість чорного духовенства з'явився дехто з білого, що в останній хвили віддало Москві таку гарну прислугу, і через нього Москва зробила статті обов'язуючі на все духовенство.

Козацька рада зложена переважно з козаків з Лівобережжя, з міщанства поближких міст і поспільства, відбула ся до перва аж 17 жовтня на просторій рівнині за містом.

Гетьманом вибрано одногосно Юр. Хмельницького. По виборі вичитано Богданові статті, на яких власне Москва фундавала свої претенсії, а опісля проголошено 18 додаткових статей, що то їх привіз з собою Трубецькой, щоб ними огра-

¹⁾ Про участь українського духовенства на переяславській раді говорить Ейнгорн, гляди його Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в., ст. 138—145.

ничити козацьку автономію, а гетьмана і козаків вчинити більше залежними. Московське правительство усуваючи зі сфери гетьманської влади деякі з важніших атрибутів її, обмежувало всемогутність гетьмана, робило його більше залежним від царя, ба, що більше, надавало не тільки своїм воєводам можливість у всім його контролювати, але і отворяло дорогу для всяких „добровільних кореспондентів“ і ітварантувало особною точкою їх цілість і нетикальність від гетьмана. Для лучшего перегляду наведу деякі важніші умови: Гетьман зі всім військом повинен бути завжди готов на кожде царське завізване чи то сам, чи то мав від себе післати кілька полків. Гетьман захоче лиш для царя вірність; всіх зрадників має карати смертю. Без дозволу царя не вільно було гетьманові починати ніякої війни, ані давати помочи стороннім монархам. Для оборони України перед неприятелями розміщували ся царські воєводи в Кієві, Ніжині, Чернигові, Брацлаві і в Умані, однак їм не надавалось права інтервенції у внутрішні справи. Ратні люди в Переяславі і в Ніжині мали удержуватись на своїх кормах, в інших містах — на доходах з тих воєвідств; козаки увільняли ся від всіх тягарів, які походили б від постою московського війська, мало їх поносити поспільство. Наказувало ся гетьманові знести козацтво по всіх містах і містечках на Вілій Русі, а непослушних і зрадників покарати горлом. Запорожському військовому не вільно було без царського указу зміняти гетьманів, хочби й зрадників, а гетьманові знову не вільно було без ради постановляти полковників. Старшина козацька повинна бути тільки православної віри. Всю фамілію Виговських наказувало ся виключити раз на всегда зі всіх козацьких урядів і віддати в царські руки; його прихильників: Гр. Гуляницького, Лісняцького, Самійла Богданова, Антона Ждановича, Германа, Лободу рівнож усувало ся з урядів. Івана Безпалого, Цицюру, Зодотаренка і Сидича не сьмів гетьман без царського указу карати смертю; рівнож і інших. (Сей наказ був зроблений з огляду на практику Ів. Виговського, що нераз так позбувався своїх ворогів). З Бихова усували ся козаки раз на все, а гетьман мав завізвати полковника Нечая і Самійла Виговського до підданства цареві. Менші важні умови, що обтяжали українську суспільність новими тягарями, я поминув.

Всі ті умови, а їх разом з 14 старими Богдановими було аж 32, списано в книгу, і гетьман з старшиною затвердили їх своїми підписами; неприсутних 7 полковників оправдав Хмель-

ницький викрутом, що їх зіставив для оборони України перед Татарами і Поляками, і сам їх підписав. Статі, які привіз Досенко, відкинено: „а тѣ всѣ статьи на радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть, а быть по тѣмъ статьямъ, которые на радѣ постановлены“.¹⁾

По нараді відправлено в церкві молебень і відбула ся присяга на вірність цареві, а по сім удав ся гетьман зі старшиною і духовенством до Трубецького на бенкет. Обдарована щедро старшина повернула вкінці домів, а за ними поспішили і моськовські відпоручники відбирати від людности присягу вірности. Відповідно до нових статей скріплено деякі давніші залоги новими силами і вислано нових воевод. Скріплено тоді сильнішим військом кнївську твердиню, бо вона була зі сторони Виговського і Поляків наражена на перший атак; уміщено сильнішу залогу в Переяславі під командою Андрія Вас. Батурдіна — на прошенне самого гетьмана і полковників, щоб тут було дещо більше війська, „чтобъ Поляки и Татарови вѣдали про то, что въ государевыхъ черкасскихъ городѣхъ государевы воеводы съ ратными людьми есть“. До Ніжина післано князя Семена Шаховського, а до Чернигова Володимира Новосильцова. В Брацлаві і в Умані на разі не уміщувано залог.

По залагоді того всього в перших днях листопада виїхав Трубецькой до Москви. Поїхала до Москви й полонена рідня Виговського: Данило, Василь, Юрій, Ілія; всіх їх відіслано на Сибір, крім Данила, що вмер, чи може був замучений в дорозі до Москви. Таку саму долю зазнали: Нечай, Самійло Виговський і ті козаки, яких зі здобутем старого Бихова князь Іван Лобанов Ростовський полонив і відіслав до Москви.²⁾

¹⁾ Акты, т. IV, ст. 269.

²⁾ Соловьевъ: Исторія Россіи, т. XI, ст. 76—77. Що до смерті Данила Виговського, то годі сказати, чи він вмер смертю насильною, чи природною. Післанці Бєльовського Селецький і сотник Василь, що були в Чигирині в перших днях січня і виділи наочно привезене тіло Данила, говорили, що його в дорозі замучили (Рукопись бібл. Чорторійских ч. 2105 (к. 128). Рівнож то сімо подає аввіо зі Львова з дня 7 лютого (Бібліотека академ. наук в Кракові, Teki watykańskie ч. 24: Leopolі, 7 Febraro 1660) і вкінці се оповідає Єрлич (Latorpisc, t. II, ст. 37—38) і Виговський в своїм листі до короля з Дубна д. 1 лютого 1660 р. (Памятники, т. III). З реляції же самого Трубецького (Акты, т. IV, ст. 276) годі довідати ся, бо се місце як раз в оригіналі дуже посповане і через се виходять неясности: „И поября же — говорить ся там — въ 30 день Данилко Выговской на дорозѣ, отѣ-

На відходнім мав Цицюра просити Трубецького, щоб в Москви прислано ще до Переяслава, Ніжина і Чернигова піших людей, аби і сіє городи укріпити ратними людьми, так як і Київ.¹⁾

Так покінчила ся друга переяславська умова, на якій Москва новими накиненими статями хотіла на будуче усунути всякий можливий неспокій і сильніше звязати Україну зі своїм державним тілом воднуділість. Нема що казати, дуже добре відбив Трубецькой свій конотіпський погром: за свою неудачу пімстив ся тепер він кинувши всю Україну цареві під ноги. При відновленю першої угоди накинено на підставі 8 точки для українського духовенства опіку моськовського патріарха і його юрисдикцію²⁾, ослаблено власть гетьманську, відіймаючи від неї деякі важні атрибути і надаючи всяким своїм прихильникам контролю над самим гетьманом, а через оковане України цілим рядом твердинь ослаблювано могучість і силу козаків.

Одначе на разі не пішло діло так скорою ходою, як сього собі могло бажати моськовське правительство. Поляло ся ще крові і то чимало, так української, як моськовської і польської. Безоглядний і брутальний поступок сам паралізував предчасно вагоністі пориви Москви, викликав іно реакцію і збивав матеріял до нових комбінацій і роздумовань, якби то вийти в такої атмосфери прикрого положення, а тим самим рисував перспективу для темної і непевної будуччини. Заподіяне насильство вимагало конче реванжу зі сторони України, і він справді наступив — уже на другий рік. Тяжко прийшлося Москві відпокутовати за свою пресію.

Може дивним видавати ся, — що козаки йдучи під Переяслав з бажаннями просто супротивними і будучи свідомі цілий Москви, не піднесли супротив такого поступку найменшого

хавъ отъ Калуги..... умре и погре(бець)..... сел..... горнемъ“. З листу Шереметєва до царя і зі справодація його післанця Связева виходить, що Юрія і Ілію Виговських зловив передше чернигівський полковник і відослав до Шереметєва, а кнївський воевода їх і деяких з польських недобитих старшин д. 12 вересня мав відіслати під вартою до Москви. Акты т. XV, ст. 443—458.

¹⁾ Та сама реляція Трубецького.

²⁾ В Переяславі на раді козаки прийняли сю точку мовчки, вона мала бути ніби та сама, що уложено за Богдана, але д. Ейнгори підносили сумнів що до того, а то тому, бо козаки по кількох місяцях висилаючи до Москви посольство, домагали ся її усунення, казали, що сього питаня тоді 1654 р. не рішено, а відложено до рішення патріарху.

протесту; що нарід, скликаний на приборканне змагань старшини, дозволив накладати на свої плечі всякі тягари, що виходили з такої зміни політичних відносин, тимчасом як старшина і козацтво не понесло на поли економічних страт. Рівнож дивно, що й сам гетьман не запротестував супротив арештовання фамілії Виговських, а особливо Данила, мужа своєї рідної сестри. Та мусіла бути дуже сильна пресія і сторонництво прихильне Москві в далеко більшій перевазі, бо многі зі старшини, котрим доводило ся колись мати більшу стичність з Виговським, не чули себе безпечними, тільки утечею спасли ся перед виданням їх Москві.¹⁾ Той сам Хмельницький, як два місяці опісля скаржив ся перед післанцем Беншовского, Салецьким, був в руках сторонників Москви неначе в'язнем: „Я два тижні був у Москви в'язнем, що хотіли, то зі мною робили, я не мав до кого вдати ся з порадою“.²⁾

Одну однісіньку уступку, чи там сповнене прошення, одержала старшина: що на разі не зажадано прилучення до московських територій деяких міст в Сіверщині: як Новгород Сіверського, Почепу, Стародуба і Чернигова, міста, на які то Москва вже здавна підносила свої претенсії. По аргументації воевод належали вони до Москви, тільки Польща забрала їх силою, тож повинні вони до Москви назад вернути ся. Се припорученне висловив був Трубецькой перед козацькою старшиною ще нім відбула ся нарада, і його також мав воевода предложити козацькій раді до затвердження, але з великою бідою вимогли гетьман і полковники усунення сеї точки. Прилученє сіх міст до Москви і випровадження звідки козаків, як твердили, може викликати на Україні бунти „и на радѣ бѣ де про тѣ города Войску Запорожскому ничево не говоритъ; а только де про то на радѣ объявить, и въ Войскѣ де Запорожскомъ междоусобію успокоенія не чають.“¹⁾

(Далі буде.)

¹⁾ Рукопись бібл. Оссоліпських, ч. 189, ст. 1141. Рівнож подібне оповідає і Тома Карчевский в своїм вже згадуванім нами листі. Пише він, що „особливо тим розігнано козацьку старшину, що Трубецькой зараз за першим листом зажадав видачі Гуляницького, миргородського полковника (Лісницького) і полковника білоцерківського, про се дуже напирив на гетьмана і вони зараз повтікали з війська; також другі полковники побоючись сього повтікали до трехтимирівського монастира“.

²⁾ Рукопись бібл. Чорторійських, ч. 2105, к. 128 (Реляция Селецького).

МАТЕРІАЛИ до історії Коліївщини.

II. Кілька документів про участь ченців київських монастирів в гайдамацьких рухах XVIII ст.

Подав Сергій Грущенко.

На підставі давніше зібраних звісток про участь чернецької київської братії в гайдамацьких рухах¹⁾ можна вважати за певне, що часи найживішої діяльності її в таким напрямі припадали на 50-ті та 60-ті роки XVIII ст. Тоді саме дужчають і гайдамацькі рухи на Україні, збудивши ся разом з тим, як стали зростати соціальні та релігійні утиски на православну українську людність в Польщі.

Відомо вже, чому то Київ з своїми монастирами спричиняв ся гайдамацьким рухам. В Київ, як в релігійний осередок всеї України XVIII віку, щоденно зносили ся скарги Українців, котрих силоміць наvertsали до унії. Сюди в немалім числі збігали ся парафіяльні сьвященники, вигнані з своїх парафій уніятами та Поляками, зневажені, покривджені, пограбовані, а часами навіть покалічені. Сюди сходили ся прочане з цілої України і тут правобережні Українці розповідали про свої кривди. Так

¹⁾ Див. „Гайдамацькія движенія XVIII ст. и монахи Київських монастирей“ въ „Києв. Старинѣ“ 1893 р. т. XLI і „Архиві Юго-Западной Россіи“, ч. III, т. 3.

то Київ робив ся осередком загально-українського спочуття до пригнобленої правобічної України. Тут мали собі притулок, часто організували ся й звідси виходили за польську границю на грабіж гайдамацькі ватаги, що на своїм прапорі ставили пімету над невірними Ляхами та Жидами, утискачами українського народу й його віри. Сим гайдамакам спочували й помагали не тільки київські міщани та округні селяни, але й ченці київських монастирів.

Сі ченці, що в більшості виходили з українського селянства та майже не виступали за рівень його розвитку і звичайно щиро поділяли його погляди й симпатії, дивили ся на гайдамацькі набіги в Польщу як на справедливу заплату ксьондзам, панам та Жидам за кривди й утиски своїх братів, як на конче потрібний протест проти тих тяжких умов, в яких пробував наш нарід та його віра. Вони охоче чинили всяку підмогу гайдамацьким набігам, не вважаючи навіть на те, що часто сі набіги обертали ся в хижацьке грабування та в люте розбійництво і брати участь в таких справах, хоч би в імя мотивів релігійних, розумієть ся, не личило ченцям. Певна річ, що не одно спочуте до братів і не одні релігійні мотиви кермували ченцями в сім разі: могли вони часом ласувати й на гайдамацьку здобич, котра діставала ся їм, і в дарунок, і на схованку.

Спроможність запомагання гайдамакам багато полекшувала ся тим, що київські монастирі володіли великими ґрунтами і маєтками, цілими селами, як в київській окрузі на правім боці Дніпра (що належав до Росії), так і в сусідніх околицях Польщі. Тут ченців було багато всюди, як доглядачів, лісничих, мельників і т. и. По тутешніх лісах вони могли легко тримати гайдамаків, захищувати їх, згромаджувати і т. и. Збирати ся гайдамакам тут було дуже зручно. В Київ разом з прочанами з усіх країн дуже легко можна було пройти всяким людем, охочим до гайдамацтва. Не трудно було й задержати ся тут непомітно серед численної монастирської братії. Звичайно весною, разом з прочанами прибували до Київа запорозькі ватажки, всякі гультії, придатні до гайдамацької роботи, й старали ся втиснути ся в монастирі, то як послушники й слуги, то як шинкарі, лісники, сторожі, доглядачі для передкордонних і закордонних монастирських маєтків. Тоді вони вже діставали повну спроможність згромаджувати гайдамаків по лісах, або приставати до згромаджених, ставати на чолі їх, допомагати їм,

ховати їх і т. и. З тої сторони, де були маєтки київських монастирів, дуже легко було набігати в Польщу і втікати назад, бо тут Дніпро не межував Польщу та Росію, не ставав на перешкоді скорому перебіганню кордону — землі російські безпосередно злучали ся з польськими, часто вкриті нерозривними лісами.

З низше наведених двох документів 1752 р. (ч. 1 і 2) можна бачити, що в той час, як і раніше, гайдамаки пограничної з Польщею та Росією сторони мали головне пристановище на землях київських монастирів — по шинках, селах та лісах, і київській російській адміністрації трудно було вишукувати їх, бо ченці покривали їх, часом зі страху перед ними, а часом зі співчуття або користи. Вони не тільки не повідомляли кого треба про прихід гайдамак, але входили в зносини з ними і переховували по монастирах награбоване добро й гроші. Так було в самім Київі в кирилівському монастирі.

При кінці 1768 і на початку 1769 р., тоді як втихоморона вже була трохи в Україні Коліївщина, але ще в останнє змагала ся, поділивши й розсипавши свої сили серед численних ворогів, Росіян та Поляків, головно в Смілянщині, Чигиринщині та Білоцерковщині, досить жваво заворушили ся гайдамаки біля Київа, наче хотіли підтримати південно українських, і навіть відважили ся виступити під іменем перших проводирів Коліївщини¹⁾. І тут чималу участь брали київські ченці. Документ 3-й з додатками, доповнений деякими друкованими ввістками з праці д. Шульгина²⁾, малює нам такий образ гайдамацького набігу в Польщу.

При кінці листопада і на початку грудня 1768 р. „городничій“, монах-шафар з с. Білгородки (належала київсько-софійському монастиреви) та монах монастирського двірка с. Гнатівки (нал. київсько-петропавловському монастиреви) Лопуцинський, разом з одним місцевим селянином Зайцем, в згоді з молодим білгородським сьвящеником, зважили ся зорганізувати гайдамацьку ватагу для набігу в Польщу. Білгородський монах-шафар попереду взяв ся розповсюджувати чутку, що „всемилоствѣйшая государыня (Катерина II) гайдамацкаго предводителя Швачку изъ подъ караула соизволила повелѣть выпустить и пол-

¹⁾ Залізняк, Швачка, Неживий й ин.

²⁾ „Очерки Колієвщини по незаданнымъ и издааннымъ документамъ“. Київ. Стар. 1890, III, ст. 414—417.

ковникомъ пожаловать, давъ ему власть поляковъ и жидовъ смертю казнить, и что ему, Швачкѣ, два ордена даны, отобранные отъ генераль-губернатора кievскаго“, котрого й скарано за те, що він бив Швачку „кнутом“ і звелів рвати йому ніс та вуха. З поради того-ж монаха, гайдамака Заєць прибрав собі імя визволеного Швачки і скоро біля нього почала скуплювати ся ватага в селян Білгородки та Борщагівки. Вона зібрала ся в Борщагівці на монастирськiм дворі, гайдамаки тісно випили, почали падати з рушниць, а далі розходившись, підохочені Лопуцинським, ухвалили зараз таки подати ся в польське село Гнатівку, аби попасти туди на празник Зачаття Богородиці (9 грудня) на ярмарок та пожити ся коло панів та Жидів. Вони не гаїли ся зі своїм заміром, а прилюдно оповіщали, що мають наказ грабувати і вбивати в Польщі; що підуть в маєтність Шуйського Гнатівку і „там набьют м'яса“. Не гаючи часу, на двох підводах, одній нанятій, а другій роздобутій Лопуцинським, вони поїхали в Білгородку, щоб звідти через білгородський „форпост“ перебраться ся в Польщу. В Білгородці відпочили, при чім знов добренько загуляли у тамошного монаха-шафара, бачили ся з місцевим молодим сьвящеником, захопили з собою пять шафарських слуг та ще декого, а потім перебрали ся безборонно через форпостні застави. Форпостна залага не тільки не задержала їх, але навіть вчинила їм деяку запомогу. Коли доглядачу форпоста, поручнику Лярскому і в сей раз п'яному, як завжди, сказали, що йдуть гайдамаки, то він тільки промовив: „най ідуть“ і навіть не звів ся на ноги, а лишив ся лежати, воляки-ж повіддавали гайдамакам свої списи та рушниці. Ранійш за гайдамак прибув на ярмарок в Гнатівку білгородський сьвященик. Увійшовши в розмову з Жидами, він ледве не проговорив ся, що їх жде біда, але обмежив ся натяком: „я-б вам дещо сказав, та не могу, скоро зобачите“. І дійсно, скоро, в самий розпал ярмарку на торг віхало кілька фір, а на них чоловік з двадцять на пів п'яних узброєних гайдамак. Тут підійшов до них молодий сьвященик і, як сьвідчив потім один зі зловлених російським урядом учасників справи, „благословив їм грабувати“. Коли налякані продавці і купці почали тікати на всі боки, то їх гайдамаки задержали й заспокоїли, запевняючи, що вони „грецького исповѣданія людемъ никакой обиды не учиняют“. Далі до ругчили якомусь дячкови читати „указ“, що дозволяв гайдамакам ривати шляхтичів та Жидів; той голосно прочитав, і тоді

почала ся риванина та грабіж. Викотили з льохів бочки з горілкою і пив її всякий, хто тільки хотів. Вбито було десять Жидів, причім чимало знущали ся над ними. Злучивши ся з декимими ярмарковими гостями, гайдамаки далі попрямували в сусідні з Гнатівкою села і по ряду перебули: в Гореничах, Петрушах, Шпитках, Некрашах, де грабуючи, а де то й убиваючи. Вбили ще дві шляхтянки й „губернатора“ в Гореничах Гарліньського. Сього останнього не просто вбито: його били, кожали, стріляли, а врешті повісили. В Некрашах гайдамаки розпаювали здобич і далі, боячи ся переслідування, поспішили перебраться ся на російську сторону та розійтись по домах.

В січні 1769 р. кievський генерал-губернатор нарядив слідство, по скарзі Поляків та Жидів на розбій й грабіж. Обвинувачено 45 осіб, селян з Білгородки та Борщагівки й декотрих иньших місць; обвинувачено й гостей ярмаркових, що брали участь в грабованню гнатівських Жидів; також і молодого білгородського сьвященика, що присвоїв собі не мало річей з жидівського добра, а крім того взяв від гайдамаків одного рубля за благословенне грабувати, та багато хліба на білгородську церкву. Виявило ся, що сам форпостний поручник Лярський, прибувши в Гнатівку на ярмарок під час гармідеру, зробленого гайдамаками, узяв собі три пуди сала з жидівської ятки.

З четвертого нашого документу довідуємо ся, що на початку 1769 р. зібрала ся нова ватага гайдамак на землях, що належали до кievського Межигорського монастиря, в так званім Чорнім дії, близько монастиря. Вона склала ся переважно з Запорожців, що проживали в різних кievських монастирях. За проводиря став якийсь Василь з Подолу; до нього пристали Запорожці: Василь Журба, Михайло Щука і Михайло Грива, що переховували ся в Межигорськiм монастирі, та з кievських, що на Подолі монастирів: Ярема Переходченко і Яків Молдава, потім захожі Запорожці: Осип Швидкий і Іван Журба, нарешті школярі з Подолу, від різних церков. Зібравши ся, гайдамаки подали ся в границі Польщі до Білої Церкви, що б влучити ся там з гайдамацькою ватагою отамана Сачка чи Саченка¹⁾, але під Васильковом їх завважили двірські козаки і після деякого опору розігнали. При тім понав ся їм в руки лиш один Василь Журба, затятий в ногу.

¹⁾ Див. „Очеркъ Колієвщини“ Шульгина: Кієв. Стар. 1890 р., кн. IV, ст. 51—52.

1. Реляція кійвського обер-коменданта Івана Костюринна кійвському митрополитови про те, що кійвські монахи покривають гайдамаків, не забороняють їм мати пристановище на монастирських землях і навіть переховують пограбоване ними добро. 1752 р. 12 жовтня.

Ясне въ Богу преосвященнѣйшій архієпископъ и митрополитъ кіевскій галицкій и Малыя Россіи! Попеже по идѣющимся въ кіевской губернской канцеляріи какъ по прежнимъ такъ и по новъ вступившимъ гайдамацкимъ деламъ являецца, яко оныя злодеи гайдамаки, шатаясь около Кіева и въ пограничныхъ полскихъ мѣстахъ, разбой чинятъ, а притомъ по болшой части прибежище имѣють въ монастырскихъ шинкахъ и въ монастырскихъ селахъ и деревняхъ, и близъ тыхъ монастырскихъ сель и деревень въ лесахъ. А хотя оныхъ сель и деревень городничіе и обыватели а шинковныхъ домовъ шинкари и заподлицо про такихъ злодѣевъ гайдамаковъ вѣдають, но никакова поиску и поимки оныхъ злодѣевъ рачительства отъ нихъ не бываетъ, но еще умалчивая нигде о томъ и не объявляютъ, и отъ того не иначе какъ по силѣ ея императорскаго величества указовъ к неисполненію причтено быть можетъ, а тѣмъ злодѣямъ гайдамакамъ къ безстрашію и къ размноженію таковаго злодѣйства и воровства служить, а какъ видимо есть не отчего иного оное происходитъ, какъ толко отъ единой в супротивленіи противъ злодѣевъ гайдамаковъ робости и оплѣшности, а впротчемъ и отъ воровскихъ приемовъ отъ оныхъ злодѣевъ краденыхъ денегъ и пожитковъ поступокъ, какъ то нишъ по вновь вступившему следственному гайдамацкому въ кіевской губернской канцеляріи дѣлу оказалось, и действительно въ кіево-кириловскомъ монастыре приняты тамо отъ разбойника грабежные въ Полше пожитки вышуты. И въ такомъ случаѣ ежели и впредъ отъ вышенисанныхъ монастырскихъ городничихъ и обывателей и отъ шинкарей робости и оплѣшности и протчіе слабыя поступки и протдерзости происходятъ будуть, то никакой къ точному оныхъ злодѣевъ искорененію надежды не останеца. И того ради вашего преосвященства покорнѣйше прошу приказать съ таковыми злодѣями поступать въ силѣ состоявшихся об оныхъ злодѣяхъ неоднократныхъ высочайшихъ ея императорскаго величества указовъ, а протчіе плутни и протвныя указы поступки вывести, и вовсе истребить и во осторожность такова худого безславія, а впротивномъ случае опасаясь по претенсіямъ и высканія. Что же касаетца до посылокъ для поиму и поимки тыхъ злодѣевъ регулярныхъ командъ, то оныя команды коль скоро об оныхъ злодѣяхъ увѣдано будетъ, всегда в готовности состоятъ, какъ то и недавно несколько партей действительно въ командированіи находились и два чело-

вѣка оныхъ злодѣевъ гайдамаковъ поимано. И что по сему воспослѣдуютъ, о томъ увѣдомленіемъ меня не оставитъ. А кіевопечерскія лавры къ отцу намѣстнику, кіево-межигорского монастыря къ отцу архимандриту и братіямъ о томъ же псѣ кіевской губернской канцеляріи писано, 1752 года октоврія 12 дня. Вашего преосвященства покорнѣйшій слуга Иванъ Костюринъ.

3 архиву кійвської духовної консисторії (оригінал).

2. Постанова кійвської духовної консисторії з приводу реляції кійвського обер-коменданта Костюринна, щоби ченці виникували гайдамаків на монастирських землях та давали знати про них, кому слід. 1752 р. 8 листопада.

По указу великаго господина ясне въ Богу преосвященнѣйшаго кир Тимоея Щербанького, архієпископа митрополита кіевского, галицкаго и Малыя Россіи, отца и архіаствыра нашего, съ канцеляріи митрополіи кіевскія, высокопреподобнѣйшимъ отцамъ архимандритамъ освященной духовной консисторіи членамъ: первенствующему кіевозлатоверхомихайловскому Іоанникію, пустынноиколаевскому Никифиру, брацкоучилищному Георгію, кіевовидубицкому Леонтію, превелебимъ: игумену кириловскому Веніамину, намѣстнику катедралному Пахомію, пречестному игумену Петропавловскому Антонію, всечестнымъ протопопамъ: нижняго града Кіева Роману, верхняго града Кіева Гавріилу, триполскому Іоанну, честнымъ: крестовому кіевоподолскому намѣстнику Павлу, кіевскихъ дѣвичихъ монастырей игуменіямъ: вознесепского Еленѣ и богословского Ксанфіи, предлагается: Настоящаго 752 года октоврія 12 дня присланныхъ къ его ясне въ Богу преосвященству писаніемъ господишъ брегадиръ и кіевскій оберъ комендантъ Иванъ Ивановичъ Костюринъ представилъ: по идѣющимся де въ кіевской губернской канцеляріи какъ по прежнимъ, такъ и вновь вступившимъ гайдамацкимъ дѣламъ являецца, яко де оніе злодѣе гайдамаки шатаясь около Кіева и въ пограничныхъ полскихъ мѣстахъ разбой чинятъ, а притомъ по болшой де части прибежище имѣють въ монастырскихъ шинкахъ, и въ монастырскихъ селахъ, и деревняхъ, и близъ техъ монастырскихъ сель и деревень въ лесахъ, а хотя де оныхъ сель и деревень городничіе и обыватели, а шинковныхъ домовъ шинкари и заподлицо про такихъ злодѣевъ гайдамаковъ вѣдають, но никакова поиску и поимки оныхъ злодѣевъ рачительства отъ нихъ не бываетъ, но еще де умалчивая, нигде о томъ и не объявляютъ. И требовалъ онъ господишъ брегадиръ, кіевскій оберъ комендантъ Костюринъ, тѣмъ своимъ писаніемъ, дабы повелено было

приказать съ таковыми злодѣями поступать въ силѣ состоявшихся объ оныхъ злодѣяхъ и не единократныхъ высочайшихъ его императорскаго величества указовъ. И вамъ за полученіемъ сего во всѣхъ вѣдомства своего мѣстахъ кому надлежитъ пакрѣпко приказать по шинкамъ, селамъ, деревнямъ, и лесамъ монастырскимъ гайдамакъ и воровъ впредь пересматривать, не являться-ль гдѣ. И буды явятся, то об оныхъ совершенно провѣдавъ всякое удобо возможное въ поимки имѣть раченіе; а гдѣ такіе гайдамаки и вори проявятся, моглибъ о томъ въ самой крайней скорости репортовать. Полученіе же сего во мѣсто репорта подсимъ повелѣвъ подписавъ, с послѣднего мѣста обратно въ канцелярію митрополіи кievскія прислать. 1752 года ноября 8 дня.

З архиву київської духовної консисторії (оригінал).

З. Повідомлення київського Генерал-Губернатора Федора Воєнова київському митрополитови про участь ченців київських монастирів та селян, належних до них, в гайдамацькім набігу на Ігнатівку й інші села на польській стороні, в домаганнієм, аби доглядачі монастирських маєтків розшукали провинників та заграблене добро (прикладено „ревстри“ награбленого добра і провинників). 1789 р. 31 січня.

Преосвященнѣйшій архієпископъ митрополитъ кievскій, галицкій и Малыя Россіи, милостивой государь мой! Польской князь Войцехъ Шуйскій присланнымъ ко мнѣ отъ 17 сего генваря по новому штилю писмомъ, да польской шляхтичъ Іозефъ Дубискій подавшимъ доношеніемъ приносятъ жалобу, что вѣдомства кievскихъ монастырей, а именпо: кievсофѣйского катедрального изъ села Бѣлогородки, да петропавловского изъ села Борщаговки тамошніе жители, сперва собравшись въ ономъ селѣ Борщаговки въ монастырскомъ дворѣ при находящемся тамъ монахѣ Лопуцинскомъ пьянствовали и палили одѣ ружей, объявляя, якобы по указу дозволено имъ чинить въ Польши грабительствы и смертныя убійства, и разглашая при томъ о своемъ предпріятіи, что пойдуть на польскую сторону владѣнія одного князя Шуйского въ село Игнатовку и тамъ набьютъ мяса, и что помянутой монахъ Лопуцинскій все то слышавъ, не только на состояцій близъ того польского села Игнатовки російской форпостъ не далъ знать, но еще опаго села Борщаговки жителя Сидора Варенка сына его давъ въ подводчики, а другого Игната дбачка гайдамаки нанявъ, отѣхали въ означенное село Бѣлогородку, и какъ до они въ Бѣлогородкѣ не маловременцо были, то и находящейся тамъ шафаръ монахъ не могъ о томъ быть невѣдомъ. При чемъ де тогожъ

села Бѣлогородки молодой попъ, прежде гайдамакъ прошедь чрезъ ротки на польскую сторону, и прибывъ въ оное село Игнатовку на ярмонку, говорилъ Жидамъ: сказалъ бы де я вамъ пѣчто, по не могу, вскорѣ де сами увидите. А между де тѣмъ двѣнадцать человекъ разбойниковъ перешедъ на польскую сторону, и тамъ свою шайку тѣхъ же Бѣлогородки и Борщаговки и протчихъ селъ жителями умноживъ, въ объявленномъ польскомъ селѣ Игнатовкѣ въ 1768 году въ день зачатія Пресвятыя Богородицы по старому штилю обоего пола десять душъ Жидовъ убили, и пожитки ихъ забрали. По томъ де оные разбойники взявъ въ томъ селѣ Игнатовкѣ подводы, владѣнія тогожъ князя Шуйскаго въ селѣ Гореничахъ, и въ другихъ ему принадлежащихъ селахъ были и съперва и Гореничахъ тамошняго губернатора Гарлинского нещадно били и кололи, а на послѣдокъ начальникъ той разбойнической шайки оногожъ Гарлинского убивъ изъ пистолета, мертвого повѣсили. Въ томъ же селѣ Гореничахъ шляхтянку Древецкую, ушедшую было въ лозы, вытащивъ оттуда, убили. Изъ Гореничъ прибывъ оные жъ разбойники въ село Петрушки, и не заставъ никого по причинѣ отъ нихъ уходу, дворъ разграбили. Изъ Петрушекъ прибывъ въ село Шпитки, тамошніе арендарскіе жидовскіе пожитки всѣ забрали. Въ селѣ Лычанкѣ будучи, шляхтянку Древецкую, убитой Древецкой невѣстку, ехавшую въ оное село Лычанку, захвата, убили тѣжъ самыя, какъ изъ ихъ де показаней поимать можно, кои пред симъ въ выше показаннемъ селѣ Гореничахъ грабили, и по представленію о томъ въ кievской губернской канцеляріи престованы были. Изъ Лычанки были въ селѣ Некрашахъ, гдѣ всѣ пограбленные пожитки между собою дѣлили, а по раздѣлѣ, объята будучи страхомъ, возвратились обратно на здѣшнюю сторону въ свои жилища, учинивъ тринадцати душамъ убивство, и грабительство на тысячу на триста на шестдесятъ на четыре рубли на пятьдесятъ на девять копѣекъ. И тѣмъ писмомъ и доношеніемъ упоминаемые князь Шуйской и шляхтичъ Дубискій просятъ о награжденіи за причиненные оными разбойниками убитки, то есть за пограбленные пожитки надлежащею за платою, а протчихъ возвращеніемъ, и о запрещеніи таковыхъ убивствъ жестокииъ наказаніемъ для примѣру другимъ. И при ономъ реченого шляхтича Дубиского доношеніи приложены пограбленнымъ пожиткамъ ревстры, а изъ допросовъ поиманныхъ въ Польшѣ и тамъ содержащихся разбойниковъ учиненная записка, по которой, такъ же и по доношенію онаго шляхтича Дубиского точно изъяснено, что вышепоказанные грабительства и скверныя убійства чинены російскими подданными вышеозначенныхъ селъ Бѣлогородки и Борщаговки и протчихъ здѣшнихъ мѣст вѣдомства кievскихъ монастырей жителями, такъ же и другими людьми, которые вѣдомствомъ принадлежать до вашего преосвященства.

А какъ обстоятельство сихъ происшедшихъ не порядковъ и предрозостей требуетъ скорого поправленія, то въ разсужденіи того учиненной изъ доношенія и записки объявленнаго шляхтича Дубиского показанныхъ въ оныхъ бывшимъ въ вышеозначенныхъ польскихъ мѣстахъ на грабительствахъ и смертныхъ убивствахъ російскимъ подданнымъ реестръ, а пограбленнымъ оными пожиткамъ съ поданного онымъ же Дубискимъ реестра копію при семъ включая, вашего преосвященства прошу кому надлежитъ приказать чрезъ посылку нарочныхъ: показанныхъ въ той запискѣ людей, кромѣ показанныхъ въ поимкѣ въ Польшѣ, немедленно сыскать, и обыскавъ при томъ въ ихъ домѣхъ, не найдется ли чего изъ пограбленныхъ ими въ Польшѣ означенныхъ имянно въ оныхъ прилагаемыхъ при семъ съ реестра копійхъ пожитковъ, купно съ теми пожитками, ежели что сыщется, для надлежащаго объ ономъ изслѣдованія и поступленія по законамъ прислать въ кіевскую губернскую канцелярію подъ крѣпкимъ карауломъ, забивши оныхъ людей на мѣстѣ въ крѣпкіе колодки, дабы въ пути не могли учинить побѣгу, и что по сему вашими преосвященствомъ учинено будетъ, о томъ писменно меня увѣдомить. Въ прочемъ я съ особливимъ моимъ почтеніемъ пребуду вашего преосвященства милостиваго государя моего покорно послушнѣйшій слуга Федоръ Воейковъ. Гепваря 31 дня 1769 года. N. 84.

Реестръ взятыхъ гайдамаками у Жидовъ арендаровъ игпатовского, гориничского, шнитковского и прочихъ по убивствѣ ихъ вѣщамъ и прочему владѣнію ихъ сятелствъ князей Шуйскихъ называемаго Ясногородка 1768 году декабря 9-го по рускому календарю. А именно: у игпатовского арендаря взяли водки 26 вѣдръ, каждое вѣдро по семидесять копеекъ — 18 р. 20 к., простой водки 12 вѣдръ по 40 копеекъ вѣдро — 4 р. 8 к., мѣду 2 пуда на 2 р., свѣчнаго сала два пуда 2 р. 40 к., мяса двѣ туши на 3 р., нива бочку на 1 р., топоровъ четыре на 1 р., капусты бочку на 1 р., взяли денегъ серебряною монетою 100 р. да медными денешками 5 р., итого 105 р., бекешу зеленого камлоту на бѣломъ мѣху 8 р., бекешу китайчатую подшитую кошками 7 р., бекешу китайчатую жъ серыми московскими мерлушками подшитую 5 р., камлотовую юпку 3 р., два корсета камлотовые суконовые 2 р., шубу приношеную 1 р., шапку обложеную соболями 1 р., ризу золотомъ шитую 9 р., перипныхъ наволочекъ полотняныхъ 4 10 р., большихъ подушекъ шесть да малыхъ 3 7 р., сундукъ съ бѣлымъ и полотнами на 25 р., свечъ осмнатцать копѣ на 4 р., закладка золотомъ шитая 3 р., котелъ с трубами 20 р., коралей большихъ 2 нитки да малыхъ 2 12 р., медныхъ подсвѣчниковъ 3, изъ которыхъ 1 большой на три свѣчи, а два малые 3 р., мѣдныхъ рондиковъ два 2 р. У Базіи Сроеловичевой ясногородской крамарки сундукъ с товаромъ 30 р., бекешу камлотовую синюю подши-

тую кошками 6 р., корсетъ кармазинской суконой 1 р., бекешу китайчетую на беломъ меху 5 р., каѳтанъ китайчетой 3 р., двѣ шапки темные 1 р., кафтанъ черного камлоту 7 р., юпку каламейковую 3 р., корсетъ кармазинной суконой 1 р., ризу простую безъ прибору 2 р., сундукъ съ бѣлымъ шитымъ и полотнами 8 р., наволочекъ и подушекъ 4 6 р. У арендаря гореницкого взяли бекешу китайчетую теплую 5 р., тогожъ арендаря у жены взяли 40 червоныхъ, что учинить 100 р., закладку кармазинную приношеную 70 к., денегъ медными копѣйками 4 р. У Мендела ясногородского взяли бекешу китайчетую 5 р., юпку простого сукна 3 р., корсетъ кармазинной суконой 1 р., денегъ серебряною монетою 4 р., соли на 3 р., пряниковъ на 1 р. 50 к. У арендаря шнитковского взяли доброго сукна поллоктя 1 р., московского полотна 36 аршинъ на 2 р. 50 к., золотого сурка два локтя 1 р., серебряного сурка на 1 р., утиралникъ домашняго дѣла 50 к., простыню московского полотна съ штыми бумагою краями 2 р., мерлушковъ черныхъ или смушковъ два 60 к., двѣ подушки пуховые 5 р., горелки двойной сундъ 2 р. 50 к., жидовскихъ книгъ сожгли на 15 р., крашенины 3 1/2 аршины 25 к., закладокъ три 2 р. 30 к., ароматниковъ серебряныхъ два 2 р., погребецъ съ штофами 2 р., серебряного позументу на 1 р., рукавицы суконые 25 к. Итого на 500 р. Подписалъ Іозефъ Дубискій.

Реестръ пожиткамъ г. Марианны Древенкой, помѣщицы части села Горяничъ, гайдамаками забранныхъ какъ на вѣснѣ 1768 году, такъ и послѣ того по убивствѣ ея темижъ гайдамаками и ея матери: ребронъ съ юпкою люстриновые бѣлые 50 р., юпка съ корсетомъ обѣринная 30 р., полукафтанье атласу понсоваго 6 р., полукафтанье гранитуровое помаранцевое 4 р., полукафтанье лучшаго граниту голубого 4 р., юпка французского зеленого камлоту 4 р., юпка съ корсетомъ камлотовая 5 р., юпка красная едомашковая 10 р., юпка камлоту овалетового 4 р., юпка обѣринная оливковая бѣлымъ мѣхомъ подшитая 6 р., шуба французская веленого сукна на бѣлымъ мѣху 20 р., полотна домашняго дѣла тонкого штукъ 6 36 р., полотна толщаго штукъ 5 15 р., скатертей тонкихъ штукъ 6 6 р., скатертей гданскихъ притертыхъ двѣ 4 р., салфетокъ гданскихъ двенатцать 6 р., скатертей притертыхъ домашняго дѣла 4 2 р., салфетокъ такожъ дѣла 12 4 р., блюды гданского олова двенатцать, тарелокъ такожъ олова 24, блюды большихъ с обручами такожъ олова 2 20 р., такожъ подлѣйшаго олова блюды большихъ, малыхъ и тарелокъ девять 3 р., кубикъ с татсою въ 15 фунтовъ 4 р. 80 к., рондикъ медной въ 6 фунтовъ 1 р. 80 к., отломанной ладунки серебра два манцужки, двѣ прочистки 8 р., паски отъ сабли, на которыхъ серебра штукъ 47; в первой разъ взято денегъ 34 р., в другой разъ червоныхъ

обручковыхъ 30 75 р., серебряною монетою 84 р. Итого на 452 р. 30 к. Подписали: Франциска Древецкая, Аптонина Древецкая.

Реестръ взятыхъ изъ російской стороны гайдамаками вещамъ въ селѣ Петрушкахъ владѣнія господина Запковскаго въ 1768 году въ день зачатія Пресвятыя Богородицы по рускому календарю, писанной въ 12 день генваря 1769 году: юпка черная люстриновая въ 11 локотъ, каждой по 1 р. 30 — 20 р. 80 к., юпка китайчатая въ 10 локотъ каждой по 9 полскихъ золотыхъ 12 р. 90 к., верхней кафтанъ гранитуровой помаранчевой подшитой зайцами 7 р., юпка кафы травчетой 6 р., юпка камелотовая зеленая 4 р., корсетъ кафы травчетой 5 р., корсетъ гранитуровой съ мелкими цвѣтами 4 р., фартухъ китайчетой черной 1 р., корсетъ камлоту голубого 2 р., корсетъ камлоту фалетового 2 р., нарукавники китайчетые красные 1 р., капоръ черной бархатной подшитой 1 р., капоръ суконной попсового цвѣту китайкою подложенный 1 р., платокъ бумажный новый 50 к., платокъ голубой повой 30 к., платокъ бѣлой швабской повой съ красными дорожками 30 к., полотна швабского 4 локти 80 к., одѣяло китайчетое красное 3 р., смушки сивые изъ подбешки 2 р., чулки дымчатые новые одна пара 50 к., рубашекъ простыхъ женскихъ 12 7 р. 20 к., простынь простыхъ 5 4 р. 50 к., утиральниковъ тонкихъ московскаго полотна 2 — 1 р., сахару голова 1 р., корсетъ обѣриной попсового цвѣту 1 р., полотна тонкаго домашняго дѣла 5 р., чепчиковъ разныхъ съ газомъ 15 — 3 р., салоноу домашней работы одинъ 50 к., знакъ употребляемой во время молитвы, шелкомъ шитый 50 к., салфетокъ новыхъ двенадцать 1 р. 80 к., подсвѣшниковъ мѣдныхъ 2 2 р., пѣстикъ мѣдной отъ ступки 1 р., муфта шелковая шитая серебромъ на куньшѣ мѣху 1 — 1 р., капоръ черной китайки 1 р., кафтанъ гранатовый 2 р., верхней кафтанъ макового цвѣту французскаго сукна 9 р. 30 к., верхней кафтанъ бѣлой суконной 5 р., поясъ съ золотыми и серебряными концами 5 р., поясъ персидскій съ серебромъ 5 р., штаны красные суконные съ голубою шелковою тисмою 6 р., сукна гранатового локтей семь 7 р., сабля въ черной оправѣ 4 р., смушекъ черныхъ добрыхъ 30 к., воску сорокъ фунтовъ 9 р., денегъ 1 р., оловянной штофъ 2 р., медной маленькой котель 1 р., ножей съ бѣлыми костяными черенками 12 паръ 2 р. 40 к., оловянной посуды блюдо одно, полублюдь 3, чашка 1, тарелокъ 3 10 р., рукомоиникъ медной 50 к., шкатулка гданской работы окованой бѣлымъ железомъ 2 р. 10 к., шкатулка оловянная другая разломана 1 р., сундукъ третьей разломаной же 1 р., шкатулка четвертая с разными прикрасами разломана 1 р., два сундука кожею обитыхъ и окованныхъ 4 р., сундуковъ большихъ окованныхъ 3, четыре по тому же поразломаны 2 р., бумаги разные, то есть облики удостоверительные, писма, записки на разные суммы, квитанціи, судные

дѣла и прочіе документы на несколько тысячей служащія пораздирали и пожгли, салоноу козлиныя новые 60 к. Итого на 195 р. 30 к. Подписалъ Степанъ Запковской. Владѣнія петропавловскаго монастыря села Борщаговки житель Папко Нижниковъ взявъ свидѣтельствуемъ, что выше писанные г. Запковскаго вещи, гайдамаками забраанные, находятся у подданныхъ того же монастыря борщаговскаго.

Реестръ пожиткамъ взятыхъ у гореническаго губернатора Гарлинскаго по убивствѣ его гайдамаками изъ російской стороны въ 1768 году въ день зачатія пресвятыя Богородицы по греческому календарю, писанной госпожею Гарлинскою, женою убитаго Гарлинскаго въ Гореничахъ отъ 12-го генваря 1769 году: кафтанъ кармазинной французскаго сукна 5 р. 50 к., верхней кафтанъ зеленой французскаго сукна попошеной 3 р., верхней кафтанъ гранатовой припошеной 2 р., юпка камелотовая голубая пошепая 50 к., шапка зеленая опушенная сивымъ смушкомъ 2 р. 50 к., шапка темнаго краснаго цвету обложена чернымъ смушкомъ новая 1 р., юпка зеленая гранитуровая припошенная 4 р., корсетъ попсового цвету гранитуровой 4 р., юпка и корсетъ шерстяной парчицы 10 р., корсетъ желтой гранитуровой припошенный 1 р., корсетъ чернаго камелоту припошеной 1 р., корсетовъ два дымчатого цвету 2 р., юнокъ малыхъ дымчатого жъ цвѣту 2, домовоу работы две юпки 1 р. 50 к., а салоноу 2 дымчатого цвѣту изъ такого полотна 1 р. 50 к., полотна пестраго тонкаго 6 локтей, каждой локотъ по три золотые полскіе 2 р. 50 к., одѣяло бумажное съ зеленою подкладкою 6 р., одѣяло набивное на тонкомъ полотнѣ 1 р. 50 к., каламейки разноцвѣтной 12 локотъ, каждой локотъ по 3 золотые польскіе, шерстяной красной парчицы три локти, каждой по два золотые 90 к., сукна пещоннаго цвѣту шесть локотъ, каждой по 5 золотыхъ 7 р. 30 к., поясъ турецкой 2 р., корсетъ камлотной шафирового цвету 1 р. 20 к., покрывала зеленые къ постели въ дватцать локотъ каждой по одному тыпфу 3 р. 75 к., верхней кафтанъ гранитуровой розовой на заячьемъ меху 12 р., коверъ бархатной черной подшитой гранитуромъ розовымъ 1 р. 50 к., шапка шерстяной парчицы на бумагѣ серебрянымъ смушкомъ обложеная 70 к., воротничокъ шитой съ бѣлыми манжетами 2 р., мантилья бѣлая съ шелковыми красными цвѣтами 1 р. 50 к., рубахъ льняныхъ тонкихъ 9 6 р., фартуховъ швабскихъ два въ 6 и 8 локтей, по пятнадцать копѣекъ локотъ 1 р. 20 к., фартуховъ льняныхъ тонкихъ десять локотъ 4 р., простыня льняныхъ тонкихъ три въ три полы въ дватцать локотъ 3 р., простыня швабская въ три с половиною полы по два золотыхъ польскихъ 4 р. 60 к., скатерть олендорская одна 2 р., скатертей тонкихъ домового дѣла новыхъ две въ дватцать локтей каждая по 20 коп. 4 р., паволочокъ льняныхъ тонкихъ семнатцать, на кото-

ые употреблено 34 локти 3 р., наволочекъ швабскихъ три, на которые употреблено шесть локоть, каждой по 15 к. — 90 к., наволочка съ перины швабская въ 4 локти 60 к., а другая лянная тонкая въ 4 локти 40 к., платковъ тонкихъ съ красными пругами домашнего дѣла три 1 р. 50 к., платокъ полушелковой одинъ 40 к., платковъ среднихъ съ бумагою тканыхъ 4 80 к., утиралниковъ тонкихъ домашнего дѣла новыхъ 12, въ каждомъ утиралникѣ по 4 локти — 48 локоть по 10 к. локоть 4 р. 80 к., простынь тонкихъ вышиваныхъ 2 1 р., чулковъ зимнихъ одна пара 60 к., чулковъ лѣтнихъ одна пара 30 к., футляръ изъ бѣлаго желѣза, въ которомъ было цветковъ 4 1 р. 20 к., футляръ хинской въ 16, въ которомъ было пять остатковъ спурка, каждая по 15 к. 91 к., каралей большихъ 5 нитокъ по 20 к. 1 р., запонокъ саксонскихъ четыре 1 р. 15 к., каралей меньшихъ двѣ нитки по 15 к. спурокъ 30 к., перстенковъ съ разными камушками 4 1 р. 20 к., два колцы серебряные по 30 к. 60 к., бумаги прадепон 12 жотковъ 1 р. 20 к., енаича песочная краснымъ кумачемъ подшитая приношенная 1 р. 50 к., саноговъ козлиныхъ пара 35 к., янычкара настѣченная серебромъ 4 р., штуцеръ 2 р., португезя отъ сабли шелковая 1 р. 15 к., запонокъ тумпаковыхъ двойныхъ 4 пары, каждая пара по 20 коп. 80 к., большихъ иголъ серебряныхъ три, каждая по 20 к. 60 к., серебряныхъ серегъ съ рубинами 1 пара 60 к., серебряныхъ серегъ съ восточнымъ хрусталемъ 1 пара 60 к., башмаковъ первеневыхъ одна пара 80 к., обои домашои работы 8 р., коверъ 2 р. 50 к., коверъ домашнего дѣла 1 р., сивые смушки изъ под бекеши притертыя 2 р., бритовъ французскихъ две, каждая по 20 к. 40 к., гранитиру полъ локтя 35 к., китайки черной полъ локтя 50 к., китайки кармазинной полъ локтя 50 к., батисту полъ локтя 30 к., кружевъ добрыхъ 3 локти, каждой по 60 к. 1 р. 80 к., лѣнты шелковыхъ попового цвѣту три локтя по 15 к. локоть 45 к., лѣнты шелковыхъ розового цвѣту 3 локти по 7½ к. локоть 22½ к., лѣнты шафироваго цвѣту 3 локти тажъ цѣна, китайки голубой 1 штука 1 р. 50 к., чепцовъ одна пара 10 к., денегъ, которые взялъ борщовскій житель Макаръ 34 р., лукать двойной 5 р., святаго Іоанна серебряная головка 20 к., кожь бараныхъ выделанныхъ черныхъ 24, каждая по 40 к. 9 р. 60 к., чемоданъ гданской порванои 2 р., чемоданъ другои порванои же 1 р. 20 к., сундукъ большой ровломанои 50 к., книгъ две 1 р., подсвѣшниковъ мѣдныхъ два 50 к. Итого на 217 р. 29 коп. Подписала Агнишка Гарлинская. Секретарь Василей Чернявской.

Реестръ учиненной съ поданного отъ полскаго шляхтича Іосифа Дубинскаго доношенія и записки, кто имяно изъ російскихъ поданныхъ были въ сообществѣ въ разбойнической шайкѣ, которою въ прошломъ 1768 году въ день зачатія Пресвятыя Богородицы въ полскомъ селѣ

Игнатовкѣ и въ протчихъ тамошнихъ мѣстахъ учинены грабительства и смертіеубиства, а именно:

Вѣдомства кіевопетропавловскаго монастыря села Борщаговки жители: Павелъ Тузыкъ (оной пойманъ въ Полше), Макаръ Дзобенко, Сидоръ Варенко, Игнаць Дьячокъ. Родственникъ ево зашедшей изъ Половецкаго, а имяни и прозванія непоказано. Сынъ Максима Ромапенка, которой находился въ услуженіи у кіевского резника, а имяни потомужъ не показано. Данило Макаренко. Петръ Земляного сынъ. Оѳодоръ Варенко. Максима Римаренка болшей сынъ, а имяни его непоказано. Алексѣй ево Ромапенка дядя. Навель Дробиченко. Лапко, а имяни непоказано. Якимъ Белокопенко. Папко Нижниковъ зять знаеть, гдѣ пограбленные разбойниками полскаго шляхтича Запковскаго пожитки находятся.

Вѣдомства катедралнаго кіево софейскаго монастыря села Белогородки жители: Демянъ Бакиченко. Несторъ Кліппіоровъ паробокъ. Балынецко портной или кушнеръ, а имяни не показано. Данило Московченко (пойманъ въ Полше). Иванъ Николаенко, Иванъ Майстеръ, мельники. Степанъ Гуринъ съ его женою. Села Кудрявца шинкаръ Брага, а имяни его не показано, а объявляетъ де объ немъ Андрей Моргуповъ братъ изъ Белогородки. Петръ Гончаренковъ сынъ. Даниль Шлатко съ зятѣмъ, а имяни и прозванія не показано. Василей зять его. Лаврептей Нитченко. Иванъ Попко Кузмишъ работникъ. Молодой попъ села Белогородки. Лесеченки болгородскіежь жители, а имянъ и сколько — не показано. Пять шафарскихъ паробковъ, а имянъ ихъ не показано. Мельникъ Кирило Василенко. Леско Давыденко. Ктиторъ Терентей Пащенко. Вдова Игнатиха въ Игнатовкѣ была и еврейскіи пожитки брала. Села Сырца житель протопопской сынъ Василій Сыченко. Другой Борщаговки житель, и котораго монастыря не означено, Назаренко Степановъ родственникъ. Кіево-софійскаго катедралнаго монастыря деревни Борщаговки Онлиппъ Прохудченко. Секретарь Василій Чернявской.

З архиву київської духовної консисторії (оригінал).

4. Постанова київської духовної консисторії про розісланє по підвладних інституціях указів з повідомленням про „промеморію“ з київської губернської канцелярії що до гайдамацької вагати, організованої в Чорнім лісі на Грунтах Межигорського монастиря, переважно з перехованих по київських монастирях запорожців. 1769 р. 13 липня.

По указу ея императорскаго величества тысяча сѣмъ сотъ шестьдесятъ девятого года, мая двадцять второго дня, духовная митрополіи кіевскія консисторія слушавъ проеморіи, съ кіевской губернской канцеляріи въ кіевскую духовную консисторію тогожь 22 числа мая при-

славной, в которой написано: по указу ея императорскаго величества въ кievской губернской канцеляріи по допросу, учиненному присланному съ василковскаго форпоста пойманному гайдамаку, жившему въ кievо-межигорскомъ монастырѣ запорожескому козаку Василю Журбѣ, которымъ между прочимъ показалъ: что по подговору жившихъ в томъ монастырѣ запорожскихъ козаковъ Михайли Щуки и Михайли Гриви, пошелъ оный съ ними для разбою въ Польшу и с ними пришелъ въ состоящій близъ оного монастыря Черной лесъ, въ коемъ и пристали къ гайдамацкой шайки, в которой былъ атаманомъ с Подолу Василей, а прозванія не знаетъ, толко обявлялъ имъ, что есть у него въ кievскомъ магистратіи канцеляристомъ братъ. Да с нимъ еще были запорожскіе-жь козаки Осипъ Швидкій, Ивапъ Журба, да бывшіе жъ на Подолу в разныхъ монастырехъ, а в которыхъ именно, не знаетъ, тамъ же запорожскіе козаки Еремей Переходченко, Яковъ Молдава, да с Подолу отъ разныхъ церквей школьники Федоръ и Ивапъ, а какъ ихъ прозываютъ, не знаетъ. Какъ же собрались, то хотѣли ити въ Польшу гайдамацкой партіи къ атаману Сачку, по близъ Василкова козаками усмотрени и какъ они стали сопротивляться, то из нихъ оный рапешъ в погу и взять, а прочіе его товарищи разбежались. Опредѣлено: появится ль гдѣ означенная воровская шайка, то о поимкѣ ихъ и о прислѣжѣ въ губернскую канцелярію за крепкимъ карауломъ, на состоящіе въ ведомствѣ кievской губерніи главніе форпости, тожъ въ кievской магистратѣ послать указы, предписавъ въ последнемъ, чтобъ оной магистратъ осведомлясь, естли у тамошняго канцеляриста братъ Василей и ежели есть, то когда оный отлучился, с кемъ и когда и не знат ли, гдѣ нынѣ находится, и буде знаетъ, то его и с товарищами немедленно чрезъ нарочныхъ свскавъ, прислать въ кievскую губернскую канцелярію, а при томъ тому магистрату, кому следуетъ подтвердить, чтобъ въ ведомствѣ оного употреблено было надлежащее наблюденіе и смотреніе, дабы таковыхъ непристойныхъ збоищевъ и подозрительныхъ людей не было, ибо чрезъ то всякое зло между обществомъ происходитъ, а о такомъ же куда следуетъ подтвержденіи и отъ кievской духовной консисторіи кievогубернскаго канцелярія тою промеморією требуетъ.

Опредѣлили: для надлежащаго по вышеписанному исполненія послать указы ея императорскаго величества изъ духовной консисторіи ко всемъ духовнымъ властямъ, тысяча сѣмъ сотъ шестьдесятъ девяти года юнія тринадцатаго дня. Епифаній архимандритъ кievо-пустынно-николаевскій. Тарасій архимандритъ кievо-братскій и ректоръ. Кievовидубицкаго монастыря игумень І... Протоіерей лохвицкій Федоръ Віелавскій. За консисторскаго писаря іеромонахъ Куріалъ.

З архиву кievської духовної консисторії, з акту 1769 року.
Ч. 325.

Miscellanea.

Варшавський синод з року 1561.

Пйотровський провінціальний синод з жовтня 1542 р., на якому 30-літній Мартин Кромер виголосив славу свою бесіду „de tuenda dignitate sacerdotis“, — заінавігував в дуже сумних хвилях животіння польсько-католицької церкви вже цілий ряд синодів важних та інтересних не лише для історії польської церкви, але й для дослідників польсько-руських церковних відносин в доберестейській добі, а радше в добі передуніонної ситуації (очевидна річ, з кількома виїмками). Серед тих синодів, для яких — до річи кажучи — первозвором був все згаданий пйотровський синод, займає варшавський синод з марта 1561 р. одно з визначніших місць. Відбув ся він під вражіннем важних подій.

Як раз саме тоді проголосив папа продовженне тридентського собору, на який польське духовенство мало вислати своїх відпоручників, в Польщі — католицьке духовенство ждало зі врозумілою непевністю та жахом нового сойму, який для католиків Бог зна чим міг скінчити ся, усі говорили голосно про великий конфесійний собор, на якому мали би радити сектанти поруч з католиками, з дня на день упадав чим раз більше авторитет католицької церкви, а навпаки — ріс та кріпшав акаатолицький табір. Здавало ся всім, що ось саме тепер й прийшла пора національної церкви в Польщі. Серед такої ситуації й з'являєть ся в Польщі новий папський нунцій Бе-

рард Бон-Джіованні, біскуп Камеріно, та рішаєть ся справа скликання варшавського синоду.

По старому звичаю попередили заповіджений провінціяльний синод синоди дієцезальні — в Гнізні, в Каліши та в Познани, всі три 13 січня 1561 р. Писати ширше про постанови тих синодів, а також про постанови пізнішого провінціяльного синода в Варшаві в марті того самого року — тут не місце. Зверну більшу увагу лише на одно, а власне на се, що і на провінц. синоді в Варшаві, і на попередних згаданих синодах дієцезальних відкинуло зібране духовенство проект примаса Пшерембского зашіпити єзуїтський орден на польській землі — однодушно. Ухвала така була для єзуїтського ордену вже не неприємною несподіванкою, але просто тяжким ударом. Адже-ж не треба забувати, що отсе рішуче видвиженне „єзуїтської справи“ єзуїтами чи там їх прихильником, примасом Пшерембским, під синодальні обради польського духовенства, попередила вже довголітня агітаційна робота ордену, не треба забувати, що аж до самої катастрофи самі єзуїти робили собі як найкрасші надії, не завважаючи вже в зреалізованню своїх плянів ніякої перешкоди, маючи на своїм боці передовсім так впливових достойників як примас Пшерембский та нунцій Берард, біскуп Камеріно. Супроти сього однодушна та рішуча відмова польського духовенства на будь-що-будь так компетентнім та авторитетнім місци як провінціяльний синод — щось значила та давала багато до думання.

Яке-ж занопокоєнне викликала отся відповідь польського духовенства між ультрамонтанськими кругами, се ілюструють найкрасше отєї слова згаданого нунція Берарда, біскупа Камеріно, вийняті в його писання до кардинала Морона, які ми тут наводимо в цілости: „Delli Preti di Jesu se bene si è operato assai l' Arcivescovo, non si è potuto ottenere che venghino, con dire che se gli huomini da bene saranno remunerati, non mancaranno in questo Regno huomini che pigliaranno tal cura de istituire la gioventù dandosi loro li sudetti benefitii, et in questo io non gli ho voluto irritare, sendo questa natione altiera et gloriosa, et perciò vorrei che quando l' Arcivescovo o altro Vescovo scrive a V. S. Ilma gli rispondesse sempre gratamente sì perchè l' Arcivescovo è potente Signore e tale, che nel Stato suo fa mille Cavalli et i servitori gli giurano fedeltà come al Re et il Maiordomo, quale loro chiamano Marescial, è Senatore et appresso d'ognuno è di gran-

dissima autorità, si anche perchè ricerca così la libertà et altrezza di questa natione“...¹⁾

Як підніє я в своїй розвідці про впровадженне єзуїтів до Польщі (до котрої єї постанови друкую як додаток) — таке залягодженне „єзуїтської справи“ змінило дотеперішню тактику єзуїтської старшини в переведенню своїх плянів в Польщі, і похнуло її на иньші дороги.

Synodus prouincialis acta Varsszauie IV marci, anno 1561.²⁾

Decreta et constitutiones synodi provincie gnesnen. Warssauiae, anno domini 1561, die Martis, quarta mensis marci, praesidente r-mo in Chr-o patre do: Joanne Przerambski, archiep-o gnesnensi, legato nato et primate, conuocatis do. (rever. ? нечитке) episcopis, capitulis et abbatibus eiusdem prouinciae.

In nomine sanctae et jndiuiduae Trinitatis patris et filii et spiritus sancti. Sacrosancta synodus prouincialis Varssouiae anno domini millesimo quingentesimo sexagesimo primo, die quarta mensis marci³⁾ jnuocata de more gratia spiritus sancti et sacrificio misse in ecclesia collegiata varsseuien. supplicationibusque et litiis [deute ? нечитке] peractis, ad laudem et gloriam eiusdem sanctissime Trinitatis, fideique chatolice exultationem (?) est solemniter celebrata⁴⁾, presidente in ea r-mo in Chr-o [об.] patre ac domino d-no Joanne Przerambski, dej gratia archiep-o gnesnen., legato nato et primate, et in presentia r-mi in Christo patris dominj Berardi Bonjannis (I), episcopi camerinen., sanct-mi do-j nostri Pii pape quarti, etc., sancteque sedis apostolicae, ad ser-mum principem et dominum Sigismundum Augustum Polo-

¹⁾ Theiner, Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, Romae, 1861, стр. 659. Excerpta ex epistolis episcopi Camerinenensis ad Cardinalem Moronum de rebus Polonicis durante sua legatione in Polonia scriptis ab 20 Aprilis 1561 usque ad 19 Junii 1563.

²⁾ Рукописний кодекс XVI в., перехований в краківській архіві кн. Чарториских, п. ч. 1288, стр. 1—33. Цілий кодекс обіймає сторін 270, з них декільки незаписані.

³⁾ Пор. Archiwum teolog., op. cit., т. II, стр. 367. „...pro futura Synodo Prouinciali, feria tertia post dominicam Reminiscere proxima Warschowiae indicta...“ — Теж: Theiner, Vetera Monumenta Poloniae, op. cit., т. II, стр. 658. „La seconda settimana di Quadragesima fu dato principio, quale durò XI giorni...“

⁴⁾ Стереотиповий початок. Пор. Constitutiones Карниковского, op. cit., Liber V, к. 164.

niae regem, eiusque dominia nuntii etc., praesentibus r-mis in Christo patribus, dominis: Philippo Padniewski cracouien et Regni Poloniae vicecancellario, Jacobo Vchanski postulato vladislaiuen., Andrea Noskowski plocen., Valentino Herbolth (!) praemislien., Nicolao Volski nominato chelmen. — de j gratia episcopis; ac r-ndis et venerabilibus dom-is: Adamo Montano sacre theologie professore, canonico et r-mi do-j Barthasaris wratislauen. Baronis pleznen. ac supremi per vtramque Silesiam capitanei, Andrea Kraiewski poznaniensi, Narkuski archidiacono vilnen., Joanne Rzeciczki archidiacono luceorien., Gregorio Czerno samogicien. — episcoporum nunciis. Nec non Martino Galczinski et Francisco Crassinski, J. v. doctore, canonicis gnesnen., Andrea Przechlowski scholastico, et Stanislao Slomovskj [crop. 3] canonico et suffraganeo cracouien., Felice Rilski vladislaiuen. et Andrea Juchniczki Pomeranie in ecclesia vladislaiuen, archidiaconis, Stanislao Obiezierski, Paulo Sarbinio sacrae theologiae professore ponsnien., Paulo Glogowski archidiacono et Martino Gosliczki J. v. doctoribus canonico plocen., Joanne Bielieczki canonico premislien., leopolien. et praemislien. ecclesiarum nominibus, Stanislao decano et Joanne Piotrowski canonico chelmensibus, ac suprascripto domino Stanislao Narkuski ecclesiae vilnen., Joanne Rzeciczki luceorien., ac Gregorio Czerno samogitien., etiam nominibus ecclesiarum suarum, ac venerabilibus et religiosis dominis Stanislao Falienczki szulieiouien., Alexandro Mieliensky trzemesnen., Andrea Dzierzanowski vagrouien., Jacobo Roskowski lauden., Martino Byalobrzieski mogilnen. Karwiczki vachocen., Foelice Regowsky sieciechouien., Gasparo Gieskau oliuen., Petro Kamienski bledzouien., Joanne Vegorzewski przemeten., Joanne Bielenczki obrensi, Paulo Makotin plocen., Stanislao Falienczki czeruien. abbatibus et Alberto a Mszczonow ppto jesouien. [o6.]

Principio cum animaduertisset sacra synodus ecclesiam Dei permissione diuina variis scindi heresibus multisque aliis turbari malis, nec videret aliud ad placandam iram eius diuine M-its posse inueniri remedium, quam vt exemplo sanctorum patrum vnusquisque relictiis viis suis iniquis conuertatur ad eum in fide, spe, charitate, per poenitentiam et aliis piis operibus, nihil hesitantes de misericordia eius, quoniam benignus et placabilis est, quod aliquando et ipse conuersus respiciat lachrimas et preces ecclesiae suae et faciat cessare manum suam in nos seuientem —

Decreuit innitendo constitutionibusque predecessorum suorum, vt continue vbique per vniuersam prouinciam preces et supplicationes tam a clero in precibus matutinis et vespertinis pro pace et vnitatem s-cte ecclesiae ac quiete heresibusque extinguendis ad dominum

Deum faciat. In concionibus vero publicis per concionatores ad supplicandum Christi fideles inuitentur. Deinde vt sublatis omnibus occasionibus peccatorum ira diuina placari posset facilius, innitendo sacris canonibus et constitutionibus [crop. 5] gregent et doctrina catholica in vnitatem fidei confirmet, illique dispendia et pericula heresum horum temporum exponant et declarent, abusus in decanatus ruralibus emendent et corrigant, oppressiones sacerdotum et ecclesiasticorum bonorum et prouentuum alienationes, illibertationes, rerum ex ecclesiis per hereticos sublatarum, direptionis et sacrilegas prophanationes, fundorum ecclesiasticorum occupationes in suma omnium rerum inuentaria sufficientia diligenter conscribant et conficiant. Per hanc nihilominus constitutionem officio archidiaconali in constitutionibus synodorum superiorum praescripto, nulla in parte derogando, sed eos magis in eorum officio hortando et adiuuando.

Deinde haec sacra synodus renouandum veteres constitutiones constituit et decreuit, vt r-mi do: lociordinarii circa suas cathedrales ecclesias sepius commorentur et cum capitulis suis de defectibus ecclesiarum suarum et totius diocesis consultant et admonitiones fratrum suorum capitularium aequo animo ferant, et eos vt fratres [o6.] debito honore prosequantur. ipsique per se, si possunt, populo propter exemplum, concionentur, aut doctos et disertos concionatores in curiis suis habeant, ordines sacros statis temporibus celebrent, sacramentum confirmationis in sollemnioribus festis populo conferant, causas sacerdotum, clericorum et subditorum suorum deligentius ipsi audiant, adytumque omnibus iusticiam petentibus ad se liberum permittant.

Capitaneos, factores, arendatores et alios bonorum suorum officiales, pios et catholicos habeant, ac in officio adeo diligenter eos contineant, ne per tyranidem eorum exactionibus poenarum, iniustis, inconsuetis laboribus et aliis angariis, sylvarum excisionibus, ac limitum seu granicierum, non diligenti prouidentia, bona ecclesiastica diripiantur et desolentur.

*Item decreuit et constituit haec sacra synodus, vt omnes fructus et prouentus beneficiorum et ecclesiarum per haereticos occupatarum vtpote ex sanctuariis beneficiis, censibus redemptionum (?) et aliis per r-mos d: lociordinarios, quoad fieri per eos poterit, recuperentur atque ex manibus haereticorum liberentur, parsque ex huiusmodi [crop. 7] prouentibus illis vicinis parrochis, qui sacramentis ecclesiasticis populos ecclesiis suis per vim haereticorum spoliatos administrant, imparciatur et assignetur. Atque eorum beneficiorum occupatorum prouentus diligenter conscriptos in suis capitulis cathedra-

libus asseruari tantisper iubeant, quoad per diuinam misericordiam ad ecclesiae catholice unitatem ipsę ecclesiae occupate restituantur illosque populos catholicos, vt prefertur, ecclesiis suis spoliatos, vicinis parochis auctoritate ordinaria adiungant.*¹⁾

*Item innitendo prioribus synodalibus constitutionibus haec sacra synodus decreuit, vt do-j lociordinarii ad ecclesias cathedrales et collegiatas, non pueros, sed viros doctrina et virtutibus conspicuos, aut nobilitate familiae claros, qui his calamitosis temporibus ecclesiam Dei consilis et aliis necessariis adiumentis iuvare possent, darent.*²⁾ Idque (quod absit) absque aliqua labe symoniae. *Et quoniam archidiaconum officium adeo sit in ecclesiis Dei necessarium, vt etiam archidiaconi a patribus „oculi e-porum“ vocantur, decreuit haec sacra synodus, vt eorum electio iuxta [o6.] statuta prouincialia et dispositionem bullae Leonis decimi per omnia obseruetur.*³⁾ Curias suas iuxta canones et statuta reformatos habeant, cancellarios theologos, juris peritos, concionatores, capellanos et aliquos magistros, qui iuuenibus in curiis eorum excolentibus lectiones legere possent, sumptibus non parcendo, foueant, suspectos de heresi et scandalosos ad seruitia sua non admittant, imoque tales a curiis suis abalienent.

*Item vt prouentus suos e-pales ita dispensent, vt illud, quod eis ultra sumptus annales pro dignitate episcopali faciendos superest, ecclesiis, scholaribus, pauperibus, et in alia pia opera, non autem ad coemendas villas et possessiones fratribus et consanguineis suis, vti aliqui fecerunt, cum magno scandalo hominum, dispensent. Hinc enim vt ecclesiae patres pauperum haberentur et essent, fideliterque bona commissa dispensarent, imperatores, reges et alii pii homines permoti sunt, vt tam amplis praediis episcopos, collegia et monasteria ditarent, constitutionibusque patrum est cautum, vt quarta pars prouentuum ecclesiasticorum cederet.*⁴⁾ [trop. 9]

Item vt sacerdotes beneficiis per vim haereticorum spoliatos ad curias suas accipiant, aut eis prouisionem honestam faciant, ne habeant occasionem ad hereticos propter inopiam confugiendi.

Item antiqua statuta renouando, vt in curiis suis syndicos et procuratores habeant, qui pro injuriis et prouentibus pauperum sacerdotum in iudiciis causam agant, prouentusque occupatos sumptibus r-morum dominorum lociordinariorum euincant, ne pie fundationes intereant.

¹⁾ Між зв'язками (*-*) пор.: Constitutiones Карнковского, op. cit., к. 34, обор. і 35.

²⁾ Ibidem, к. 58. ³⁾ Ibidem, к. 19. ⁴⁾ Ibidem, к. 36.

Item haec sacra synodus decreuit, vt r-mi do: lociordinarii capitaneis et factoribus suis inhi-beant, ne decimas manipulares et alios prouentus, vtpote missalia in bonis suis, personis ecclesiasticis illiberari permittant.

Item haec sacra synodus decreuit et constituit, vt r-mi do: lociordinarii reformationem in membris iuxta praescripta canonum et statutorum prouincialium in sp-u tamen lenitatis et in charitate paterna iuxta doctrinam apostolicam faciant, ita tamen, vt in grauioribus criminibus tam in clerum, quam in populum non est adeo remittenda disciplina ecclesiastica, sed quanto deprauatiora [o6.] nunc sunt tempora, tanto magis extendenda est, neque enim pastor, qui animarum est medicus, pestes et scelera eiusmodi publica patienter fere (!), ad eaque continere debet.

Item haec sacra synodus calumniis et scandalis hereticorum obuiando, quamuis in vera doctrina catholicae ecclesiae nullas esse abusus constet, tamen si qui vel negligentia, vel ignorantia, vel superstitione populi priuatim diuturnitate temporis inuecti sunt, r-mos et venerabiles viros in ciuitate cracouien videlicet do.: Andream Przewlowski, scholasticum cracouien. tandemque superintendentem, Petrum Porembski, officialem, Nicolaum Schadek sacre theologiae doctorem canonicos cracouien., Sebastianum Clieparz theologiae doctorem, decanum et Sigismundum Obrempski sacrae theologiae bacalaureum, canonicum sancti Floriani in Clieparz, Melchiorem Leoplien. prouincialem et Lucam contionatorem sacrae theologiae doctores Ordinis Praedicatorum et modernum praedikatorem B. Mariae virginis [trop. 11] in circulo cracouien, ad colligendos et conscribendos huiusmodi abusus, deputauit.

Vt autem ad ipsum commodus exequi valeant, r-mi do: lociordinarii ante ferias Pentecostes conscriptos quos indicauerint esse abusus, ad praenominatos deputatos cracouiam in literis suis clausis mittere debent, qui suprascripti do-j deputati ad futuram synodum sub tempus comitorum celebrandam mittere debebunt diligenter reuisos et in vnam summam collectos. In quibus vero discordes fuerint ad sacram synodum, sub tempus comitorum celebrandam, cognoscendos perscribent.

Item si ob non residentiam alicuius in beneficio curato negligentia committitur, r-mi do-j lociordinarii iuxta constitutionem Gregorii decimi in concilio lugdunensi et in concilio tridentino repetitam, per idoneorum vicariorum deputationem et congrue portionis fructuum ex eodem beneficio curato eisdem assignationem prouideant, vt cura animarum negligatur.

Et quoniam monasteria apud patres nostros erant officine cultus diuini et pauperum quedam [06.] callaria (!) atque sanctimoniae et virtutum schole, nunc vero in luxus ambitionis et prophanorum studiorum domicilium pleraque conuersa sunt, vnde multi seculares homines scandalisati bona monasteriorum diripere et in alium vsum, quam sunt fundata, conuertere conantur, proinde haec sacra synodus innouando statuta antiquiora decreuit et constituit, vt ad abbatias non nisi per legitimam et canonicam electionem abbates assumantur, pacta illicita labe symoniae redolentia cum secularibus et ecclesiasticis personis circa electiones non adhibeant, vitam et conuersationem regularem in omnibus seruent, habitum et tonsuram monasticam deferant, ab vsu vestium serricarum omnino abstineant, illudque quod eis vltra impensas ad victum et alia onera monasteriorum necessaria superest, in pia opera, vtpote in ecclesias, pauperes, studiosos dispendent, familiam copiosam et non necessariam non habeant.

Praeterea prepositos seu plebanos suos, quos ipsi abbates seu praepositi ad parrochiales [crop. 13] presentare consueuerunt ecclesias, tempore eorum presentationis et exposit ad nullas sibi aut monasteriis suis pensiones prestandas departent, aut eas reseruari quouis quesito colore procurent, diminutionem sacerdotiorum huiusmodi faciendo, contra iuris dispositionem, quo cauetur, ne beneficia ecclesiastica cum diminutione aliqua conferantur. Propterea ad occurrendum symoniarum pesti (!) — synodali decreto statuitur, ne plebani vel praepositi ad prestationem talium pensionum omnino sint obligati, si notam labis predictae euitare velint, sub poena priuationis beneficii. Abbates autem predicti et praepositi pensiones huiusmodi deinceps non exigant, imo si quas exigerint, aut aliquod per eos a sacerdotiis praedictis ademptum fuerit, omnia taliter indebite percepta restituant huic ad tres menses.

Et quia r-mus do-s: archiep-us gnesnen. ex visitatione archidiaconi sui louicien. comperit a praepositura Jezouien, per abbatem lubinen. nonnihil pensionis esse reseruatum, decreuit eadem synodus, vt omnino sua P: R-ma auctoritate sua [06.] et presentis synodi decreto contra praefatum abbatem ad restitutionem alienatorum procedat et prouentus praepositurae redintegret, scholas puerorum vnacum praceptoribus in monasteriis suis iuxta statutum Regni et statuta prouincialia habere non negligant et qui ditiores sunt, aliquibus studiosis sui ordinis aut secularibus scholaribus in vniuersitate cracouiensi impendant.

*Et quoniam abalienationes bonorum monasteriorum eo vsque processerunt, vt etiam verendum sit, ne sensim per huiusmodi alie-

nationes bona monasteriorum poenitus pereant et a proprietate monasteriorum recedant, sancta haec synodus inherendo antiquis constitutionibus et synodalibus statutis decreuit, ne abbates et praepositi, similiter etiam abbatisse et priorisse cum conuentibus suis, aliquas venditiones, donationes, concessiones, locationes, quascumque et quouis alios contractus permutationis et alios cuiuscumque denominationis aut emphitheoticos etiam praetextu euidentis vtilitatis ecclesiae, sine expresso consensu r-morum d-norum [crop. 15] lociordinariorum et suorum capitulorum metropolianarum et cathedralium ecclesiarum sub poena depositionis et aliis poenis iuris faciant. Alienata vero quacunque via superius descripta iuxta statuta priora ad decursum vnus anni, a quibuscumque personis tam ecclesiasticis quam secularibus iuridico processu, vel alia quacunque ratione euincant, vsuique et possessioni pristinae restituent. Alioqui si negligentes intra hoc tempus in recuperandis bonis ipsis monasteriorum fuerint, diligentiasque legitimas dominis lociordinariis non probauerint, extunc iidem do-j lociordinarii ad depositionem talium iuxta statuta prouincialia procedere teneantur.*¹⁾

*Vt autem certum seminarium clericorum et sacerdotum, quorum inopia maxime hoc tempore ecclesia laborat, constituentur, decreuit haec sacra synodus, vt scholae, quae sunt seminaria virtutum, religionisque catholicae incolumitas sine studiorum auxilio nequaquam durare potest, in vniuersum omnem tam particulares, quam etiam vniuersale studium cracouiense, reformatur.

In primis itaque vniuersale studium cracouiense. iuxta dispositionem statutorum r-mus do: episcopus [06.] cracouiense. vna cum suo vnabili capitulo pro sua prudentia reformet, caeteri vero r-mi do: lociordinarii scholas particulares tam circa metropolitanas, cathedrales et collegiatas ecclesias, quam etiam in parochialibus ecclesiis reformare curent, ac dominos scholasticos aut illos praelatos, ad quos de iure vel ex erectione aut fundatione prouisio scholarum pertinet, prouidere magistros et praepceptores honestis solatiis, praesertim si habeant praelaturas suas bene dotatas compellant, sique aliqua dotatio antiqua particularibus scholis per parrochos ecclesiarum fuerit adempta per visitatores suos illam dotationem restituere mandent.

Vt autem scholares stimulis quibusdam ad studia allicerentur, statuit haec sacra synodus, vt r-mi do-j lociordinarii in aliquo loco diocesum suarum commodiori collegia instituerent, in quibus certo

¹⁾ Між зв'язками (*—*) пор.: Constitutiones Карнковского, op. cit., к. 69, обор.

scholarium de victu et amictu prouiderent ac stipendiis certis illos, qui ingenio et diligentia in discendo praestarent, contentarent, ex quorum numero aliqui successiue iuxta vnius cuiusque aetatem et qualitatem ad sacros ordines promoueri et post susceptos ordines ad officia [crop. 17] et munia ecclesiastica obeunda prouehi debebunt. Hac enim ratione certum seminarium jdoneum clericorum haec sacra synodus futurum sperat.*¹⁾

Speciatim vero sacra synodus r-mum do: epi-um poznanien. modernum admonet ipsique iniungit, vt collegium et scholam circa cathedralem ecclesiam posnanien. diligentius et accuratius prouideat, vtilem, piam atque saluberrimam collegii posnanien. foundationem et structuram, quam fecit r-mus do: Joannes Luibrancius (!), antecessor suus, vt promoueat atque manu teneat, labefactarique per negligentiam non sinat et summam capitalem pecuniam, quam tulit et leuauit ex oppido Stawissin in bonis aliquibus, vbi tuto obligari possit, inscribi et obligari curet, aut saltem in manibus dominorum capituli sui illam intra trimestre vna cum censibus retentis reponat et consignet et ordinationem ipsam collegii prefati, quoad fieri potest meliorem et vtiliorem ex certa assignatione prouentuum mense suae efficere studeat, pro ecclesiae et republice amore. [06.].

*Quanto quidem caput sit perpetuum reformationis et discipline ecclesiasticae, si vnusquisque in hac ecclesia militante officium suum praestet, jdeo executionem canonum et statutorum prouincialium, in quibus plenissime, quomodo vnusquisque iuxta vocationem suam viuere, ac quomodo officium suum exercere debeat, continetur, apprime necessariam esse ducit. Quamobrem [et?] sacra synodus considerans frustra condi leges, nisi debite executioni demandentur, r-mos do: lociordinarios inherendo statuto proxime praeteritae synodi petricouien. illudque declarando et augendo isto modo poenarumque praescripto ad faciendam omnium statutorum tam veterum quam nouorum exequutionem auctat et compellit, vt scilicet capitula metropolitanarum et cathedralium ecclesiarum r-mos d-nos suos archiepos et episcopos super illis rebus, in quibus iuxta praescriptum statutorum non satisfacerent officio suo modeste et cum reuerentia debita admonerent, secunda vice totum capitulum per se (si dominus lociordinarius maneret circa sponsam [crop. 19] suam) absente vero per litteras et nuntium suum eandem admonitionem repeterent. Quod si neque secundam curaret ad do: archiepiscopum per litteras suas dato de diligentibus suis ipsum deferant. Postquam dilationem, si per

¹⁾ Ibidem, k. 113.

vnam r-mi do-j archiep-i admonitionem nihilominus in temeritate sua perseuerauerit, deinceps do: archiep-us poenam centum marcarum reponere huiusmodi d: lociordinariorum vigore istius constitutionis synodalis jure mediante cogat ac poenis juris id ipsum eum facere tocies, quocies officium suum absque legitima causa praestare recusaerit, compellat. Si vero grauatum se esse huiusmodi processu aliquis ex d: lociordinariis conquereretur, do-s archiep-s gnesnen. consilio r-morum d-norum ep-orum cracouien., vladislaiuen. et poznanien. quid facto opus sit in hoc negocio vtatur, ita tamen, vt si alicuius ex praenominatis tribus d-nis ep-is causae ageretur (?), do-s episcopus plocen. pro consilio in eius locum sufficeretur. Et e contra, si r-ms d: archiep-s negligentiae alicuius in diocesi sua a capitulo suo notaretur, idem r-mi do-j tres [06.] episcopi supranominati contra eum ad poenam modo suprascripto procedant, quos si do-s archiepiscopus post delationem legitimam alicuius capituli procedere modo praescripto ex comminentia aut negligentia contra aliquem ex do-is ordinariis neglexerit, ex tunc duplam poenam in principio proxime cuiusque synodi prouincialis reponere ita sit adstrictus, vt dom-i nuntii ex capitulis ad synodum missi, synodalia negocia prius tractare non obligarentur, quoad huiusmodi poenas r-mus d-s archiep-s reposuerit vel de diligentibus suis docuerit, causas legitimas coram synodo eius rei non probauerit. Quod si do s: lociordinariis poenas juris a D. archiep-o promulgatas animo indurato, quod absit, sustinuerit, tunc per r-mum d. archiep-um sedi apostolicae deferatur. Capitula vero si in praemissis negligentiam admiserint, similibus poenis a r-mo do: archiep-o vigore decreti presentis sanctae synodj afficiantur. Quarum quidem poenarum medietas pro fabricis ecclesiarum, altera pro vniuersitate studii crac. applicetur. [crop. 21].*¹⁾

*Item constituit haec sacra synodus, vt liber de administratione sacramentorum, qui vulgo agenda appellatur, per r-mum do: archiep-m aedatur, qui exhortationes polonicas circa quodlibet sacramentum contineat, per quas christifidelis intelligere possent, quid de virtute et efficacia vnus cuiusque sacramenti sentire et credere debeant, similiter etiam rudioribus concionatoribus certus aliquis homillarum liber in lingua polonnia (!) proponatur, ex quo populo non solum euangelia per anni decursum totius praedicare, sed etiam quid ille caeterae caeremoniae in baptismo et in alijs sacramentis significant ad catechismi formam explicare saepiusque inculcare populo possent, anthechismus polonicus.*²⁾

¹⁾ Між звідками (*—*) пор.: Constitutiones Карнковского, op. cit., k. 15 i 16. ²⁾ Див. ibidem, k. 35.

*Item haec sacra synodus decreuit, vt doctores ordinarii in ecclesiis metropolitanis et cathedralibus lectiones in theologia et iurisprudencia statis temporibus iuxta dispositionem ordinationis praebendarum pro doctoribus assignatarum legere non negligant. Quod si ter per capitula sua capitulariter admoniti officio suo [06.] non satisfecerint, per r-mos do: lociordnarios praebendis et canonicatibus priuentur.*¹⁾

Item statuit haec sacra synodus, vt do-j lociordinarii quatuor vel tres ad minus praebendas et canonicatus in singulis suis collegiat. ecclesiis infra spacium vnus anni designarent, vtque in earum vacatione viris ad obeunda munia ecclesiastica jdones, qui continue circa illas ecclesias residere sub poena priuationis tenentur, conferi per eosdem dominos lociordnarios debebunt, qua in re sedis aplice gratiam impetrant, vt eiusmodi canonicatus a prouisionibus aplice deinceps sint liberj. Hac enim ratione solitudinibus ecclesiarum collegiatarum obuabatur.

*Item obuando scandalis, quae crebra et indiscreta fulminatione interdictorum ecclesiasticorum propter leues causas a iudicibus ordinariis et foraneis promulgantur, decreuit haec sacra synodus, vt deinceps nemo officialium propter solos r-mos d-nos lociordnarios fulminare interdictum ecclesiarum valeat r-mi vero do-j censuram et moderationem adhibebunt, [crop. 23] in quibus causis illud fulminari et promulgari fuerit necesse, iuxta juris communis et statutorum synodaliu dispositionem.*²⁾

*Securitati vitae aliisque dispendiis et grauaminibus variis vniuerso clero prouinciae nostrae, quibus in executione processum tam r-morum d-norum archiep-orum et episcoporum quam eorum officialium et iudicum delegatorum et praesertim licentioso tempore hoc, ab insolenti nobilitate cum maximo dedecore ordinis ecclesiastici afficitur, prospiciendo sacra synodus statutum prouinciale olim Petri Gamrati archiep-i de exequtione processuum huiusmodi in casu in securitatis praedicto facienda aeditum innouandum decreuit et praesenti constitutione innouat, vt scilicet constituto summarie de non tuto vel difficili ad citandum accessu nobiles tales per edictum publicum die dominico aut celebri festo in eorum parrochiis cittentur et huiusmodj processus contra illos exequantur. Quodsi parochialis illa, sub qua degit dictus cittandus, fuerit ab haereticis aut alias quolibet occupata, ita quod neque illic exequtori tutus potuerit, ad [06.] exequendum ipsum processum adytus, extunc modo praescripto in alia

¹⁾ Ibidem, к. 113, обор.

²⁾ Ibidem, к. 157, обор.

parrochiali illi loco vicina, vel aliquo proximo oppido, vbi fora exerceri solent et vbi executor ipse secure versari poterit. Cittandumque saepius conuersari contingit, cittetur et copia citationis eidem relinquatur in porta oppidi vel templi, alias in loco eiusdem oppidi publico, ita tamen quod terminus huiusmodi citationis non abreuietur nimis, sed sit triginta ad minus dierum a die citationis computandorum, vt verissimile esset citationem peruenire posse ad notitiam cittati, vbi vero nulla apparuerit ad cittandum vel processum exequendum insecuritytas. Cittandus tamen non cittaretur, adeo latitauerat, vt personaliter apprehendi non possit, extunc in tali casu factis bis de apprehendendo personaliter absque vlo dolo diligentius eis que processui adnotatis, cittetur tertio in domo habitationis vel hospicii, vbi conuiter cittandum diuersari contingit per affixionem copiae citationis, vel ea in domo eius, aut in manibus familiae, vel amicorum illius relicta. Et hoc modo cittatum afficere debet eiusmodi citatio non minus [crop. 26] atque personaliter fuerit cittatus, executor tamen in omni casu huiusmodi faciat fidem de insecuritytate et diligentis suis, ac quod reliquerit copiam citationis. Quod si a tali processu citationis appellatum fuerit, iudex ad quem cognito de diligentis eiusmodi processu huiusmodi citationis adprobare vigore decreti huiusmodi synodi sit obligatus.*¹⁾

*Item sacra haec synodus decreuit, vt r-mi do: episcopi ex Lithuania et Russia vna cum suis capitulis vnusquisque eorum cum capitulo suo possit per vnum nuntium synodo prouinciali interesse, praesertim si propter legitimas causas ipsi r-mi do: episcopi interesse synodo non potuerunt.*²⁾

Item haec sacra synodus constituit, vt r-mus do-s archiep-s gnesnen. iuxta dispositionem statuti praeteritae synodus petricouien. omnia statuta noua et vetera per d. deputatos in vnum volumen compilata quamprimum tipis excudi curaret.

Que quidem constitutiones statuta et decreta lecta sunt et publicata in eadem synodo atque de [06.] consensu omnium et singulorum praelatorum et capitulorum per r-mum in Chr-o patrem et demum dominum Joannem Dej gratia s-cte ecclesiae metropolitane gnesnen. archiep-m, legatum natum et primatem euulgata, jn presentia r mi p-ris et domini Berardi Bonioannis, Dei gratia episcopi camerin. sanctissimi do-j nostri Pape et sancte sedis apostolicae ad serenissimum dominum d-um Sigismundum Augustum Dei gratia Regem Poloniae etc. nuncii suprascripti, illa audientis et bene intelligentis. Qui illa tamquam

¹⁾ Ibidem, к. 43, 44.

²⁾ Иор. ibid., к. 35, обор.

licita ornabilia et honesta ibidem autoritate approbavit, confirmavit et ratificavit illisque robur autoritatis sedis ap-lice pariter et decretum interposuit, non obstantibus aliis quibusvis contrariis obstantiis. Decernens iuxta illa debere indicari a quibuscumque iudicibus ordinariis ex extra ordinariis alias irritum et inane, si secus a quoquam attentatum fuerit. Acta sunt haec Varssauie in curia et palatio serenissimi principis et do-j domini Sigismundi Dej gratia Regis [stop. 27] Poloniae, Magni Ducis Lithwaniae, Russiae, Prussiae totiusque Mazouiae etc. domini et heredis in stuba superiore habitaculi Regii anno et die quibus supra. Praesentibus r-ndis et venerabilis dominis Stanislao Dambrowski I. V. Doctore gnesnen., Alberto Stharozrebski cracouien. archidiaconis, Jacobo Milewski Decano lanczicien., Gabriele a Lowicz gnesnen. et Luca Leopollen. sacrae theologiae professoribus, Ioanne a Tharezin arcium magistro, curzeliouien. canonico.

Ex actis suprascripti r-mi do-j Joannis Przerambski Dei gratia archiep-i gnesnen. extractum et sigillo suae r-me pt: communitum.

Stanislaus Borzimiński
curie et synodi notarius.

[stop. 28.]

Articuli partim contributionem et instructionem ad Regiam Maestatem, partim alia secretiora synodi consilia concernentes in synodo warssauiensis conscripti anno 1561.

Quia sacra Regia M-tas d-nus noster clement-s in hac synodo per M-gcum doim Arnolphum Vchanski, castellanum rarziaznen. et capitaneum wissegradiensem¹⁾, expositis grauissimis huius Regni peri-

¹⁾ Арнольд Уханьский, плецкий воевода, вишгородский староста, герба Радвал, був рідним братом пізійшого примаса й звисного гнізненського архієпискупа Якова Уханьського. — Див. Niesiecki, Herbarz polski (wyd. Bobrowicza) т. IX (W-Lipsku), 1842, стр. 191. — Поп. Theiner, Vetera Monumenta Poloniae, op. cit., т. II, стр. 658, 659. „Nella prima congregazione comparve il fratello del Nominato de Vladislavia (Якова Уханьського) de l' Ordine Senatorio, et come Ambasciatore di S. Maestà pregò il Sinodo a nome della medesima, che provedesse alla Chiesa periclitante, et non mancassero all' uffitio loro, che dalla parte sua non si mancaria d'ogni opportuno remedio, conoscendo già che il fine degli Heretici tende più alla seditione che alla Religione, esprimendo ciò molto eloquentemente, et questo uffitio fu fatto in publico, finalmente pregò che per le molte spese, quali havea S. Maestà nella Livonia fassero contenti per cortesia aiutarla“.

culis et necessitatibus aliquod subsidium ab vniuerso clero Regni sibi dari et contribui postulavit, sacra itaque synodus (tametsi quidem clerus pene vniuersus in percipiendis prouentibus suis tam per ademptionem fundorum et sanctuariorum quam etiam decimis ipsis adeo usque sit oppressus et grauatus, vt iam ad eum alicubi vix decimae illius aliqua pars perueniat) cupiens tamen suae M-tis gratiam sibi demereri, vidensque tam graues Reipublice et Regni necessitates contributionem duplam, hoc est per viginti quattuor grossos a marca argenti, iuxta antiquam taxam, pro hac vice tantum ex fructibus futuri anni praesentis pro festo sancti Martini confessoris et pontificis proximo futuro per vniuersum clerum secularem et regularem suae M-ti decreuit dandam et ad singulas ecclesias cathedrales in manus collectorum per r-mos d-nos e-pos et capitula in singulis Diocesisibus [stop. 29] more veteri deputandorum persoluendam, quae tamen primum per r-mos d-nos archiep-um et e-pos ac deinde per capitula atque postea per vniuersum clerum a singulis sacerdotiis suis, exceptis vicariis parrochialium ecclesiarum substitutis et gracialistis caeterisque pauperibus conferri debet. Et quia pleraque sacerdotia, vt premissum est, in suis prouentibus ab hereticis sunt occupata, aliqua scilicet in parte, aliqua in toto, igitur illi non tenebuntur ad contributionem huiusmodi soluendam, nisi de ea quotta prouentuum, quae ad eos peruenit vel peruenturam quis ad se sperat. Et in tali casu praestito corporali iuramento in manibus exactorum per eum vel eius commendarium, qui soluturus est contributionem, a non perceptis vt premittitur prouentibus nihil contribuet. Cuius iuramentum exactor in registro adnotabit. Marcam autem argenti extimabit exactor flor. in moneta per mediam sexagenam pecc. decem et tunc a singulis marc. argenti soluet grossos viginti quattuor. Quibus vero taxa vetus non est, extunc soluent modo premissis per viginti quattuor grss. a marca argenti. Prouentus vero suos possessores beneficiorum medio iuramento corporali extimabunt et secundum (?) quod taxauerint soluent. Collector autem dietae contributionis sit vnus, qui contentus esse debet salario consueto quinque marcarum pecc-rum; qui etiam in [06.] consuetis locis hoc est in collegiatis ecclesiis suos succollectores etiam solario consueto eis assignato ad colligendam huiusmodi contributionem colligent. quam postea deferent et ad capitula metropolitane vel cathedralium ecclesiarum deponerent. Simulque ibique in capitulis de illa rationem facient, quam deinde capitula in synodo prouinciali pro prima repetere tenebuntur. Rogauit deinde obnixè sacra synodus r-mum in Chr-o p-rem et do-m do-m Philippum Padniewski, dei gratia ep-um cruc. et Regni polonici vicecancellarium, vt commendatis sacre M-ti

Regiae tocius cleri huius provincie misere afflicti orationibus ac erga suam M-tem fide et subiectione exponere suae M-ti dignarit? Quod licet clerus ipse maiorem in modum ab ordine seculari sit oppressus et in suis prouentibus et obuentionibus spoliatus, accisus et constrictus adeo quidem, vt plerique iam sint, qui non habent, vnde victum habeant, nihilominus tamen accommodando sese voluntati sue M-tis contributionem suprascriptam ex fructibus futuris anni currentis recepit se soluendam et prestandam, licet non [crop. 31] sine grauamine suo magno. Quodsi contributio ipsa non ascenderit ad sumam antea contribui solitam, mirari sua M-tas non debet, multa enim ab hereticis et a secularibus hominibus contra omne phas occupata sunt beneficia et fructus eorum vsibus suis prophanis vsurpatur, multi etiam ecclesie parochiales desolate et suppellectili aurea argentea, quae etiam ad opes Regni pertinent, nempe calicibus, crucibus et id genus aliis spoliatae.

Quare supplicandum erit suae M-ti Regiae dignetur in tales iusta animaduersione vti hereticosque pertinaces executione statutorum et priuilegiorum Regni ad vnitatem fidei catholice autoritate sua Regia reducere exemplo maiorum suorum, vti Cazimiri aui sui, qui capita Hussitarum, puta Melsthinium et Rapslinium, coacto exercitu exterminauit. Praeterea vt gratiam suam Regiam et benignum sese in conferendis didnitatibus et officiis illis non exhibeat. Vtque omnes indigenas Regni iuxta statuta eiusque Regni et studiis suspectis reuocet, vt etiam omnes [o6.] externi nominis hereticos atque illorum (vt vocant) ministros e Regno et dominiis suis proscribat, scholas et collegia hereticorum in vniuersum exterminari procuret.

De libris etiam hereticorum roganda est sua M-tas, vt iuxta predecessorum suorum et presertim sanctae memoriae parentis sui decreta ne imprementur prouideret et edictum in suo robore conseruet.

Similiter etiam de Judeis, ne in officiis publicis et theloneis aut prefecturis ponantur, quod nunc sit in multis locis cum magna ignominia nominis christiani et contumelia Dei. Serui enim nostri et hostes Christi dominantur nobis.

Praeterea vt conuenticula et coniurationes hereticorum sua M-tas autoritate Regia ne fiant prohibeat. Vt etiam capitaneis ne appellationibus contra insordescenter in excommunis sententiis deferant, sub aliquibus penis interdicat. Libertatemque ecclesiasticam iuxta suum iuramentum firmiter defendat.

Supplicat praeterea venerabile capitulum wladislaiuen., poznanien. et plocen. pro intercessione ad sacram Regiam M-tem, ne clerus ab inquisitoribus salis grauetur et spoliatur per exactionem [crop. 33]

illicitarum penarum sub pretexto inquisitionis salis externi maliciose illud supponentibus et inquirentibus non solum in domibus, sed etiam in cameris atque scriniis et cistis etc. immo in domibus etiam domesticorum canonicorum contra immunitatem ecclesiasticam, ad quorum falsam inquisitionem accusatur trahiturque hoc nomine clerus ad iudicia secularia iniquissime et indignissime.

Item clerus humiliter petit, vt non molestaretur per exactores petronalium, per eosque ne censuris afficiantur contra equitatem maxime cum iam multe sunt ab hereticis occupate parrochie eedemque deserte nec sunt in plerisque locis qui denarium ipsum soluant immo abominantur nomine summi Pontificis.

Item sacrae M-ti Regiae supplicandum, ut certas praebendas in collegiatis warssouien. et sandomirien. pro viris doctis, qui continue circa illas residerent, concederet.

Олександр Сушко.

Наукова хроніка.

Антропология, археология і етнографія в західноєвропейській науковій літературі останніх років.

В сім огляді хочу я подати о скільки можна повний перегляд усього про антропологию і етнографію з їх побічними науками, що лише появилось в наукових часописах або вийшло особною книжкою в роках 1900—1902 в мовах: німецькій, французькій й італійській. При великості матеріалу і великім обсягу повисших наук міг я не одно не доглянути, не одно нехотючи пропустити; короткість реферату не дозволяла мені розводити ся ширше над поодинокими статями і приневольвала мене не раз обмежувати ся лише до подання заголовків або і цілком пропускати їх. При обговорюваню праць кермував ся я передовсім тими критеріями, що задержував ся над творами, важними взагалі для науки, або над працями, що говорять про нас, Українців, про нашу територію та взагалі про справи, які нас безпосередно чи посередно доторкають. Тому, пропускаючи усі статі локального характеру, що займали ся чужими територіями, втягав я як найдокладнійше в свою бібліографію кожду хоть би найменшу дрібничку про Русь-Україну, навіть без огляду на вартість звістки, аби дати як найповнійший матеріал та вичерпати усі звістки, уміщені в приступних мені видавництвах німецьких, французьких і італійських. Усюди старав ся я принайменше в кількох словах згадати про означену працю, а де не міг зього зробити з огляду на брак місця або її підрядне значінє, там подавав я жерело, де про неї більше можна довідати ся. Навіть при ширше обговорюваних річах не забував я зазначувати важнійших рецензій, котрими я розумієть ся також користував ся.¹⁾

¹⁾ Почуваю ся наперед до милого обовязку подякувати на сім місци Вп. Др. М. Гернесови і Др. Габерияндтови, що дали мені спримогу користати в бібліотек археологічного і етнографічного відділу віденського надвального музея.

Наука про чоловіка дуже недавного походження. Повстала вона доперва в початках XVIII столітя, а розвинула ся і прийшла до значіня в останніх роках минушого віка. Усе, що було перед тим, містить ся в кількох книжках латинських та грецьких писателів та в творах середновічних учених, що уважаючи чоловіка осередком цілого сьвіта і його паном, мусіли також про нього відповідно заговорити. Що становище, на яким вони стояли, не могло бути вірним, про се нема найменшого сумніву, коли лиш подумати, що наука про чоловіка була в середновічних часах винята неначе з письма сьвятого, що не було ще критичних студій з природної історії, котрі пізнійше так значно розширили обєм і горизонт науки про розвій чоловіка.

Чоловік жив відокремлений від цілого сьвіта, що окружав його, як твір, сотворений на образ і подобіє боже, як вицвіт усього найнищого на землі; мицувність його означувала і описувала біблія, будучність віщували сьвяті книги — і се цілком вистарчало. З теологічного становища оцінювано усі явища, причім мали великий вплив всілякі середновічні перекази і казки, що дуже часто були чужого походження або повстали з обсервацій, чи то хибного пояснюваня незрозумілих проявів. Кости передпотопових звірят уходили у людей старинних і середних віків, а навіть і пізнійше (до XVIII ст.) за кости великих людей, що жили колись на нашій землі по кількасот літ, і були в великім поважаню. Римські цісарі хоронили їх з усіма церемоніями на ново, а середновічні наші предки завішували їх по костелах і перховували з великою пошаною. В Літвіці на Шлезку ділено навіть останки „великапа“ на части і розсилаю їх, як би які реліквії, до иньших славних костелів в Европі; в иньшій знов місци обошено звірячі кости з як пайвеличавійшою „парадою“ підчас процесій. Очевидно сей факт мусить стояти в звязи з біблійними легендами, під яких впливом виробили ся погляди, що Адам був 40 метрів високий і що люди в давнину визначали ся більшим ростом і довшим віком. Сліди сеї віри бачимо ще до нині в казках про великанів, вирвидубів і перверрингорів.

Ніхто не відважив ся відслонити заслони, що заслонувала людську минувість. Навіть подибувані в землі знаряди і сліди людської руки не напровадили учених на гадку, що се робота їх предків, що перед тисячами літ жили як сучасники тих великих звірят, яких кости вони поважали. Креміним знарядям признавало ся загално походженє від грому і то навіть в напросьвіченійших кругах. Ще 1670 року цінить пан де Маршвіль, посол французького короля, дуже високо нефритову грозову стрілку і вяснює єпископови з Верден, що вона помагає від мочевого каміня, коли лише її носить ся на раменах або на плечах. Ще

Лінней вірив в людей великанів, а учені такої міри як Шафгавзен і Катр-фаж серйозно розводили ся про се з нагоди винайденя зубів в моравській печері Шіпка, 1880 року.

Поволи доперва зачинають ся проблизки правдивого звая. Никнуть вони спершу і не знаходять послуху, але все таки роблять своє. Діє ся се під впливом подорожий до нововідкритих країв, під впливом знайомости з „дикими“ народами, що насунули подорожникам не одну нову гадку і збурили їх величавий будинок про досконалість людського роду. Меркати видить уже (конець XVI ст.) в громових стрілках зброю та знаряди з тих далеких часів, коли іще люди не знали металів. Жиссіс відважує ся вже сказати в академії в Парижі, що дикі американські народи живуть іще в камінній епосі, в якій, як показують викопувані річі, жили колись і Європейці. Lafiteau стоїть вже майже на становищі сучасного ученого, пишучи 1724 свої „Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps“. Початки сі дуже цікаві і дуже важні для дальшого розвою антропологиї і етнографії, одначе я не можу їх наводити в огляду на брак місця. Представлені вони деталічно в працях Бастіана і Ахеліса, а головню в „Vorgeschichte der Ethnologie“ Бастіана і в „Entwickelung der modernen Ethnologie“ 1899 р. Ахеліса, переложений в „Віслі“ т. V, 1891 на польське.¹⁾

Маючи на меті подати дальше принаймьне в кількох словах розвиток антропологиї і етнографії в новітніх часах, мушу наперед установити саму дефініцію — що то таке антропологија і етнографія, які їх відносини до себе та які погляди учених на те в найновітших студіях за останні 3 роки. Роблю се дуже коротко, відсилаючи до ширших підручників, а то до: Müller „Allgem. Ethnographie“ 2 в. 1879; Peschel „Völkerkunde“ 5 вид. 1881; Bastian Allg. Grundzüge der Ethnologie“ 1884; Tylor „Einleitung in die Antrop.“ (англ. 1881) „Anfänge der Kultur“ (англ. 1883); Liebrecht „Für Volkskunde“ 1879; Ratzel „Völkerkunde“; Ranke „Der Mensch“; Topinard „L'anthropologie“ 4 вид. 1884; Hoernes „Urgeschichte d. Menschen“ 1892; Schurtz „Völkerkunde“ 1903; а далі до студій Габерляндта, Крауса, Кеане'а, Кравса і Кайндля, про які іще буде мова.

Осередок так антропологичних, як і етнографічних студій чоловік як одиниця і як член суспільности; фізичною стороною чоловіка займаєть ся антропологија, а духовою етнографія з усіма своїми помічними науками.

Дефініції усіх учених годять ся на тім пункті майже без виїмку; різниці починають ся лише, коли діткнемо відносин обох тих наук до

¹⁾ Зіставленє цікавіших точок розвою у Кайндля „Volkskunde“.

себе. Про се маємо цілий ряд поглядів, що вчислені в головних підручниках, а зібрані дуже докладно в більшій статі Вінтерніца, уміщеній в Льобусі за рік 1900. Справа обертаєть ся коло спрецизования того, що належить в обсяг антропологиї, а що в область етнографії, чи етнологиї, котра з тих двох наук головніша, обширніша змістом і висша, в порівнаню з другою. Споры ведуть ся від довшого часу і не покінчили ся навіть до нині, хоть що правда не висувають ся тепер наперед і не займають загальної уваги.

Для нас не мають сі питання великого значіння, так само, як і мало інтересує спір, чи антропологија самостійна наука, і чи етнографія творить осібний відділ в ряді иньших наук. Не важне се тому, бо інтересує нас тепер не зложенє абсолютної цілости, відграниченої і замкненої самою собою, лише відповідь на найменші хоч би поодинокі питання, які разом зібрані і порівнані з иньшими дають доперва повну відповідь. Гумпільович каже в „Philosop. Staatsrecht“ цілком ясно, що „кожда наука се понятие і зрозуміне певної суми (скількості) явищ і станів та пізнанє законів, які у них проявляють ся“. Не від того, чи наука обіймає великий предмет, але саме від її змісту залежить, чи вона може називати ся наукою чи ні. Початок науки лежить не в яснім зрозуміню і пізнаню своїх цілей; бо не з льогічного відграниченя поодиноких її царин вийшла вона, лишень з обсервації поодиноких фактів. Тому не може тепер бути мови про те, щоб хто небудь сперечував фактовн самостійности антропологиї і етнологиї, так як нема ані одної такої науки, котра б цілком самостійно для себе існувала і не входила в обсяг діяльности другої науки та не давала їй зібраних в ній даних. Між поодинокими науками існує звязь не лиш формальна: звязані вони зі собою численими нитками так сильно, що протявши їх в котрім небудь місці, ми тим самим підкосили би їх організм. Подумаймо лише, яких наук уживає соціологија до своєї помочи, соціологија, про котру вже довго спір ведеть ся, чи заслугує вона на титул самостійної науки, і представмо собі, чи могла-б вона взагалі існувати, коли-б замкнула ся сама в собі і не шукала в иньших науках для себе помочи. Побачимо дальше, що й антропологија, а передовсім етнологија бере до помочи та користуєть ся неодиною иншою наукою, що і віком і розвоєм богато переходить обі сі дисципліни. Порівнаймо лише сей факт, що й історія і медицина грають не сорішну ролю в етнологиї та займають в ній степен помічної науки, а прецінь ніхто не сумніваєть ся, що й історія і медицина існують як поважні, самостійні науки. Усі споры про першество і старшину сходять звичайно на непотрібну полеміку, котру принаймьне що до антр. і етн. давно уже належало би усунути з дневного порядку.

Що воно не так, свідчать голоси, які не уважають антропологию за „серйозну“ науку, і остання дискусія в справі отвореня катедр для неї в Німеччині; що воно не так, про те говорить і той цілий ряд розвідок про відносини антропології до етнології. Бачимо в них — вчисляти їх не буду — два напрями: в одних хочуть конче возвисити етнологию над антропологию, в інших робить ся те саме з антропологиєю, та уміщуєть ся етнологию в ряді її помічних наук. Щоб не переходити тут докладно всього, що зрештою меншу має вартість, згадаю лишень, що в науці удержуєть ся майже без виїмку перший погляд про висість антропології при певній підрядности етнології і що голоси противні чим раз більше затихають. І так Катона, визначний угорський етнолог тримаєть ся дальше свого погляду, що етнологія складаєть ся з антропології і фільології, але проти нього поставити можемо цілий ряд голосних імен, почавши від Тонінарда, що сказав: „Слово антропологија старої дати і означувало завєди дослєди над чоловіком, передше студіованє його духових, далі фізичних признак, а тепер обіймає обі сторони.“ Рівно-ж Гернес розуміє в своїй статі в „Zukunft“ 1900 № 42 під антропологиєю групу трех фахів: фізичної антропології, етнології і передісторичної археології, не змінюючи, як бачимо, поглядів, висказаних в „Urgeschichte“ с. 39—43. Подібної гадки Анучін (в першій кн. Етногр. Обзорѣнія) і Смірнов в відчиті, виголошенім 5/9 1901 на засіданю Акад. Наук в Петербурзі.

З цілого спору важна для нас подекуди одна річ — а се подібна класифікація, до якої звичайно долучують ся дезидерати що до поодиноких підділів і додають ся методологічні замітки. І так D. Folkmar в „Leçons d' Antropologie philosophique“, Paris 1900¹⁾, подаючи енциклопедичне зіставленє результатів антропології і п. розуміє під нею усі науки про соціального чоловіка з наукою про раси, отже з передісторією, етнологиєю і порівняною історією культури.

Найдокладніше одначе розводить ся над тим Вінтерніц в статі „Völkerkunde, Volkskunde und Philologie“ (Globus 1900, том 78, ст. 345 і дальше). Völkerkunde се то само що етнологія, що творить галузь загальної антропології себто науки про чоловіка взагалі. Антропологија ділить ся на I) Соматологию або фізичну антр.; инакше се наука про раси, котру Вінтерніц слїдом за Ф. Міллером відграничує від етнології. II) Передісторія, що займаєть ся виказанєм слїдів людської історії та культури і має за задачу винайти вік, вітчину і пракультуру людську. III) Етнологія або наука про народи та про їх психічні і соціальні прикмети. Задача етнології є досліджуванє народів землі

¹⁾ Реценз. в „Peterm. Mittheilungen“. Gotha, 1900. № 504.

з огляду на їх культуру та її розвій. Автор відріжняє такі підділи: 1) мову і письмо, 2) технічні винаходи і прилади або матеріальну культуру, 3) релігію і мораль, 4) штуку себто музику, танці, театр, поезію і т. и., 5) науку — її розвій до нинішних часів, 6) суспільні устрої (Einrichtungen), а то історію сім'ї, племені, роду, нації, держав, подружжя і и., що сходить ся з соціологією. Тим самим містить ся тут і історія культури. Матеріал черпає 1) з сучасних народів, живучих в природнім стані (етнографія — антропогеографія), 2) з нинішних культурних народів, що переховали в переказах і піснях слїди старої культури, се т. зв. Folklore (Volkstum, Volksüberlieferungen або Volkskunde), 3) з старинних народів, до чого матеріал дає фільологія і наука про старовину (Altertumskunde). Так отже ціла етнологія розпадаєть ся на 1) етнографію, 2) фольклор, 3) фільологію і старинности. Усі ті науки для себе самостійні; се сестри одної науки, що стремить до розслїдження скарбів культури певної території. Усі одначе явища життя вимагають психологічного об'ясненя. Тому психологія народів стає підставою етнології, будучи рівночасно частиною психології.

Як бачимо — то збираючи разом наведені тут і у Вінтерніца погляди — найближше підійдемо до правди, приймаючи за Кіном, що обі науки і антропологија і етнологія рівноправні і подають собі руку¹⁾. Можемо тут покликати ся на слова Рацеля, котрий каже в своїй Völkerkunde: „eine Wissenschaft muss immer erst selbständig sein, ehe sie einer anderen Hülfe bieten kann.“ Зрештою подібний погляд вступають також Буша²⁾ і Мартін.

Перший з них каже дослівно: „Im Grunde genommen sind beide Wissenschaften eng mit einander verschwisterete Gebiete; die erstere bezeichnet die Lehre vom Menschen als Einzelindividuum (im psychophysischen Sinne), die zweite den Menschen im Gruppenverbande (in sozial. oder zoopolit. Sinne) in beiden Fällen handelt es sich also um „d. Lehre vom Menschen“. Другий³⁾ бачить в антропології „ein Sammelbegriff“, але годить ся на відділенє від неї етнології, навіть при викладаню катедр.

В нашій бібліографії приймаємо такий поділ, що наперед обговоримо антропологічну літературу, долучуючи до неї літературу про

¹⁾ A. H. Keane. „Ethnology“, 1896. Так само Weule „Völkerkunde“. ²⁾ Die Notwendigkeit von Lehrstühlen für eine „Lehre vom Menschen“ auf deutschen Hochschulen. Centralbt. f. Ant. Etn. Urg. 1900, с. 95. ³⁾ R. Martin. Antropologie als Wissenschaft u. Lehrfach. Jena, 1901, с. 30. Рецензії: Pet. Mit. Literber. 1901, стр. 162, № 654. Schurtz).

расу так під антропологічним, як і під соціологічним і етичним зглядом а то, щоби не розривати предмету.

I. Антропологія і археологія (преісторія).

Приймаємо антропологію в як найширшім значіню. Попри фізичну антропологію з краніологією і антропометрією зачисляємо сюди й преісторію, що творить непаче перехід до етнології. Одначе обі ті галузи, разом з помічними науками: анатомією, фізіологією, палеонтологією і історією штуки, надають ся дуже до осібногo трактованя і лише чиста формальність, а дальше характер видавництва, що завсїди подають в суміш антропологічні і преісторичні статі, змушують нас трактувати тут разом обі сі науки.

Вказую одначе на те, що в останніх часах преісторія набирає чим раз більше самостійности і що Гернесова „Преісторія“ була саме писана, щоби показати, що преісторія може сама для себе істнувати.

Заки антропологія дійшла до нинішнього розцвіту, перебула вона цілу історію, котру збираю в кількох стрічках. (Докладнійше в висше вчислених книжках, дальше в книжки Ляйеля „Das Alter d. Menschen-geschlechtes“, Нідерле „Розвою антропології“ (де подана новійша література), а передовсім з обширної праці Баера „Der vorgeschichtliche Mensch“; величезна студія професора католицького університету в Лілле N. Boulay: Principes d'antropologie générale. Paris, 1901. с. 334, 16⁰ займаєть ся більше філософічною стороною антропології і стараєть ся примирити науку з вірою¹⁾).

Як ми вже попередню зазначили, починають ся доперва з XVIII столітєм поважійші проби порішення головних основ антропології. Підставу сю положив Лінней в своїй „Системі природи“ 1735 р., в котрій між приматами подибуємо по раз перший і чоловіка, Homo sapiens, з 4—5 видами; батьком антропології був одначе Buffon, що діткнув ся в „Природній історії звірят“ 1740 і питаєть про походжене рас, про вплив окруженя, про аномалії чоловіка і т. п. Засповане коло 1800 р. „Товариство дослідників чоловіка в Парижі“ заняло ся виробленем методу: рівночасно появляють ся перші праці про природну історію чоловіка, слабї вправді в порівнаню з пізнійшими, але богаті всіми знаннями тоді даними про раси, язик і побутові прикмети. При рішаню питання про походжене рас вели між собою борбу моногеністи і полігеністи, що звернули увагу на низші народи і на расові признаки. В 30 і 40-вих роках повстають спеціальні товариства етнології в Парижі, Лондоні, Нью-Йорку і дають основи (трохи скорше) лінгвістиці, історії релігій і (піз-

¹⁾ Рец. Centralbl. f. Antr., Et., Ur. 1902 № 189. Dr. Laloy.

нійше) історії, культури. Вайц в „Антроп. первісних народів“ робить уже пробу звязати природничо-історичне пізнане чоловіка з історією, а Вастіян дає в „D. Mensch in der Geschichte“ аналогії з житя всіляких племен і відкриває нову дорогу до історії культури. На жаль теорія Ківіє стримала на якийсь час живий рух на поли антропології. Натомість досліджувано людські типи та передісторичні нахідки і змагано до класифікації форм, з описом їх прикмет, отже до класифікації рас. Мікроскоп допоміг робити студії в морфології, анатомії і ембріології, за ним йшло ознайомлене з новими видами. Нові досліди довели до теорії Дарвіна про походжене родів 1859 р., а від його часу починаєть ся немож би нова епоха в антропології. Горизонт антропології розширив ся тоді значно наслідком викритя слідів житя передісторичного чоловіка; тут початок преісторії і палеонтології, котрі вже і перед тим наймали кількох учених. Уже з кінцем XVIII ст. утер ся погляд, що кости, вишайдені в панаулах і печерах, не мають нічого спільного з чоловіком і що кремінні знаряди не можуть бути грою природи, лиш походять з руки чоловіка.

Еспер 1774 випаходить поміж кістьми печерного медведя також людські кости і приходить через порівнане до погляду, що чоловік жив в тих самих часах, що і звірята, яких кости побіч людських знайшли ся. Блюменбах не противить ся вже гадці, що можуть бути люди сучасні давним звірятам, бо збиране фосільних костей поступало скорим кроком наперед і потверджувало нові погляди. Ківіє одначе і инші учені академії стали в обороні біблійних переказів, теорії катаклізмів та молодого віку чоловіка. Довго мусів напрацювати ся і натрудити Bouches de Perthes, заки новий погляд здобув побіду. (Сей період борби і інтензивної праці особливо цікавий). Bouches de Perthes вишайшов камінні знаряди в долині Сомми коло Аббевілю 1838 р., а відкрите кремінних відлунків між кістьками слоня і носорога стало епохальною подією: воно довело його до теорії, яка становить основу сучасної науки про передісторичного чоловіка. 1853 признав головний противник Bouches Perth'ової теорії, геолог Ляйель, на з'їзді природників в Aberdeen повну справедливість його вислідам і сам заохотив инших до праці. Конець 60-их років — се час горячкової праці. Відкритя і знахідки появляють ся дуже часто. 1835 відкрито череп в Канштадті, 1852 скелети в Оріняку, 1833 розслідив Шмерлінг печери в Бельгії, 1857 знайдено славний череп неандертальського чоловіка коло Діссельдорфу, 1866 йде Енгісгайм, 1868 Стр-Мажон коло Везери. Лярте ділить уже 1861 находки на 4 часті: на находки 1) епохи печерного медведя, 2) слоня і носорога, 3) оленя, 4) тура. 1854 відкриває Келлер будови на палях в Швайцарії.

Кінець 50-их років зробив отже епоху в історії антропології і преісторії. Ляйель і Дарвін похнули обі науки на нові тори. Істноване людських черепів передісторичного чоловіка, а з другої сторони тодішня мода займатися френологією довели до антропометрії: чим раз більше давала себе відчувати потреба подавати в сталих числах результати дослідів над скелетом чоловіка. Скоро повстають антропологічні товариства в Флоренції, Лондоні (антр. інститут), Берліні (тов. антр., етн. і преіс.), Вашингтоні — а пізніше у Відні, Любеці, Ліоні, Брукселі, Штокгольмі, Римі, Монахові і т. д., що беруть роботу в свої руки, розслідуючи свої території, улажуючи з'їзди і видаючи часописи.

Чим раз більше людей всіляких фахів (геологів, палеонтологів, анатомів) береться до розв'язання питань, які зв'язані з нашою минушстю і будучністю. Улажують наукові експедиції в чужі краї, щоб пізнати т. зв. дикі народи, а привезені черепи піддаються розслідуванню по спеціальних лабораторіях і інститутах. Антропологія і преісторія стають предметами університетських студій. Учені зачинають домагатися, щоб знане про чоловіка розходилося поміж людьми, а що найліпшим способом до того служить університетське виховане молодіжи, отже жадають від властей закладання відповідних кафедр. До тепер маємо їх не багато.

Тому жалують на се Бастіян в своїй брошурі „Die heutige Sachlage der Ethnologie in nationaler und sozialer Bedeutung“, Berlin 1899, кажучи, що про все, про всі речі між небом і землею говорить і знаєтєся, лиш для чоловіка нема місця в факультативнім конкляві фахових наук: „er findet sich in der Luft gesetzt mit seiner Anthropologie, um anders wo für sie ein Unterkommen zu finden“. Тій самій справі присвячує також Мартін особну брошуру і горячо промовляє за допущенням антропології на університет, звертаючи при тім увагу на се, що ніхто не повинен зважати на її минушість, коли учені самі не знали, що до неї належить і якої методи їм уживати. До його виводів прилучаєся і Бушан і подає білянс антр. на університетах; в Парижі існує антропологічна школа з 8 — 10 професорами і кафедра антропології при Museum d' Histoire Naturelle; в Америці є три кафедри в Кембріджі, Чикаго і Нью Йорку; в Монахові займає від 14 літ Ранке кафедру антр.; в Будапешті Терек (Török), у Відні Герпес, в Берліні Люшан; крім того існує ще кафедра в Ціріху.

Та хоч як мало універс. центрів має антропологія, розвиваєтєся вона дуже гарно. Хочу проте оглянути побіжно деякі нові її результати, а головню питанє про походженє чоловіка, його фізичні прикмети і раси, що найбільше займали учених в послідних роках.

Питанє про походженє чоловіка або ліпше скаввши про його положенє в ряді звіринного світа прибирає в кождим роком нову форму і не є ще достаточню вичерпанє. Прибувають що раз нові досвїди, громадяться чим раз більший матеріал, на підставі котрого прийдеťся колись рішити, звідки взяв ся чоловік, які його відносини до иньших живучих істот і який його розвій.

Цїлих 70 літ минуло від того часу, коли відкрито в печері Enlil в провінції Літтих останки людського скелета між кістьми мамута, носорога і печерного медведя. Звідси датуєть ся початок неустайних змагань дійти до правди; тут початок тої цілої серії праць, які мають на цілю розсїдити докладню минушість людської раси. Дарвін надав студіям новий напрям, вказуючи на поступенний розвій чоловіка від иньших живучих істот. Розходить ся лишень о те, щоб відповісти на питанє, від яких саме звірячих предків він походить і яке положенє займає він серед ряду ссавців. Тим питанєм займаєть ся молодий гайдельбергський учений Кляч в студіях: „Die Stellung des Menschen in der Reihe der Säugetiere, speciell der Primaten und der Modus seiner Hervorbildung aus einer niederen Form“. Korespondenzblatt d. deut. Ges. f. Antr. Lindau 1899 — в розширеній формі в „Globus“ том XXXVII Nr. 21—22 стр. 329 і 354 і в „Mith. der antrop. Ges. in Wien“ 1900 т. XXX, 1 зошит, а також в праці: „Die wichtigsten Variationen am Skelet der freieren unteren Extremität des Menschen und ihre Bedeutung für das Abstammungsproblem“. SA. aus „Ergebnisse der Anatomie u. Entwicklungsges. hrg. v. Merkel u. Bonnet“. Wiesbaden 1901. Того самого питання доторкаєть ся він і в своїх студіях над ділювіальними черепами і скелетами, але про те пізніше. До сеї серії долучу одначе його працю „Die fossilen Knochenreste des Menschen“ Wiesbaden 1900¹⁾.

Кляч розслідуючи малпи і порівнюючи їх з чоловіком дійшов до такого результату: всілякі відміни малп можна спровадити до одного первісного типа прамалпи, з якого також розвицув ся чоловік, як самостійна галузь приматів, перейшовши при тім цілий ряд відмін, подібно як і малпи, котрі значно відбігли від приматів і розпали ся на кілька пород. Чоловік про те не годить ся в усім з прикметами малп; в деяких пунктах зближаєть ся він до одного виду малп, в иньших до другого, одначе ані один теперішній вид приматів не може уважатися за певно посвоячений з чоловіком. Чоловік не представляє навіть в деяких точках вершка розвою, бо иньші ссавці перевисшають його

¹⁾ Результати віставлені в праці Кляча: „Die Fortschritte der Lehre von den fossilen Knochenresten des Menschen in den Jahren 1900 bis 1903“. Erg. d. Anat. u. Etn. G. 1902, B. XII.

в дечім (пр. в руках). Про переходову форму, за котрою так шукають і котру бачать в відкритім 1894 Pithecanthropus, не може бути мови, коли приймаємо неначе спільний первісний тип для чоловіка і антропоїдів в виді згаданої висше прамалпи. Pithecanthropus може бути цінний лише з тої причини, що походить з тих часів, коли розділ між малпами і чоловіком та віддалене від спільного початку не були ще так великі, як нині. Зрештою тип чоловіка змінюється чим раз дальше під впливом природного і полового добору та боротьби за існуванє, котра одначе инакше трохи проявляла ся у чоловіка, як у иньших животин. На Кольманову незмінність типів не годен тому згодити ся. Ти самі погляди розвиває автор і в недавно виданій „Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechte“ Leipzig 1903¹⁾, і сходиться ся, як побачимо дальше, в неодиім в славним штрасбургським анатомом Густавом Швальбом і Моріцом Арльбергом, автором книжки „Die Abstammung des Menschen und die Bedingungen seiner Entwicklung. Kassel 1902 с. 248²⁾. Сей останній годить ся на гадку спільного типу для малп і чоловіка; видить в Pithecanthrop-і не безпосереднього предка чоловіка, лиш репрезентанта бічної лінії від спільного пня: противить ся рівнож незмінности людського типу і вияснює повстанє людських рас, як і взагалі його відміннє впливом кліматичних впливів, вегетації ледової епохи і вандрівок³⁾. (Він моногеніст і шукає людської правітчини в Австралії). Відмінне становище займає W. Branco в „Der fossile Mensch“ Jena 1902⁴⁾ (Verhandlungen der V. intern. Zoologen kongr. in Berlin 1901): він приклонник незмінности рас, але думає, що вже підчас ділювію були дві раси: європейсько-американсько-азійська і ділювіяльна австралійська.

Для повноти згадаю, що питання походження чоловіка присвятив Гекель кілька розділів в „Welträtzel“ і особиний відчит „Über unsere gegenwärtige Kenntniss vom Ursprung des Menschen“, читаний на 4 конгресі зоологів в Кембріджі, де між иньшими боронить погляду, що Pithecanthropus erectus становить звено (Missing link), що заповнює прогалину в ланцюгу найвищих приматів⁵⁾. Тому же питання присвячені крім того менше важні статі Bloch-a, Gaudry, Schwalbe, Walkhoff-a, Bumüller-a, Kohlbrugge і н., про котрі буде ще згадка в бібліографії і дві статі Klaatsch'a „Der kurze Kopf des Murculus biceps femoris und der

¹⁾ Рец. CBL. 1903. nr. 304. ²⁾ Рец. CBL. 1903. nr. 2. Buschan.

³⁾ З праць про походженє чоловіка наводжу ще: Н. Friedenthal: „Neue Versuche zur Frage nach der Stellung d. Menschen im zool. System“. 1902; Bumüller: „Mensch oder Affe. Kurze Zusammenstellung älterer u. neuerer Forschungen über d. Stellung u. Herkunft d. Menschen, 1900.

⁴⁾ Рец. Pet. Mit. 1903 nr. 266. ⁵⁾ CBL. 1901. nr. 351 (Говорка). Його погляди поділяє вповні, як читаємо в Pet. M. Lb. 1900, M. Morris в „Man and his ancestors. A study in Evolution. Lond. 1900.

Tennisimus. Ein stammesgesch. Problem“. Morph. Jahrbüch. 1902 і „Der kurze Kopf und seine morphologische Bedeutung“ Korespond-bl. 1900. XXXI¹⁾, в яких автор збирає коротко свої погляди на походженє чоловіка.

Неменьше велику літературу викликало на ново порушене питанє, звязане як найтісніше з попереднім, а се питанє про первісні раси людські. Виринуло воно на ново в повній силі з приводу відкриття ученим Дібоа останків скелету Pithecanthropus'a erectus'a на Яві 1894, і двох людських скелетів в печері Ves-aux-Roches коло Spy sur l'Orneau в Бельгії, знайдених посеред ссавців ділювіяльної епохи і то в часів ледового періоду. Відкритє останків чоловіка в Спі кинуло пове світло і на неандертальський череп та неандертальську расу, до якої звичайно зачислявало ся скелети і їх відломки в Егісгайм, Вільбїрі, Дніс, Врux і н. Неандертальський череп представляв багато ріжниць від нинішного чоловіка і тому уважав ся за типовий для низшої раси. Ближше порівнанє черепів в найповіиших часах виказало одначе, що між неанд. черепом і иньшими не заходить жадна подібність: лишень оба черепи зі Спі можна уважати за типи тої самої раси, що і неандертальська. Се звернуло ближшу увагу на сю славу лобину, про яку кружило тільки суперечних поглядів. Шафгавзен видів в ній репрезентанта праєвропейської раси, Вірхов відмовив їй всякої вартости, доказуючи 1872 р., що вона носить на собі хоробливі признаки, спричинені імовірно побутом в мокрих печерах.

Передовсім зайняв ся детальнічними дослідями над неандертальським черепом Густав Швальбе в цілім ряді праць як „Der Neanderthalschädel“. Bonner Jahrb. Bd. 139. 1901 і „Über die spezifischen Merkmale des Neanderthalschädels“²⁾. Anatom. Anzeiger. XIX Jena, 1901 і прийшов до того самого результату, що колись Шафгавзен. З порівнянє неанд. черепа з черепами зі Спі набрав він переконаня, що усі ті три черепи становлять цілковито самостійну зоологічну відміну, котра стоїть по своїм признакам далеко ближше до висних малп, ніж до чоловіка і представляє переходову форму між сучасним чоловіком і малпою.

Одначе його результат стрінув ся зараз з одного боку з опором Вірхова, з другого боку з критикою Кляча. Вірхов виступив на з'їзді

¹⁾ CBL. 1901. nr. 191 (Говорка). ²⁾ Критик тої праці в „Рус. Антр. Журн.“ 1901. Nr. 3-4, с. 184—203 п. Івановський не годить ся з результатами Швальбе що до переходової форми і прилучаєт ся до гадки Кляча, котрий видить в неанд. черепі репрезентанта одного із найдавніиших типів або степенів розвитку чоловіка, що не має нічого спільного з нинішними приматами або з Pithecanthropus erectus. Критик додає при тім від себе дуже багато цінних заміток.

в Мецу 1901 протип цього в своїм рефераті „Über d. prähistorischen Menschen und über die Grenzen zwischen Species und Varietät“ в давними поглядами про патологічний характер неандертальця. В дискусії не пощастило ся також Швальбове, бо тут знов скритикував його Кляч, що рівночасно зі з'явом оголосив „Das Gliedmassenskelet des Neanderthalsmenschen“ в Anat. Anzeiger 1901, т. XIX і зайняв ся тут розслідуванням тих частин скелета неандерт. чоловіка, які поміняв Швальбе. Кляч сконстатував, що спі-неандерт. раса не була звеном ані між гіббоном і чоловіком ані між чоловіком і Pithecanthropus, бо її прикмети не годять ся в характеристичними прикметами антропоїдів.

Гадку про існування спі-неандертальської раси потвердила іще і нахідка останків скелета палеолітичного чоловіка в Крапіні в Кроації, про котру подав докладну звістку К. Горянович-Крамбергер в „Der paleol. Mensch und seine Zeitgenossen aus dem Diluvium von Krapina“ в Mitth. d. antr. Ges. 1901¹⁾. По перепровадженню помірив показало ся, що в крапінських останках скелета маємо чисту відмінку неандерт. чоловіка гіпербрахіцефалічного вигляду.

Швальбе, що в повною річествою розслідував неандертальський череп (хоч результат вдовольнив не всіх) присвятив окрему студію черепови з Егісайму: „Der Schädel von Egisheim“ в Beiträge zur Antr. Elsass-Lothr. 3. Strassburg 1902²⁾, перепровадив деталічні поміри і порівняв його з неандертальським. З порівняння показало ся, що оба типи мають між собою багато спільного і можуть бути зачислені до одної раси³⁾.

З дотеперішньої літератури бачимо отже, що вже в найдавніших часах, в палеолітичній епоці, були расові різниці і то навіть так значні, що мабуть можна прийняти більше, як три раси, про які тепер говорить ся. Прихильники сталости типу і одностайности „національних“ рас будуть мусіти з тим числити ся.

Рішення справи про раси залежить, як ми бачимо, від методи, від того, які ми признаки беремо під розвагу. В першій мірі найбільше уживають ся і рішають поміри черепа і інших частин людського черепа. Скажемо тому кілька слів про розвій і стан краніометрії і антропометрії в послідних роках.

Загальних підручників до кран. і антропом. маємо кілька. Передовсім Ранке „Der Mensch“ — дальше праця R. Liwi „Antropometria“ Mailand 1900, що подає головні засади мірення, прилади, методи

¹⁾ Рец. в Crblt. 1902, nr. 299 Фішер. ²⁾ Cblt. 1902, nr. 316.

³⁾ Результати Швальбе вібрані в „Vorgeschichte des Menschen“, Braunschweig 1904.

(віставленя¹⁾), статю Manouvrier: Aperçu de cephalometrie anthropologique, Evreux 1899²⁾, в якій знаходимо побіч загального огляду обчислення для шести показників, працю Wohbold'a „Kraniologie, ihre Geschichte und ihre Bedeutung für die Klassifikation der Menschheit“, вкінці віставленя Вільзера „Geschichte und Bedeutung der Schädelmessung“ в „Verh. d. naturh.-med. Ver. zu Heidelberg 1901“ B. VI³⁾.

Подаємо в них замітки що найважчіші. Краніологію впровадив в сорокових роках Реціус, а розвинув її Броса 1860, ладячи потрібні прилади. Скоро зайняла вона перше стаповище в антропології, або, як кажуть її противники, стала ся забавкою в руках учених, що оперуючи числами, думали, що вони мусять відповідати дійсности. На ній сконцентрувала ся на довший час ціла наука про чоловіка і заkostenіла, не досягнувши великих результатів. Тому звернули ся до студіювання волосся, шкіри і м'яких частин чоловіка, а рівночасно до удіпшування старого методу, котрий викликавав у не антропологів невдоволеня. Учені оперували собі числами, робили обчислення, давали пересічні мартости і задруковували цілі томи колюмнами чисел, котрі не багато лісна приносили, бо не були роблені по одній методі, так, як не було що до того жадної згоди і кождий учений обчислював, як сам уважав за відповідне. Peschel підносить в Völkerkunde, що користоване сучасними даними просто неможливе, а Бірхов змушений був накликати до нової методи, якої батьком був Weisbach, а яку поставив в Німеччині на поги саме многозаслужений Бірхов. В „Entwicklung des Schädelgrundes“ ставив він як ціль краніології „einen bestimmten Zusammenhang zwischen der Schädelform, Gesichtswinkel und Gehirnbau zu finden“. За його почином виростає антропометрія, зачинаєть ся досліджувати чоловіка в усіх його характеристичних признаках при помочи стислих, ним винайдених приладів. Welcker формулює остаточню головні основи помірив, а з'яв в 1886 усталює методу в усіх краях.

Одначе результати помірив не довели і тепер іще далеко, тому чим раз більше стрічаємо проб винайти нові способи помірив, а тим самим нового і успішнішого способу до ділення людей на раси.

Проф. будапештського університету Тюрк подає нову методу в праці „Über Yezoer Ainoschädel“ Archiv f. Antr., пропонує гадку,

¹⁾ Рец. Pet. Mit. Lb. 1901, nr. 30 Schurtz. ²⁾ Рец. CBL. 1901, nr. 264. ³⁾ Дуже гарний підручник до помірив дає праця Fürst'a: „Index Tabellen zum antrop. Gebrauch. Jena 1902, де подано обчислення показників після теперішних метод. Книжка містить на 27 таблицях

числа від $\frac{1-200}{1-225}$ 100 = показник і доповнює показники Броса і Велькера.

що природа всюди ділає на основі сталих і раз на все усталених, строго математичних законів і тому старається подати форму черепа в виді математичних формул. Те саме розвиває автор далі в праці „Über ein neues Verfahren bei Schädelkapazitätmessungen, sowie über methodische Untersuchung der Fehler bei Volumens- und Gesichtsbestimmungen des Füllmaterials“ Archiv f. Pathologie u. pat.-an. 1900, CLIX¹⁾, де звертається проти подавання пересічних вартостей, що не відповідають дійсності. Абсолютно пересічне число може лиш тоді додати щось нового до знапя певного ряду чисел, коли воно являється разом центральним пересічним числом певного симетричного ряду. В першій отже лінії належить розслідити склад числових рядів. Знаємо однак, що країнологічні ряди чисел завжди несиметричні, тому і знає середнього числа і одної складової частини не вистарчає ніколи до означення цілого ряду. Автор далекий від того, щоб уважати свою методику за вповні ідеальну і викінчену, і бачить в ній лише вступ до властивої річи.

Проф. Серджі виступив іще в 1891 р. з методом класифікації черепів по їх формам в *norma verticalis*. Найширше розвинув і практично перевів його в двох великих студіях „Specie e varietà umane“ в „Rivista di scienze biolog.“ і в „Bibl. di scienze moderna. Nr. 8. Torino 1900, с. 224²⁾“. Він відрізняє черепи, що змінюють загальну форму і тим самим дають початок новим типам і що її не змінюють, а на тій підставі внутрішні, зверхні й інтермедіальні загальні фізичні признаки чоловіка. Перші дотикаються до скелету і черепа, другі до шкіри, волосся, барви волосся і чоловічка, і м'яких частин. Розслідуючи чоловіка, уставляє Серджі такий порядок: вид, відміна або раса, фізіогномічний тип, етнологічні прикмети, як мова, і психологічні. Відповідно до всіляких прикмет подає він свою класифікацію (дуже скомпліковану й велику), котра однак не великим тішаться признанем.

Череп найбільше займає антропологів: винаходять вони на ній що раз нові пропорції і характеристичні признаки. Студії про се належать більше до анатомії, яка в тім случаю стає антропологією до помочи, тому згадаю лише про праці найважливіші. Може бути, що вони починають ся остаточно до усталення певної методи, після котрої можна би дійсно дійти до непорушних виводів. На жаль, до тепер до того не дійшло ще, і жаден антрополог не може подати цілком певно походження черепа, коли наперед не знає, звідки він. Нам здається, що про поступ в тім напрямі так довго не буде мови, як довго не запаує виключно метод, вказаний Люшаном, що полягає на тім, аби брати під розвагу вигляд чере-

¹⁾ З рец. вкажу на рец. в Ан. Жур. 1902, II, 92 і в SVL. 1901, nr. 343. ²⁾ Рец. SVL. 1901, nr. 274.

па і не доповнить ся змаганням, робити досліди і над иньшими частями тіла попри череп, над цілим тілом чоловіка і його м'якими частинами. Поки що можуть і иньші поміри принести не один вислід і тому праці в тім напрямі не будуть ніколи безуспішні, тим більше, що вони мають звичайно і практичну вартість, подаючи причинки до аномалій людського тіла і вияслюючи їх повстанє.

З загальних обчислень появили ся в останніх часах передовсім богати матеріалом праці Реңіуса: „Crania Suevica antiqua. Eine Darstellung der schwedischen Menschen-Schädel.“ Stockholm 1900³⁾. „Sur l'enquête anthropologique en Suède“ 1901, „Crania suevica antiqua“ St. 1899, дальше праці Терєка, Варушкіна, і иньших, про котрих буде згадка в бібліографії. Найбільше дають помірів криміналісти, хоч що правда, не приносять звичайно цікавих висновків. Для приміру вчислю: O. Klatt: Die Körpermessung der Verbrecher nach Bertillon, Berlin; Mariani: I criminali russi e la teoria di C. Lombroso, Arch. d. psych. 1900, робить поміри на 22 мужинах і 5 жінках в Росії і доходить до результату, що злочинці не конче мусять бути здегенеровані.

Велику літературу має ухо. Студії оголошені головню в „Zeit. f. Ohrenheilkunde“. Початки дослідів про ухо дуже давні і вяжуть ся з фізіогномікою; ще в р. 1900 являється праця Ellis'a „The human Ear“, основана на фізіогноміці. Близше займав ся ухом Швальбе і Karutz: „Studien über die Form des Ohres“, де порушено питає про анатомію, фізіологію і значінє уха для класифікації людей. Йогож „Ein Beitrag zur Anthropologie des Ohres“, Arch. f. Ant. 1900. Holl: „Über Lage des Ohres“, Mitth. d. ant. Ges. XXIX⁴⁾. Дальше праці Kikuchi і п.⁵⁾.

Не менше цікаві студії про зуби, на основі котрих від давна уже перепроводжують поділ на раси⁶⁾. Дуже важна праця Gaudry: „Sur la similitude des dents de l'homme et de quelques animaux“, L'anthropologie 1901⁷⁾. M. Schlosser „D. menschenähnlichen Zähne aus dem Bohnerz der schwäblichen Alp“, 1901⁸⁾.

Мозок находить дальше нових дослідників. Праці про се зведені в бібліографії „Archiv f. Anthropologie“, тому не буду їх тут на-

¹⁾ SVL. 1901, nr. 129. ²⁾ Зіставленє результатів в дослідях над ухом в праці Воробьева „Наружное ухо“, де подана література до 1900 р. ³⁾ Оцінки і заголовки праць про ухо в SVL. f. Antr., Etn. u. Urg. 1900—1903; 1903, nr. 138, 139, 145; 1902, 90, 271.

⁴⁾ Огляд дотеперішних результатів, яких не можу навести для браку місця, в „А. Жур.“ 1901, Nr. 3—4. ⁵⁾ SVL. nr. 199. ⁶⁾ Рец. SVL. 1902, nr. 78.

водити. Мушу лише згадати про працю Г. Матішки, задля її результатів: зі зростом величини тіла зростає вага мозку; сильнішій будові костей відповідає значнійший тягар мозку; добрий харч підносить його; в умово слабих зменшається вага мозку; духовна праця залежить від ваги мозку; інтелігенція стоїть в тіснім звязку з нею; всілякі подані висше впливи можуть піднести вагу мозку, коли впливають в однім напрямі; зі збільшенем черепа йде підвишене ваги мозку. „Über das Hirngericht der Schädelkapazität und der Kopfform, sowie deren Beziehungen zur psychischen Tätigkeit des Menschen“. Sitzber. d. böhm. Ges. d. Wiss. 1902²).

До цілком майже противних висновків дійшов Маршо в „Über das Hirngericht d. Menschen“ (Abh. d. mat.-ph. Cl. d. sächs. Ges. f. Wis. 1902, XXVII³), що робив досліди над 1173 мозками в протязу років 1885—1900. Він сконстатував незалежність мозку від зросту. Занотую ще: Н. Pfister: „Über Gericht des Gehirnes“⁴). Про піднебіня і волосє появили ся лише статі чисто медичного характеру⁵), про лице маємо дуже мало заміток (між иньшими Варушкіна). Статі про уха славних людей будуть іще згадані в бібліографії журналів.

Праці про иньші частини людського тіла були вже менше численні, бо властива антропометрія недавно доперва прийшла до значіння. Про зріст студії Теумінової, Шмідта-Моннарда (про дітей). Про відносини голови до тіла не вчисляю праць, бо більші не появили ся, а результати зведені в Ап. Жур. 1900, с. 83 в статі Воробйова; там також зібрані виводи що до відносин поодиноких частий скелета до себе. Про пальці появило ся багато студий, а то для того, що відбиті зморшки пальців показали ся добрим знаком для арештантів. Праці Frassetto і Lombroso в „Archiv di psich.“ 1901; дальше досліди над полідактилією: учені старають ся розслідити, чи маємо в тім бачити сліди нашої минувшини (черезжитки) чи лише просту аномалію. Поміняючи малі причинки про кости кадовба і стриж (пр. Volk, Koganei і Osava), затримаю ся ще над працями про нігті. Показало ся, що поміри нігтів мають деяке значінє для сконстатованя помершої особи, тому уложено для них особний індекс і винайдено спеціальний прилад. Праці сї подають багато пових вказівок, а деякі в них, як про довготу кінчин

¹) Ред. в CBlt. 1903, nr. 10. ²) Ред. в CBlt. 1903, nr. 11. ³) CBlt. 1903, nr. 364. ⁴) Найважнійша студія про піднебіня: „Fritz Danziger „Die Missbildungen des Gaumes und ihr Zusammenhang mit Nase, Auge, Ohr“. Wiesbaden 1900. Про волосє реферат в „Антр. Журн.“ 1900.

і ширину нігтів взято знов до помочи при класифікованю на раси. Одначе все таки головні поміри черепа задержали своє першенство.

Питанє про поділ на раси стало ся в останніх роках, а передо всім в роках, про котрі говоримо, одним з тих питань, що займають не лише учених антропологів, але інтересують також иньших спеціалістів: етнологів, соціологів, політиків, лікарів, а що найважнійше — находити відгомін у пересічній інтелігенції. Сі роки виказують великий зріст літератури, котра зі всіх сторін обговорює модні тепер „расові теорії“. Приходить ся нам стрічати ся з ними, почавши від найповажнійших наукових журналів, а скінчивши на політичних часописах і брошурах, приходиться ся нам чути їх в політичних промовах і подибувати в програмах деяких партій. На тлі расовим повстає і ширить ся антисемітизм, родить ся партія австрійських всенімців — а німецькі націонал-ліберали приймають теорію Аммона. Говорить ся багато про висшість одних рас над другими (нпр. Гобіно, Чемберлен), виносить ся під небо Арийців, а спеціально з поміж них Германців і робить ся їх репрезентантами людства, вицвітом і вершком розвою, носителями культури. Писателі дошукують ся в расах всіляких спеціальних, характеристичних расових прикмет, випаходять в них всілякі інстинкти і т. д. Доходить до сього, що навіть вислід виборів робить ся залежним від раси. Др. Э. Ганзен твердить приміром, що в Норвегії замешкує короткоголова, темна раса консервативні округи, а довгоголова, білява демократичні. Аммон¹) уважає противно короткоголовців за демократів.

Побіч творів наукових стрічаємо чим раз більше ділантапичних або тенденційних продуктів, що роблять дуже часто шкідливий вплив на теперішню розбурхану суспільними і національними борбами людскість. Аммон ілюструючи благословенні впливи борби за істнованє в „Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen“, підносить організаторську діяльність висших клас, а кидає громи на робітників і боронить несправедливої виборчої системи, бо, як каже, хоронить вона шляхотнійшу расу перед „звичилими масами“. Для попертя своїх теорій про висшість висших верств подає він обчисленя управнених до голосованя, а поміж котрих на 11 мільонів має бути 9 мільонів „середно добрих“, близько мільон „слабих“, а лиш 2717 таких, що займають найвисші степені уталантованя²).

¹) Ammon: Zur Anthropologie Norwegens. CBlt. f. Antr. 1900, с. 129 і д. ²) Про се докладнійше Herkner: „Die Arbeiterfrage“, 1897 і Fr. Hertz: „Moderne Rassentheorien“ 1902.

Розглядати цілу сю літературу і відділити поважні студії від тенденційних і ненаукових, се значить писати особну книжку. Я обмежу ся лишень на найважнійших книгарських появах і зазпачу головні напрями, полишаючи усе иньше на боці, тим більше, що се предмет в першій мірі соціології.

По теориям соціологів має дідичність, соціальний і природний добір і атавізм великий вплив на розвій раси. Біологічний напрям в науці про раси, який тішить ся тепер найбільшою популярністю, полягає на приложеню сих законів Дарвіна до чоловіка. Reibmayr в „Inzucht und Vermischung beim Menschen“ Wien 1897 доказує навіть, що без мішавня не було б життя, не було би культури. „Основа поступу культури лежить проте як в своїй головній причині, в регулярній зміні і мішаню поодиноких народів і рас“. Ті самі погляди визнає Ujfalvy в своїх численних студіях, в яких він хоче з портретів на грошах і нагробках старинних народів, а спеціально з портретів володарів уставити типи в минувості і перевести після того історію мішавня репрезентантів поодиноких рас.

Соціологічний напрям сходить ся з напрямом соціально-антропологічним, який означає на підставі соматологічних прикмет чоловіка його духову владу, його характер. Оба єї напрями мають навіть від 1902 року свій окремиий орган „Politisch-antropologische Revue“, видаваний Вольтманом, який кладе за ціль „die folgerichtige Anwendung der natürlichen Entwicklungslehre im weitesten Sinne des Wortes auf die organische soziale und geistige Entwicklung der Völker“. Сам редактор зібрав головніші аргументи в праці „Politische Anthropologie. Eine Untersuchung über den Einfluss der Deszendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker“¹⁾. Eisenach-Leipzig 1903, с. 326. Історія людських рас і держав підпадає законам зміни і дідичности, приладження і годівлі, досконалення і вироджування, добору і перекрещування. Вихідною точкою вважає автор половий добір і дідичність, до якої об'явів зачисляє передовсім змішанє двох типів, котре може довести до досконалення або виродження²⁾.

Той сам напрям, лише в значними відмінами заступає Lapouge в „Les sélections sociales“, дальше Аммон, з котрого новітших творів наведу „Der Ursprung der sozialen Triebe“ Zeit. f. Sozialw. 1901, IV³⁾.

¹⁾ Рец. Archiv f. Antr. 1903, N. 2. Ujfalvy в CBlt. 1903, nr. 315.

²⁾ CBlt. für Ant. u. verwandte Wiss. т. VIII, 35, Coresp. Bl. 1903, nr. 315. ³⁾ Дуже докладний реферат з неї дав Тіленіус в CBlt. 1901, nr. 194.

До Аммонових поглядів підходять цілком погляди С. С. Clossona „The real opportunity of the so called Anglo-Saxon race“. 1900, приложені до америкапських відносин¹⁾. Важна Аммонова книжка „Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen“, Jena 1900²⁾, де за вихідну точку твореня рас вважає він дідичність і змішчивість. А. Matteuzi в „Les facteurs de l' évolution des peuples. Bruxelles 1900, с. 143 толкує також творенє рас, попрп впливи окруженя дідичністю по Лямарку. Оба єї чинники становлять рівночасно підставу психології народів³⁾. Про мішанє і розвій „висших“ і „низших“ рас (та про їх відносили до себе) говорить також І. Bryce⁴⁾.

Подаючи і виставляючи в кількох словах погляди обох тих напрямів, мушу відразу зазначити, що тут лише на папері годять ся вони зі собою: в дійсности знаходимо в творах їх поодиноких репрезентантів перш просто противні погляди (пр. у Вольтмана і Лянуж)⁵⁾. Ми зіставили і злучили се в одну цілість для ліпшого перегляду.

Помиваючи соціологічний напрям, який визнає поміж иньшими Людвіг Гумпльович⁶⁾ і твори ненаукового характеру Дрісмана⁷⁾, про які висловив ся Вільвер „що бракує їм найелементарнійших підстав фізіологічних і антропологічних“, згадаю іще про один напрям, репрезентований загально знаними ученими - ділстантами покойним Гобіно і Чемберленом. Перший з них, автор „Versuch über die Ungleichheit der Menschenrassen“ Stuttgart 1898—1901, 4 томи⁸⁾, поставив теорію расових інстинктів і расової висшости європейської раси. Головним чинником расовим у нього кров, отже мішанє рас; кліматичних впливів, впливів окруженя і думки про розвій не признає автор і визнає європейську расу мішанєм білого племені, арийського, сильного і аристократичного в чорним, пейнтелітентним племенем Негрів. В дечім лиш відбігає від нього в своїх головних поглядах Г. С. Чемберлен, автор славної і дуже популярної книжки „Die Grundlagen des XIX Jahrh. München,

¹⁾ Аммон в критиці в CBlt. 1901, nr. 53 висказує ся про сю студию з найбільшими похвалами. ²⁾ Рец. CBlt. 1901, 140 Тіленіус.

³⁾ Рец. Шурца в „Pet. Mith.“ Ltb. 1901, nr. 34. Рецензент закидує авторови поверховність і незнанє етнографічної літератури. ⁴⁾ „The Relations of the Advanced an the Backward races of Mankind. Oxford, 1902“, зпаку з рец. в Р. М. 1903, nr. 270. ⁵⁾ Годять ся обі теорії, приймаючи сталість расового характеру, приймаючи „висші“ і „низші“ раси. ⁶⁾ Про соціол. напрям можна знайти більше в ноп. праці Келлеса-Кравса: „D. Sociologie im XIX Jahrh.“ 1902. ⁷⁾ Найновіша книга Дрісмана „Das Keltentum in der europäischen Blutmischung. Eine Kulturgeschichte des Rasseninstinktes“, Leipzig 1900. ⁸⁾ З численних рец. Р. М. Lb. 1901, nr. 31 пера Віркандта.

1900¹⁾: Чемберлен признаючи вплив крові (мішаня) і аристократичність європейської раси ідентифікує її з Германами, які на його гадку повстали зі змішаня Германів з Кельтами і Славянами. Тут можна згадати, що з деякими його поглядами годить ся А. Wirth в „Volkstum u. Weltmacht in der Geschichte“²⁾.

Побіч тих загальних студій, які займають ся більше теоретичною стороною расового питання та приложенням його до суспільного життя, провадять ся дальше строго наукові досліді над історичним розвитком, розділом і розміщенням рас людської породи. Особливо в останніх часах зросли студії в тім напрямі значно, бо учені звернули більшу увагу на „нижші“ раси і через те ввели не одно улпшенє при класифікацію.

Щоб не задержувати ся довго, вичислю деякі твори про Арийців (справи арийс. правітчини не доторкаю ся): Vacher de Lapouge: *L' Aryen, son role social, cours libre de science politique*. Paris 1899, с. XX+569³⁾; Much: *D. Heimath der Indogermanen im Lichte der urgesch. Forschung*, Berlin 1902; Fr. Ratzel: *Der Ursprung und die Wanderungen der Völker, geogr. betrachtet. III. Geogr. Prüfung der Tatsachen über den Ursprung d. Völker Europas*. Sitzb. d. säch. Ges. d. Wis. 1900⁴⁾. Праці Вільзера і н.

Новішими расами Європи займають ся Денікер, Ріплей, Серджі, Крайчек: з огляду на важність їх праць, представлю в кількох словах їх зміст і вартість. Що до вартости, то наперед вже скажу, що вони далеко висша від деяких інших праць про раси, які я перед тим вичислив.

Маємо перед собою студії оперті в першій мірі на даних, які дає крапіологія і антропометрія.

W. Ripley подає загальні уваги, бібліографію цілого питання, мав і поділ на раси в творі: „*The races of Europa. A sociological study*. London 1900, IX+624+160⁵⁾“, поділенім на 21 розділів. Перші розділи присвячені питанням про форми черепа, голови, волосє, очі, зріст, про загальні питання про раси. В VI р. характеризують ся європейські раси, в VII—XVI подаєть ся розміщенє головних рас, в XVII—

¹⁾ З критик наводжу: Oppenheimer в „Frankf. Z.“ з 30/4, 1/5, 2/5 1902. Wirth-a в „Zeit“ і „Zukunft“, критику в „Gesellschaft“ 1900, IV, Bd. 3—5. На закиди відповідав Чемберлен в „Zukunft“ 1904, nr. 17, в статі „Christus als Germane“. ²⁾ Обговоренє в „Polit. antrop. Revue“ 1903 (10—11). ³⁾ Рец. CBlt. 1900, nr. 53. Аммон: Поміж 4 і 5 ледовою епохою появляють ся Арийці в т. зв. „Lathamsboden“, с. в. на просторони між Шкоцією а Скандинавією. ⁴⁾ Обширна рец. в Ан. Ж. 1900—1901, в кількох статях і в „Indogerm. Forschungen“. ⁵⁾ Рец. на Ріплея дуже багато; між иньшими: Wisła 1903; Антр. Журнал 1901, nr. 1 (Анучин).

XVIII говорять ся про етнічне походженє, а в XIX—XXI про сучасні соціол. питання. Автор думає, що на утворенє суспільности складаєть ся передовсім фізичне окруженє і раса. Найпевніші дані дає форма голови, лица і волосє. В Європі відріжняє 3 раси: 1) тевтонський тип, довгогол., ясний з синіми очима і простим носом; 2) альпійський тип (homo alpinus) — замешкує середню Европу, Карпати і східну Европу; визначаєть ся округлою головою, широким лицем, ясним або шатиноватим волосєм, сірими або темними очима і середнім зростом¹⁾. 3) середноземноморський тип, темний, довгоголовий, в Італії і на полудни.

Deniker видав в сих часах дві більші праці: „*Les races de l' Europe. I. L' indice céphalique en Europe*. Paris 1899 і „*Les races et les peuples de la terre, éléments d' antr. et d' ethn.* Paris 1900, стр. 692, що вийшло по англійськи 1900, п. з. „*The Races of Man*“²⁾.

Автор подає тут дуже цінні уваги методологічні, а дальше величезний матеріал, який лиш був до тепер до розпорядимости. Його твір заступить отже усі дотеперішні підручники науки про раси і стане на довго помічною книжкою в дальших студиях. Для нас важні оба твори ще й з тої причини, що автор, знаючи російський язик, навів багато фактів з життя Великокорусів і Українців, а дальше, що займив ся ближше питанням про славянський тип. Одначе сам поділ на раси виходить у Денікера трохи за багато скомплікований. Вияснимо се хіба тим, що Денікер хотів дати класифікацію на основі усіх признак чоловіка, на основі волосє, очий, носа, черепного покажчика, росту, форми лица і шкіри. Автор розуміє під расою соматологічні групи, що змінюють ся під впливом змішчivosti і дідиченя, але не покривають ся з етнічними групами. Раса може представляти переважну часть даної етнічної групи; чистих расових народів тепер вже майже нема, бо через змішуванє повстало багато нових відмін, які дуже часто відбігають значно від первісного типу даного народа.

По вступних увагах ділить Денікер людий на 29 рас, з котрих чотири припадає на Европу. Се раси прибережних Європейців з простим носом, середноголовостю і округлим лицем; західних Європейців, що визначають ся сильною короткоголовостю, малим зростом, круглим лицем, білою шкірою і темно-русим волосєм; Адриятиків — корот-

¹⁾ Про альпійський тип є особна студія Kraitschek'a „*Der alpine Mensch*“. CBlt. 1900. Крім того дає той самий автор короткий перегляд в студії „*Europäische Menschenrassen*“, Zeit f. Schulg. 1899 (Рец. CBlt. 1900, nr. 55), а в статі в „*Politisch-antrop. Revue*“ 1903 зіставляє дані що до типу Славян і иньших народів. ²⁾ З численних рецензий: Ан. Жур. 1900, стр. 111, 115, 1901, nr. 2, с. 80, Wisła, 1903. Проявив ся також російський переклад книжки.

коголовців з видовженим лицем; північних Європейців і східних. Північні Європейці характеризують ся ясно-рожевою шкірою (так само східні Евр.), високим ростом, довгоголовою, вовнистим, ясним волоссям, східні простим лляним волоссям, малим ростом і суббрахіцефальностю. Сі раси ігрує автор по їх посвояченню і ділить їх на 17 іруп.

Преісторія або наука про передісторичного чоловіка осягнула в порівнанню з антропологією, а навіть в порівнанню з етнологією, найбільші результати, і може ними дійсно повеличатись. Подавати їх, се значило би оповідати про цілу історію культури, про її розвиток і розширення. В дуже короткій формі зібрані вони в ясно написаній книжочці професора лицьського університету, Кароля Вайле (Weule) „Völkerkunde und Urgeschichte im 20 Jahrhundert“. Eisenach-Leipzig, 1902, на стр. 31—39, де побіч здобутків в Європі згадують ся і результати що до Азії, Африки і Америки. Про новіші праці говорити буду в огляді часописий, бо думаю, що колиб тут прийшло коротко навіть начеркнути поступу науки про чоловіка, то се значило би списати підручник преісторії.

З праць, що вийшли осібною книжкою або появили ся в часописях, яких не будемо обговорювати, мушу піднести кілька студій загального характеру, що мають на цілі розсліджене або певної епохи, або певних головніших прояв в минушості передісторичного чоловіка, або якої території. З них безперечно належить на першій місці поставити пове оброблене праці Мортіле, але на ній спиняти ся не буду, бо в Записках вона була вже обговорена (т. LV)¹⁾.

До кам'яної епохи належить також праця д. G. Rivière: „L'âge de la pierre. Paris c. 1832), що опираєть ся головню на студіях Мортіле і Картайляка, але недомагає в знаю новішої літератури (пр. про неандертальський череп), далі А. Thieullen: „Os travaillés à l'époque de chelles і т. д.“ Paris 1901 і „Deuxième étude sur les pierres figures à retouches intentionnelles à l'époque du creusement de vallées quaternaires“ Paris 1901³⁾. Праця Roisel'a: Essay de chron. des temps préhistoriques. Paris 1900, не має, як подає Гецце, жадної вартости⁴⁾.

Швайцарія дочекала ся суцільного оброблення⁵⁾. Вийшло воно з під пера I. Heierli: „Urgeschichte der Schweiz. Zürich, 1901, с. XVI+453 і 423 ілюстр. і дає дуже гарний огляд швайцарської культури⁶⁾.

¹⁾ З Рец. P. M. Lb. 1901, nr. 314. Кляч., Mitth. d. antrop. Ges. in Wien. 1901, стр. 112. Гернес: L' antropologie, 1901, с. 427—431. Boule. ²⁾ Рец. P. M. Lb. 1903, с. 265. ³⁾ Рец. CBlit. 1002, nr. 236. ⁴⁾ CBlit. 1901, nr. 88. ⁵⁾ CBlit. 1902, nr. 116. Götze. ⁶⁾ Рец. Präh. Blätter 1901, с. 76.

Норвегія і Швеція стоять тут завсіди на переді наукового руху, з Монтеліусом і С. Міллером на чолі. Огляди норвежських і шведських праць дає що року Archiv für Anthropologie з як найбільшою докладністю¹⁾. Найкраще одначе розвиваєть ся преісторія в Німеччині, де майже кожда провінція має по одному або по кілька журналів, присвячених взагалі студіям своєї території, де в традицію увійшли з'їзди учених і де з найбільшою систематичністю ведуть ся розкопки і розсліди. В огляді німецьких журналів буду старати ся особливо подати як найповніший образ розвитку преісторії, спинючи ся навіть на менших провінціоанальних журналах. В Австрії ведуть ся розсліди нильнійше в горішній і долішній Австрії, в Сальцбургі, в Чехах і в краях пададрияцького моря. Лише гористі околиці як Тироль, Каринтія, Стирія полишають ся по заду і не мають своїх спеціальних органів, присвячених археології. Не говорю тут розуміть ся про Галичину і Буковину, бо вони лежать поза обсягом сього огляду.

Такий менше більше загальний вигляд антропології і преісторії за останні три роки. Бачимо на кождім кроці поступ, помічаємо чим раз більше заінтересоване не лиш у вчених спеціалістів, але і в ипших людей, для яких взагалі має наука вартість. Робота провадить ся з витревалістю і запалом: шукаєть ся нових доріг і нових методів, щоби якешке дійти до цілі. Не все ще розв'язане і порішене і не на одну відповідь мусимо подождати, але чекаємо з повною надією на ліпший вислід, видаючи довкола невгомну працю.

II. Антропологічні часописи за р. 1900—2.²⁾

1. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Comité v. K. Toldt, F. Heger, A. Hohenbrück, J. Zombathy, E. Zuckerkandl, L. Bouchal. Redacteur W. Hein. Wien.

2. Виходять з додатком „Sitzungsberichte“.

Mittheilungen виходять від 1881 р. Зі статей за попередні роки важвіші для нас, окрім рефератів з археологічних з'їздів російських: (студії Вайсбаха з обсягу слав. крапїології. Сомбаті про знахідки коло

¹⁾ З важвійших праць про Норвегію: Siegwart Petersen: „Les temps préhistoriques en Norvège“. Umschau 1901, стр. 352. Автор домагає, що кам'яна епоха в Норвегії датуєть ся р. 4—5000 перед Хр. ²⁾ Нотую статі не тільки з антропології, а всі взагалі для нас інітересніші. Згадую, розумієть ся, лише заголовки, і то статей, які нас можуть ближше інітересувати. Ширше трактувати річ — не позволяють дозвіл обмежені границі реферата.

Рожанецької Руди в Галичині (XIV, Ш). Пенка про фізичний тип і правітчину Арийців (XIII, 225) і про питає, чи Індogerмани прийшли до Європи (XIV, 90). Дзедушицького про передісторичні знахідки у східній Галичині (XIV, 34), про замчисько в Бубишчу (XVII, 32), про казки і міти у північних Славян (XVII), про Русинів (XIV, 45). Габерляндт про питає, чи Індogerмани прийшли до Європи (XIV, 86). Гімбель про поміри тіла на Буковині (XVIII, 83). Галачек про розкопки коло Неслухова (XXVIII, 61). Гайп про працю Кайндля „Die Huzulen“ (XXIII, 104). Праці Кайндля про археологічні і етнографічні розсліди на Буковині (XXI, 33), про дім і обійсте у Гуцулів (XXVI, 147), про Гуцулів з над долини Прута (XXVII, 210), етнографічні замітки до будови домів в східних Карпатах (XXVIII, 223). Кілька менших заміток Коперницького і більший реферат про праці за останніх літ 15 в Галичині (XIX, 11); дальше цілий ряд праць Кравца про полудневих Славян а передовсім про їх пісні і повіря (пр. Sreča). (Що до їх вартости всіляко можна говорити; його кількатисячвіршові епопеї нагадують шість трохи Верковича; адасть ся треба їх приймати з великою резервою). Люшан про історію славянських літератур (XI, 170). Найман дає причинки до дискусії про питає, чи Індogerмани прийшли до Європи, порушене Габерляндтом. Оссовский помістив кілька рефератів зі своїх праць, що дотикають розсліди печер коло Кракова і були оголошені в „Zb. Wiadom.“ (XII, XIV). Нідерле дає замітки про деякі характеристичні прикмети старославянських гробів (XXIV, 194), про важну ділювіальну нахідку в Росії (XXIV, 6). Пенка про вітчину Германців (XXIII, 45). Вірхов про галицькі нахідки (XXIV, 93). Крім того ширше справозданне з археол. конгресу в Москві 1890 р. і кілька дрібніших рецензій.

1900, с. 1—13. G. Bancalari: Forschungen u. Studien über das Haus. Автор подає назви поодиноких знарядів, при чім користає і з славянських паралелів. K. Penka: Die ethnologisch-etnographische Bedeutung der megalitischen Grabbauten (стр. 25—43). Автор подає погляди Монтеліуса і Софуса Мілера про походжене мегалітичних гробів і констатує, що всі годять ся, що сі гроби, розкинені на великім просторі, мають спільний початок, а далі розбирає ширше питає, хто саме був їх творцем, чи Арийці чи які інші народи, як вони розширили ся, чи через вандрівку, чи через культурні впливи і звідки розійшли ся, з полудня на північ, чи противно. Творцями мегалітичних гробів були Арийці всюди, навіть в Сирії і Палестині: вітчиною була Скандинавія, і звідси розійшли ся вони на полудне. Камінні гроби були імітацією домів, бо Арийці вірили в посмертне житє. Автор порівнює всілякі форми домів і доказує, що Арийці мешкали не в замкнених

селах, лише в поодиноких загородах (Einzelhöfen)¹⁾. Reinecke: Brandgräber vom Beginne der Hallstattzeit aus den östlichen Alpenländern u. die Chronologie des Grabfeldes von Hallstadt (с. 44—49). Бронзової епохи в східних Альпах майже не було, донерва гальштатська: автор подає огляд стацій і їх аміст. Hoernes: Bronzen aus Wien und Umgebung im nat. wis. Hofmuseum und die Bronzezeit Niederösterreichs im Allgemeinen²⁾. Подає наперед опис 38 знахідок, між котрими найбільше параметників. Дальше характеризує бронзову епоху долини Австрії і ділить її на 1) старшу бронзову епоху; плиткі гроби зі скорченими скелетами; 2) переходова епоха з гробами в Саксендорф, Целлендорф, 3) молодша епоха з плитками гробами з палепем тіла. Крім того менші праці Райнеке про знахідку в могилі коло Йошева в Сербії — типовий меч і начине з керамікою т. зв. „горбатою“. Вайсбах про Німців в Каринтії. Бінкер про типи сільських діл на границі Австрії, Угорщини і Стирії. Тайтш про преіст. знахідки в околиці Кропштаду. Між критиками находимо реферат Бугля зі статі Гавронського „Szczedrówki z powiatu dobromilskiego“ с. 57—59, і дуже цікаві замітки Шухардта про походжене мадарського риболовства Янка.

Sitzungsberichte приносять реферати зі з'їзду в Ліндав 1899 р. З поміж них піднесу: реф. Вірхова „Meinungen u. Tatsachen in d. Anthropologie“³⁾, Монтеліуса про хронологію будівель на воді, Гернеса про початки штуки, Монтеліуса про прихід Славян⁴⁾, Вірхова, Віркнера і Мартіна про поміри, Вільзера про походжене Алеманців і Вірхова про початок бронзової культури і про арменську експедицію. Крім того статі Ромсторфера про розсліди палати воевод в Сучаві і Сомбаті про 12 інтерн. з'їзд преісториків і археологів в Парижі, 1900 р.

1901. Holl: Mozarts Ohr. Eine anat. Studie (с. 1—12). Подає розсліди над формою Моцартового уха, яке виказує певну індивідуальну відміну чашини (Ohrumschel), яку автор радить називати Моцартовим ухом. Otto Herman: Die Fängigkeit der Fischzäune und Fischreusen (с. 38—51). Дуже цікава студія, в якій автор дає огляд форми і показує, в чім лежить те, що сітки ловлять риби. Думає при тім, що довстане тих знарядів належить до найдавніших часів, котрі він називає епохою дерева а з котрої нічого не могло доховати ся. P. Kretschmer: Das Märchen vom Blaubart (с. 62—70). Автор виходить

¹⁾ Реф. CBlt. 1902, nr. 37. Вальтер. ²⁾ Реф. CBlt. 1902, nr. 323. Геце. ³⁾ Обговорене в „Z. f. Etnol.“. ⁴⁾ Реферат Монтеліуса, який викликав малу дискусію, переложив Мавський на польське і умістив разом з увагами в „Wisł-i“ 1902, с. 517.

в „La barbe bleue“ Шарля Перроля 1697, подає відміни повісти і відрізняє 1) саму особу, якою може бути демон, лицар, розбійник або чарівник, 2) пробу послушенства і 3) кінцеве оповідань. Оповідань Перроля про синьобородого повстало зі злучення двох оповідань, а міту про демона з пекла і оповідання про убійство жінки (се опов. же до нині в устах народа і нар. піснях). Оба оповідання з'асимілювалися, бо мали спільний мотив убійства жінки.

F. Andrian: Die Siebenzahl im Geistesleben der Völker (235—274). Праця Андріяна вийшла по поводу статі Клюге про походження звороту „die böse Sieben“ і цілої дискусії над тим. Наперед йдуть паралелі з народної словесности всіляких народів. Факти про Слов'ян дістав автор від Полівки, Шішманова, Мурка і Бугеля. Про Русинів наведено таке: вірують, що завуля по 7 літах перемирюють ся в яструба (Zb. w. V, 145); на біль матеріці радять собі в Мінській губ., відмовляючи 7 отченашів (Weryho, Przycz. do leczn. I, 114); проти фибри є 7 лікарств (Рок. III, 170, 171); в казках дістає наймит 7 зерен, герой 7 бохонців хліба (Рок. III, 175—176, 177—185, 190—194, 238—241). Житє героя в дитинстві таке: 7 літ не може рушити ся з місця, кожного дня їсть 7 хлібів і не молоко від семи коров. В заклинаннях 7 братів, 7 вітрів, 70 птахів на дереві, 77 братів. У Росіян сімка слабо заступлена. По спостереженнях Бугеля у Поляків і Русинів 9 приходять п'ять разів частійше від 7. В сербськїм у Караджіча лиш 5 разів. У Слав'ян взагалі, як видно, не грало 7 великої ролі. Воно має космічне і матічне значіє і розвійшло ся з одного центра; у Слав'ян затерло ся в наслідок нападів, а за те приняло ся тут число 9, переняте від Греків. Студія досить цікава, паралель дуже богато, але їх можна би ще побільшити. Подаю кілька нових даних: хлопець сичів 7 літ в студії (Етн. Зб., IV, с. 125); мала мац седмеро шіроті (Етн. Зб., IX, 133), Довбуша забила куля, котру поблагословив св'ященик 7 разів на 7 службах божих (Д. Лепкий, Лицарі та розбійники в деяких люд. казках, Зоря 1887); чоловік дістає раду не вірити жінці 7 літ і 7 педіля (Гринч. Етн. Мат. I, 185); оповіданє про семилітка (Гринч. Етн. М. II, с. 269—71); брат стає в каміня чоловіком, потручений по 7 роках братовою (Етн. Зб., I, с. 84); ой поїхав Івасенько 7 літ на війну (Žeg. Pauli, II, с. 13).

Winternitz: Die Flutsagen des Altertums und der Naturvölker (305—333) подає 73 оповідання, порівнює їх мотиви і доходить до виводу, що оповідань про потоп нема у всіх народів. Найбільше їх у Американців. В противність мітольоґічному толкованю поясняє їх повстанє дійсними елементарними подіями, котрі ще нині повтаряють ся. Менше інтересні статі Ляша про виломлюванє, фарбованє і пилванє

зубів (причина косметична і гігієнічна), Преена про звичай в Газельбаху припосити сьв. Валентію урни з двома головами; висше згадано про працю Горяновича-Крамберґера. Річник сей припосить дальше реф. Чермака про Етногр. Збірник і Етнол. мат. т. I—IX. і I—II.; реф. Бугеля на „P. Sebillot: Contes des Landes et des Grèves. 1900“, — що містить 41 казок. Між ними оповід. про Поліфема, про двох братів, відчарованє княгині (варіант Гоголевого Вія). Знаходимо тут паралелі і до иньших наших казок пр. чоловік шукає біди, донька чарівника помагає гостеві виконати трудні задачі і утікає з ним. Є тут також розпросторене повіре, що звір'ята мають лишній розум від чоловіка. Анальоґічне у нас в Гринч. Етн. Мат. II. с. 6. Дальше є реф. Бугеля на „Ch. Beauguier: Les mois en Franche Comté. Paris 1900“, де зібрано головню повіря. Цікаве, що в першу неділю палять огонь (ту неділю називають „dimanche des brandons“), скачуть довкола нього і вірять, що через се стають ся плодними; є також звичай шедрувати, красити крашанки і бавити ся ними. Гернес подає критики на праці Еванса, Мортієта і Маріяні.

Sitzungsberichte приносять дві для нас цікавіші звістки. Каїндль робив розкопки в Василіві над Дністром і в Папці над Серетом. В першій місцевости знайшов скринковий гріб, в другій старе укріпленє. Подано витяг з праці Вє. Милера (в „Рус. Мысли“ 1896) про зашептунаня і додаю деякі порівняні увагами.

1902. L. Schroeder: Ligho. Refrain des lettischen Sonnwendliedes (1—11). Автор докажує, що у богатых індогерм. народів (у Індів, Летів, Германів і Слав'ян) існувала віра, що сонце при сході на веслу бавить ся, тавцює, скаче і т. д. Сих признак радости сонця вижидали Індогермани і витали їх сьвятами. Otto Herman: Knochenschlittschuh, Knochenkufe, Knochenkeitel. Перше се лижви, друге — стільчики. Оба походять з кінця неоліт. епохи і доховали ся до нині. Крім того студія Райнеке¹⁾ „Причиники до старшої бронзової епохи в серед. Европі“, звістка Крамберґера про чоловіка палеол. в Крапні, праця Бінкера про дім в Каритії, Лева про похоронні звичаї у Жидів Бугель реферує „Етногр. мат. з Угорщини“ Гнатюка і „Le folklore des pêcheurs. Paris 1901“ Sebillot.

3. Zeitschrift für Ethnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte Red. Com. M. Bartels, R. Virchow, A. Voss. 32 Jahrgang 1900. Товариство се видає крім того поважну часопись:

4. Verhandlungen... Redigirt v. R. Virchow, i

5. Nachrichten über deutsche Altertumskunde her... unter Redaction v. R. Virchow u. A. Voss. Ergänzungsblätter zur Zeit. f. Ent. Berlin.

¹⁾ Реф. СВІт. 1902, 368.

В 1900 році *Zeitschrift f. Ethnologie*¹⁾ принесла м. н.: Traeger: *Mith. und Funde aus Albanien*. Подає опис цвинтарща в Каляя в Дальматії і дає вступ про досліді в Альбанії. Протривить ся поглядови Іліка, що видить в Альбанцях мішаний тип, короткоголовів з довгоголовіями. A. Götze: *Neolitische Studien*. Подає звістки про гріб в Кецін і розводить ся над т. з. „Kugelamphoren“ (себто пачиня з округлим дном і вузкою шийкою, покритою орнаентами, при котрій уміщують ся два ушка). Відріжняє старшу і молодшу форму, яку подибуємо також на Поморю і в Чехах²⁾. Штравх займаєть ся розслідом черепів в Тироля і Швайцарії.

1901. J. Negelein: *Die volkstümliche Bedeutung der weissen Farbe* (стр. 53—85). Дуже цікава розвідка; автор черпав також з славянських жерел. Біла барва була символом божества: автор розсліджує появу біло-убраної смерти, білого коня, як символ сонця, і альбінізм і думає, що сей феномен викликував подив і страх, що були головними складниками релігійного почитаня. O. Schoetensack: *Die Bedeutung Australiens für die Heranbildung des Menschen aus einer niederen Form* (127—154)³⁾. Австралія виказує таку фавну, а дальше такі цікаві паралелі з палеолітичною людиною Європи, що автор бачить в тім підставу приймати А. за праріччину людей. H. Winkler: *Das Finntum der Magyaren*. Знаходимо тут усі теорії про походжене Угрів: турецьку, іранську і дравідійську (тумульську) Bálint'a в критичнім освітленю. Сам автор обстає за фінським походженем, але признає сильні впливи передовсім зі сторони Іранців, Кавказців, Дравідійців, а ще більші впливи Славян і Турків. Далі займаєть ся типом Мадяр, який після цього є ясний з сірими очима і жовто темною шкірою.

1902. J. Negelein: *Der Individualismus im Ahnencult* (с. 49—94). Більшість людей в своїм думаню цілковито залежна і опанована „їх часом“ (себто сучасністю). Лише незвичайно талановитим людям удаєть ся увільнити ся під впливом щасливих обставин від традиції, стати індивідумом, полишити образ своєї діяльности відповідному часови і зробити собі імя. В тім-же річнику уміщена праця Косіни „*D. indogermanische Frage archäologisch beantwortet*“, обговорена в „*Записках*“ т. 56⁴⁾. Райнеке дає дальші причинки до неолітичних спірних kwestій, а Шмідт подає до відомости звістки про розкопки⁵⁾.

¹⁾ Заголовок вказує на етнологію, одначе більшість статей належить до преісторії і антропологии. ²⁾ Рец. *SBlt.* 1901, nr. 175. ³⁾ Рец. *SBlt.* 1902, nr. 68 Бушан. ⁴⁾ Нор. рец. в *Int. SBlt.* 1903, nr. 135. ⁵⁾ Рец. *Int. SBlt.* 1903, nr. 219.

Verhandlungen містять реферати і відчиті, читані на засіданнях антроп. товариства в Берліні. Величезні томи тих протоколів приносять стільки різнородного змісту, що ми в дуже труднім положеню вибираючи, про що згадати, а що пропустити. Товариство було в 1902 під головуванем Вірхова і управою Ліссауера. В 1900 р. мало вопо 119 членів кореспондентів і 490 звичайних членів, що платили вкладки. З р. 1900 занотую: A. Götze: *Über die Gliederung der Chronologie der jüngeren Steinzeit* (259—278)¹⁾. Автор ставить на основі кераміки хронологію неолітичної епохи в середній Європі (в Зах. Чехах, Моравії і Угорщині). Першу групу становлять: шпурова кераміка = керам. з пасками = кер. шпуровій з пасками. E. Krause: *Menschliche u. Thierknochen mit rothen Flecken*. В неолітичних кладовищах в Рессен коло Мерзебурга знайдено кости, що дістали барву природним прогресом. F. Knauer обговорює знайдений в полудневій Бесарабії скелет з червоно-забарвленим черепом, і спосіб забарвлення. Lissauer: *Ein Bericht über letzte Reise in Südfrankreich und Italien*. Автор збиває теорію Меліса, що пайлаввійша людність в падрейських краях була лігурійського походження і що Лігурійці сколонізували рейнську долину. Reinscke: подає замітки до статей Геца про Kugelamphoren і їх хронологію: критикує остро його погляди і вказує на незнайомість автора зі Сходом, де та форма дуже часто стрічаєть ся: на Куявах і у східній Галичині пр. в Коцубинцях і Чорнокінях коло Бережан. Вірхов згадує про рабоване нахідок в Росії. Лемке хоче видіти в камінях з слідами рук і ніг граничні стовпи²⁾.

1901. Wilke: *Mit. über ein slavisches Gefäss mit Leichenbrand von Lössnig bei Strehla*. З приводу знайденого начиня розводить ся автор над двома питаннями: чи знали Славяни гончарський круг і чи палили тіло. На оба питання відповідає притакуючи. Про гончарський круг маємо звістку, що належить вправді до Скитів, але може бути до певної міри приложена до Русинів, „Südrussen“, яких мабуть під Скитами треба розуміти. Що до паленя тіл, то згадує про цього „Нестор“, говорячи про Вятчів, і Воїфацій в листі з 745 р. Не знати лише, чи принесли Славяни сю похоронну форму при приході, чи ні. Реслер складає справоздане з дослідів і розкопок в Траускавказі (с. 78—150); Гольдштайн трактує про поділ середземноморської раси на Семітів, Хамітів і Яфетитів, уживаючи дуже слабих аргументів (430—439), а Брефер подає звістки про нові розкопки в Альбанії і Македонії.

¹⁾ Вийшло також відбиткою разом з иншими статями під заголовком „*Beiträge zur Kenntniss der neolit. Keramik*“ Berlin 1900. Рец. *SBlt.* 1901, nr. 175, де ширше подано зміст. ²⁾ Про каміні з витисненими слідами ніг є студія С. Koehlera.

1902. Oelhausen, Die Zeitstellung der Schwanenhalsnadeln und der Gesichtsurnen: шпильки в виді лебединої шиї появляють ся в гальштатській епосі і йдуть аж до пізнього періоду La Tène; урни з лицами повстали в пізній гальшт. епосі і тягнуть ся так само аж до найновіших часів. Реєлер здає дальше справозданє з розкопок на Закавказю а Бреґер про нові нахідки в Альбанії і кераміку в Македонії. Кравзе містить цікаву розвідку про робленє передісторичних глиняних посуд (с. 409—427).

Nachrichten über deut. Altertumskunde подають короткі звістки про найновіші відкриття і розкопки. Довших статей майже нема. В 1900 р. подано біографію за 1899 рік. В 1902 Геце реферує про славянські і старші нахідки в Топольнім в західних Прусах, а Кравзе про оселі з кухонними ямами коло Зеебек (п. Рунні).

6. Archiv für Anthropologie. Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen. Organ d. deut. Gesell. f. Anthrop., Ethnologie u. Urgeschichte. Begründet von A. Ecker u. Lindenschmitt. Unter Mitwirkung v. A. Bastian, Kollmann, Hölder, E. Schmidt, Virchow, Voss... herausgegeben u. redigirt von Johann Ranke. Braunschweig. Річники 26—28. Це найновіший антропологічний орган; як додаток до нього виходить:

7. Verzeichniss der anthropologischen Literatur. То само товариство видає ще одну часопись, старшу від архіву о 3 роки:

8. Korespondenzblatt d. d. Ges. f. Ant., Ethn. u. Urg. München.

„Archiv f. Anthropologie“ подає за давні роки такі праці що нас ближше цікавлять: Weigel: Bildwerke aus altslawischer Zeit, XXI, 41.; Grewingk: Zur Archäologie des Balticum und Russlands. VII, 59, X, 73, 297. Зоґраф обговорив давній череп з Кремлю (XXIV, 41); Вайсенберг подав результати розслідув над українськими Жидами (XXIII). Крім того знаходимо рецензію на Шуйского „Polen und Ruthenen“ XIV, 446, на Мікльосіча „Вандрівки Румунів в Істрії і в Карпатах“. XIII, 313, на Мостовского „Етнографічні пачерки народів в Росії“. X, 446, широкі справозданія Штіди з російських археологічних конгресів і з російської археологічної й етнографічної літератури.

1900: O. Montelius: Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien (ст. 1—40; 459—611; 905—1011). Початок праці в попереднім річнику¹⁾: там говорив автор про поділ бронзової епохи на 6 періодів, про типологічні розсліди, про перший період і його значінє, про епоху міді, про перший період вла-

¹⁾ Рец. CBlt. 1901, nr. 37 Дайхміллер.

стивої бронзової епохи. В річнику з 1900 наводить усі нахідки, описує і класифікує їх та дає на їх підставі загальний огляд першої бронзової епохи, на яку припадають також золоті і срібні вироби. Зі знайдених предметів переважна більшість домашньої роботи, що свідчить про високу культуру. Перша бронзова епоха на півночі обіймає по гадці автора північну Німеччину, а то басейни Ельби, Одри і Висли, Данію і Скандинавію. Одначе тут нема ніде покладів ані міді ані цини. Звідки ж взяла ся бронза? Прийшла з полудня, з Кипру, континентальною дорогою. З порівняня глиняних посудин, шпильок і гробів виходить, що епоха міді попередила епоху бронзи і була рівночасна з четвертою або й третьою частиною каміної епохи. Дальше виводить Монтеліус для молодшої каміної епохи і старшої бронзової епохи в Скандинавії і півн. Німеччини таку схему: Молодша епоха каміна: 1 період: нема гробів з каміня, ані металю. 2 період: Дольмени і гроби без кам'яних стін, без металю. 3 період: гроби з хідниками (Ganggräber) і гроби без кам'яних стін. Перша поява міді. 4 період: кам'яні скрині і гроби без кам'яних стін. Мідь. Бронзова епоха: 1. період: давнійший відділ: переважно бронза з малою домішкою цини; нема ще мечів, стрілки рурковані. 2 період: молодший відділ: бронза, богата на цину; короткі мечі; при кінці періоду довші мечі і рурковані стрілки. Епоха міді припадала б отже на час, що відповідає 3 і 4 пер. неоліт. епохи. Перша поява міді в полудневих околицях північної території припадає коло або перед 2500 пер. Хр., а перша поява бронзи, убогої на цину, коло 2000 п. Хр.¹⁾ Дальше слідить автор за абсолютною хронологією: порівнює першу появу міді в Азії, Африці й Європі, порівнює типи, головню угорські і знаходить жерело бронзової культури в полуднево-західній Азії, в області Вавилонців. С. Mehli: Die Ligerfrage²⁾. Опираючи ся на Серджи ставить теорію, що Лігури, довгоголовці, прийшли з Африки і посунули ся далеко на північ, колюючи тепер німецькі території. Ібери становили окреме племя, але були посвоячені з Лігурами, що були неначе сполучником між ними і Ретами. Теорія ся викликала одначе більший опір. Н. Tolmer: Die ersten Bewohner der Nordseeküste in antrop. Hinsicht verglichen mit d. gleichzeitig lebenden Germanen in Mitteld. В противність поглядом Вірхова в „Причинках до фіз. антропології Німців з особливим оглядом на Фризів“, що Германі не мали одного спільного типу, бо вже в індогерманській правітчині були різниці в типах та що первісні північні Германі були середноголовцями

¹⁾ Такий сам поділ читаємо вже в попередній праці Монтеліуса „Les temps préhistoriques en Suède et dans les autres pays Scandinaves (trad. S. Reinach) Paris 1895. ²⁾ Рец. CBlt. 1902, nr. 11. Buschau.

з нахилом до короткоголовості, коли інші германські племена представляли тип короткоголовий, — автор каже, що Вірхов взяв під розвагу новітні черепи: в дійсності були Фризійці довгоголовцями і донедавна через мішаніє перетворилися в короткоголовців¹⁾.

R. Braungart: Urgesch.-ethnogr. Beziehungen an alten Aspanngelähen (с. 1013—1042)²⁾. Автор порівнює германські, норманські і славянські яра, виходячи з założення, що вже Арийці були хліборобами. Результат: Германі знали подвійні каркові яра, цілком своєрідного вигляду. Римсько-етруські яра вказують багато подібності до славянських, се „Widderristdoppeljoche“. Заходять лише та різниця, що Римляни мають вигнуті луки і затички, а Славяни (нпр. в Мекленбургу, східних Прусах і Славонії) уживають простих поперечок і затичок переважно з чотиригранного деревця. Waljoff, Beiträge zur Anthropologie der Bulgaren (с. 1079—1085), зіставляє вагу мозку 87 осіб, подаючи вік і деякі поміри голови. Пересічна вага мозку мушци виносила 1382·45 g, жінок 1226·88. A. Waruschkin: Über d. Profilierung des Gesichtsschädels, подає горизонтальні поміри лица: положення processus frontales кости лицевої, нахилена ям очових пазал, високости носа і плоскоєти горішньої щокви.

L. Stieda: Aus der russischen Literatur. Anthropologie und Archäologie (ст. 145—223; 769—894) робить зах. евр. науці велику прислугу, подаючи огляд праць, писаних російською мовою. Огляд зіставлений дуже совісно. Найменьша статейка згадується або і обговорюється. З важливіших праць даються ширші, пераз кількакарткові витяги. В сім річичку зреферовані петербургські і московські видавництва.

1901 і 1902. Asmus: Die Schädelform der altwendischen Bevölkerung Meklenburgs³⁾. Венди орто-довгоголові аж до субмезоцефалії, з домішкою короткоголової раси. Довгоголовий тип се первісний славянський, а короткоголовці належать до передісторичної пралюдности Європи. Венди відійшли отже від чистого типу. Welcker: Zugehörigkeit eines Unterkiefers zu einem bestimmten Schädel (стр. 37—106). Hedinger: Keltische Hügelgräber in Scheithau bei Mergelstetten — констатує 1) цілковитий тип палення тіл в могилах з вуглем, пополом і останком кістий, 2) хоронене спаленого тіла в урнах, 3) хоронене спаленого тіла в камінні чотирикутнику, і вносить з сього, що гроби ці походять з молодшої бронзової і гальштадської епохи. Hedinger: Die Kelten (169—189)⁴⁾ — дає огляд питаня про північних і по-

1) Реф. CBlt. 1900, nr. 226 Лемап. 2) Реф. CBlt. 1901, nr. 21 Дайхміяер. 3) Реф. в „Antrop. Журн.“ за рік 1902. 4) Реф. в „CBlt.“ 1901, nr. 13 Вільаер.

людневих Кельтів і обговорює важливіші питання (культура, лиця, анатомічна будова). Schliz: Eine Schulkinderuntersuchung zum Zweck der Rassenbestimmung nach Farbenkompl. u. primären Körpermerkmalen (с. 191—210)¹⁾. — автор перевів досліди на 1413 дітях в Гайльброні що до їх уталантованя: 332 було в самого міста, а 1081 з околичних сіл. Результати не дуже переконують. A. Nyström: Über die Formenveränderungen des menschlichen Schädels und deren Ursache (ст. 211—231; 317—336; 623—642) — причинки до науки про расу. Автор подає розвій науки, остерігає перед вірою в незмінність черепа і показує його зміни під впливом карксового мускула. Далі дає кілька заміток про положення голови в рівновазі і умови дідичення. Далше розбирає етнографічні і культурно-історичні обставини і виказує залежність положення тіла від ремесла і способів транспортованя у всіляких стадіях культури. Навіть домашні звірята мали вплив на зміну черепа людського, нпр. коні. При тім говорить автор і про Славян. Між иншим уважає Росіян за расу мішану з альтайською, отже за неславянську, а Русинів, Поляків і Чехів за расу типово-славянську, яка змінилася в колишньої довгоголової в нинішню короткоголову під впливом їзди на коні і на возі. Зрештою також культура причинила ся до зміни рас²⁾.

S. Trofanović: Altert. Speisen und Getränkebeschreibung bei den Serben. Студія, в якій стрічаємо багато паралель з старинних і середньовічних письменників та з життя Альбанців, Греків і Румунів. Способи варення, припикаля, робленя хліба і т. п. описані деталічно.

Masnamara: Studien über den prähistorischen Menschen und sein Verhältniss zu der jetzigen Bevölkerung Westen³⁾. З палеолітичної епохи обговорює автор Pithecanthrop'a, череп зі Сні, т. зв. гібральтарський череп, неанд. і ин. З неоліт. епохи черепи з Crô-Magnon, Mentone, Rodmarton і ин., а далше переходить історію рас в бронзовій епосі. Sara Teumin: Topogr. antropometrische Untersuchungen über den Proportionswert des weiblichen Körpers (ст. 379—432). Досліди роблені авторкою на 109 студентках в Ціріху, з котрих було 4 Українки, 31 українських Жидівок, 20 Росіянок, 14 Польок, 16 польських Жидівок, 3 Литовки і 3 Німки. Студія цікава, бо авторка послуговувалася працями Грінцевіча, Яковенка, Гильченка і ин. З вислідів наводжу деякі важливіші: вік перес. 157 см.; 62% короткоголових; польські жидівки мають абсолютно і релятивно коротше рамя від українських і російських; найбільшу релятивну довгість передрамени вказали укра-

1) Реф. CBlt. 1901, nr. 283. Аммоп, L'antropol 1902 с. 675. 2) Реф. в „Pet. Mit.“, nr. 300 Люшан не годить ся з його результатами. 3) Реф. в „Pet. Mit.“ 1902 nr. 298.

їнські і польські Жидівки (виносить 14% величини тіла); пересічна абсолютна довгість рук найкоротша у польських Жидівок (15 см.), релятивна довгість рівна; абсол. довгість ніг 81 см, релят. 52 — найбільша у Росіянок; удо найдовше у Росіянок і польських Жидівок, підуде найдовше у Росіянок і Українок. У Росіянок довгість ніг більша¹⁾. Kollmann: Die Rassenanatomie der Hand und die Persistenz der Rassenmerkmale²⁾. Автор порівнює відбиту на одній начиню з наводних будівель руку і доходить до результату, що були дві форми людської руки, широка, що відповідала широкому лицю, і вузька, що відповідала вузькому, і що вони перетревали до нині. Автор видить в тім новий доказ до своєї теорії про незмінність рас. — Крім того дає Фрідолін 45 помірив черепів Бурятів і Калмиків³⁾. Вассіч займаєть ся неолітичною стацією Ябланица коло Меджлуже в Сербії, розсліджує скульптуру і кераміку і порівнює ябланицьку культуру з бутмірською: автор думає, що в обох стаціях є сліди трацької культури. Меліс обговорює екзотичні топірці з каменя в околицях над середнім бігом Рену. Уйфальві тягне далше свої студії над грішми діядохів. Дальше є ще статі: Бауера про череп з Філіппін⁴⁾, Штраца про вартість помірив лідвичних костей, Дафнера про склад лица, і Штіди про XI арх. з'їзд в Києві (стр. 284—302).

1903. Містить реферат про XII. арх. з'їзд в Харкові, працю Велькера про вартість ваги органів тіла у людей і звірят (1—89), Кольмана про анатомію руки (реферат під 1902 роком через похибку), працю Бодуена де Куртене про Кашубів і кашубське питає, в скороченій формі і огляд російс. літератури Штіди (с. 373—417).

Korespondenzblatt за 1900 рік не виїшов, в 1901 містить передовсім докладне справозданє з 32 з'їзду антропологів в Мецу 1901 р., що тревав від 5 до 9 серпня. Як звичайно дав Ранке огляд поступів антропологии за останній рік, а спеціяльно про участь членів товариства в науковім руху. Найцікавішим випадком на з'їзді був реферат Вірхова про передісторичного чоловіка і про границі між видом і відмінами та дискусія, яка по нїм вивязала ся. Про се говорили ми ширше на вступі. З інших рефератів: р. Шліца про неолітичну кольонізацію полуд. західної Німеччини, Вельца про користь повторення помірив форми голови та величини черепа у тих самих індивідуів. Köhl говорив про нахідки в Вормсі, а спеціяльно про кераміку, котру він означає назвою „Hinkelsteintypus“. На її підставі ділить камінну епоху на 1) старшу з керамікою Winkelband, 2) переходову лукову кераміку з пас-

¹⁾ Рец. Р. М. 1902, nr. 301 і „СВІТ.“ 1902, nr. 8 Фішер. ²⁾ Рец. Р. М. 1902. ³⁾ Рец. Р. Mit. 1902, nr. 302. ⁴⁾ Рец. в „Ап. Жур.“ 1902.

ками, 3) молодшу Wb-k. Зі статей: R. Reinecke: W. Statistik der slavischen Funde aus Süd- u. Mitteldeutschland. В Баварії, Турингії і середній Франконії переведено розкопки в семи місцевостях: з того дві з них містили гроби зі скелетами, а дві інші два похоронні поля зі скелетами. В Oberplatz вичисляє автор 5 нахідок, в горішній Франконії 9, в Турингії 14, з часів Меровінгів і Каролінгів: більша часть з них належить до 1000 року, інші датують ся пізнішими роками аж до 1100. З часу між 800 а 900 р. маємо їх лише кілька. З тих знахідок виводить автор: коло 600 р. стрічаємо ще в розкопках сліди численної німецької людности; так само коло Регенсбурга над Дунаєм подибуємо німецькі нахідки. Одначе для горішньої Франконії, східної і середної Франконії і для більшої частини горішнього Палатину нема ніяких археологічних доказів, щоби там пробувала німецька людність так само, як і нема слів славянської окупації. З кінцем VIII ст. зміняєть ся полудневий басейн Салі: цілу просторонь займають Славяни аж по Готу; в полуд. Німеччині є славянські гроби аж під Регенсбургом, а можна припустити, що на той сам час припадає слав. окупація горішнього Палатину і середної Франконії. В ще пізнійшій епосі обіймає територія, захоплена Славянами, північну часть гор. Палатину, горішню Франконію, східну часть полудневої Турингії з кольоніями далше на схід від Салі і Ельби. Ватев подає розвідку про антропологічні обсервації на дітях і жовітрах в Болгарії, а Шліц про типи похоронів в казіній епосі.

1902. XXIII з'їзд відбув ся в Дортмунді від 5 до 8 серпня 1902 р. Питає про походженє чоловіка було знов широко і горлячо дискутоване. Кляач виголосив реферат про відміни теперішних людей в їх значіно для проблемів про походженє і поділ на раси (стр. 133—153). Фішер представив порівнанє черепа чоловіка і маля в давнійших студіях розвитку. В інших рефераті зайняв ся він представленєм типів расових у старинних народів, а передовсім у Староегиптян і Вавилонців. Нинішні висші формації розвинули ся в часі вандрівок народів Богато схожости у Монголоїдів, Негроїдів і Европеїдів мусимо собі вияснити як наслідок паралельного розвитку. Задачею антропологів лишаєть ся про те порівняти складові части скелетів тих трьох рас, щоби вказати і пізнати ріжницї. Кель подав звістку про нововідкриті похоронні поля і оселі в епохи бронзу.

9. Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, herausgegeben von S. Schwalbe, Stuttgart. Виходить донерва від 1899 року і містить найкращі статі по анатомії, краніометрії і антропометрії (с. 685+582+598).

1900. Kohlbrugge: Mittheilungen über die Länge und Schwere einiger Organe bei Primaten (с. 43—55). Автор робив на Яві поміри і важе органів у приматів, а передовсім у *Semnopithecus pyrrhus* і *manrus*. Результати що до довгої кишки, тягару тіла і внутрішніх органів порівняні з аналогічними даними про чоловіка¹). Ammon: Zur Theorie der reinen Rassentypen (579—85). 1) Серед людности, яка що найменше перед 300 роками змішала ся, нема вже ніяких чисто расових індівідуів; більше їх ще можна винайти в ізольованих станах, що заразом представляють раси (через заказ женити ся з иньшими індівідуами чужих станів удержуєть ся в них чистість раси). 2) Уже навіть з першого погляду чисто расові індівідуї мають між своїми предками типи чужих рас. 3) Вишукування чисто расових індівідуів або типів чиста мрія (Täuschung). 4) Чим більше чисто расових признаков винаходимо в якійсь людности, тим більше стрічаємо слідів змішання з чужими расами. Фірст говорить про випадок скорочених пальців з двома членами, який стояв в звязи з хибачи грудних мускулів і иньшими дефектами. Пфіцнер, професор в Штрасбургі, подає причинки до пізнання скелету людських кіпчии, а передовсім елементів руки. Бохенек ставить нову методу до означування поємности і критикує давнійші методи.

1901. Török: Inwiefern kann das Gesichtsprofil als Ausdruck der Intelligenz gelten. Автор дає новий причинок до критики сучасної фізичної антропологии. Виходячи з заложення, що лице дає вираз інтелігенції, шукає він за даними, котрі можна би на доказ сього добути з розслідження відношеня профілю лица до иньших моментів будови черепа. За такі „моменти“ приймає поємність черепа і Sector cranialis. З 1394 розсліджених черепів показувало 55.09%, паралельність між профілем і поємністю черепа при середно великих вартостях²). W. Pfitzner: Social-antropologische Studien II. Einfluss des Geschlechtes auf die antropologischen Charaktere (с. 485—495)³). Автор переводить порівняне між мущиною і жінкою що до зросту, барви волося і т. д. і доходить до виводу, що жінка менша від мущини, і то не лише релятивно, але й абсолютно. Усі иньші різниці се лише „Verschiedenheiten der Häufigkeit“. У мущин приходять 7% більше блондинів, у жінок за те 3% більше з темними дугівками. Кожда форма находить ся у обох полах в рівній пропорції: стрічають ся лиш малі різниці що до їх проценту. Ті різниці можна вяснити низшим зростом жінки, від якого зависять зміни в пропорції. Се доказав автор на при-

¹) Рец. CBlt. f. A. 1900, nr. 219 Бушан. ²) Рец. CBlt. 1902, nr. 3 Кельнер. ³) Рец. CBlt. 1902, nr. 70 Аммон.

кладах рівної високости обох полів. Отже мущина і жінка мають при рівній величині тіла рівні пропорції. Здаєть ся, що те саме дієть ся і при иньших пропорціях, котрі залежали би також від зросту.

1902. Pfitzner: Soc. antr. Studien. III. Der Einfluss der sozialen Schichtung und der Konfession auf die antropologischen Charaktere (с. 31—98). Коротко кажучи, прийшов автор до виводу, що між суспільними верствами заходять значні різниці в соматичнім типі. В самім шпиталі, в яким робив досліди, викрив аж 3 типи, які відповідали трьом степеням заможности пацієнтів. Різниці ці показали ся так в волосою, очах, як також і в поємности голови. Автор звернув особливо увагу на сей останній чинник і ужив до дослідів оригінального метода. Ходив по склепах і випитував ся, котрі нумери капелюхів найбільше розходять ся і яка ціна капелюхів в порівняню з нумером. Показало ся, що найбільше розходить ся капелюхів низших нумерів. Їх купують біднійші люди, тому скленарі дають як найдешевші ціни. Капелюхи з високими нумерами находять відбит лиш у богатших. З того витягає автор вивід, що висші соціальні верстви мають абсолютно і релятивно більшу голову, як низші. Порівнюючи дані, зібрані що до конфесий, прийшов знов автор до подібного вислїду. Католики і протестанти мають без огляду на релігію однакові прикмети, коли стоять на однаковій степені матеріального положеня. Зрештою тут вимагає матеріял нового доповненя, бо автор зібрав його дуже мало¹). Дедерлін подає розвідку про відношенє близько посвоячених звїрчих форм (394—442).

10. Centralblatt für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Herausgegeben v. Buschan (с. 384+384+389). Виходить від року 1896 і містить дуже докладні і річеві рецензії на усі нові важнійші твори. Шість зошитів становить один том. В кождім зошиті подаєть ся на першім місци статя загальнійшого змісту.

1900. M. Höfler: Medizinischer Dämonismus (с. 18). Автор бачить початок і причину демонізму в тяжких снах, які повстають під впливом натиску крови. O. Ammon: Zur Anthropologie Norwegens (129—137) реферує знану працю Гамзена, але стараєть ся використати його цілком противні результати для своїх теорій. Giuffrida-Ruggeri говорить про питанє відносин висоти черепа до иньших його вимірів і залежности форми і розмірів черепа від пола і величини росту²). Kenike: Die Bedeutung der ostbaltischen Alterthümer für die Vorgeschichte der Provinz Ost-Preussen. Зіставленє літератури: територія цікава задля того, що людність змінювала ся в ній дуже

¹) Рец. CBlt. 1902, 70 Аммон. ²) Антр. Жур. 1900, nr. 4, с. 102.

часто. Між 9—13 століттям мешкали тут Німці, Ести, Лєтти і полишили по собі пам'ятники. Особливо цікаво, що тут знайшли ся фініські типи. Автор справедливо здогадуєть ся, що Фіни сягали колись далше на полудне: на се може вказувати і слово *palw* = оболоня, переняте Німцями з фініського *palo*.

1901. Kohlbrugge: Stadt u. Land. Anthropologie und Genealogie (с. 1—10). Остра критика Аммонової теорії про шкідливий вплив міст на сільське населенє, через те, що місто деґенерує селян, які наливають до нього і робить їх вже в третім поколію нездатними до життя. Kraitschek: Der alpine Typus (с. 321—330). Погляди учених на тип альпійського чоловіка дуже непевні. Автор перевірює типи поодиноких племен, що мешкають в Альпах і думає, що весь хаос усунеть ся, коли прийметь ся, що короткоголовий тип Альпійців повстав зі змішання двох або трьох інших основних типів. Piette дає нову класифікацію і термінологію передісторичних часів. Меліс не годить ся на се, мовби то так звані „Schuhleistenkeile“ служили до оброблюваня дерева місто долота. Blümmel реценує з I тому Матеріялів до етнології розвідки Гнатюка (кушнірство, пожива), Грїші (весіле), Максимовича (Сором. вес. нісні), Могильченка (гончарство, будівля), Вовка (рибальство в Добруджі), Кордуби (писанки), кожду під особним числом.

1902. Від 1902 виходив Centralblatt під заголовком: Internationales Centralblatt. Редакцію складає тепер комітет, в якого склад входять Аууціп, Аганзаді, Коліні (Рим); Геце (Берлін), Геґер (Відень), Гаєрлі і Мартін (Ціріх), Кеане (Льондон), Коґанеї (Токіо), Люшан (Берлін), Манувріє (Париж), Монтеліус (Штокгольм), Райнах (Париж), Штіда (Кеніґсберґ), Терек (Будапешт). Змінено також місце видаваня: перше Єна, тепер Штеттін (друкуєть ся в Грайфсвальді). Річник містить шість розвідок: Екеля про відносини лівої руки до жіночого пола і до магії (с. 1—6), Ардо про питанє, чи дістала Скандинавія нову людність, Меліса про похоронне поле в неолітичній епохи в Фльомборні в Гессії і про скорчені скелети, та про Гессгаймське поле з урнами, Коґанеї про поміри черепів хітських мушци. Арбо не годить ся на погляди тих учених, що обстають за одноцільною людністю Норвегії від найдавійших часів і констатує вже для камінної епохи 3 форми черепа: 1) доліхоцефальну, а заравом і хамецефальну (плосколобу)¹⁾ і хамепрозоппу (з низьким лицем), 2) мезоцефальну, збли-

¹⁾ Високість черепа се віддалене від середини переднього краю великого потиличного отвору до найвисшої точки черепа. Показчик високости черепа може вносити найменше 60 кілька; відповідно до нього відрізняємо: 1) плосколобих або хамецефальних до 70·0, 2) середньо- або простолобих (орток.) до 75·0 і 3) високолобих або гіпокеф. висше 75·1.

жену до брахіцефальної і 3) брахіцефальну, хамецефальну і хамепрозоппу¹⁾. В бронзовій епосі прибуває іще одна раса брахіцефальна. З початком залізної епохи появляєть ся новий доліхоцефальний тип. Коли возьмемо до того під розвагу, що і нині не має Норвегії одностайного типу, то буде досить аргументів за сим, що Скандинавія кілька разів дістала нову людність.

11. Mittheilungen der k. k. Central-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmäler. Her. unter der Leitung Dr. A. Helfert. Neue Folge. Redacteur Dr. K. Lind. Wien (с. 231+240+XLVII+431+124). Містять дуже ріжпородний матеріял, що належить в першій мірі до історії штуки і будівництва від найдавійших часів, а далше до передісторичних розкопок. За попередні роки знаходимо занадто багато дрібних заміток про поодинокі знахідки в Галичині і на Буковині, через те не можна їх тут коротко зібрати. В 1902 р. змінено знов спосіб редагованя і віддано редакцію проф. Кубічкови і Ріґлеви, побільшуючи великість видавництва. Від 1903 р. виходить, яко додаток до Mittheilungen „Jahrbuch“ (раз при кінци року). З справоздань товариства витягаємо, що Галичина мала 20 консерваторів і 18 кореспондентів.

1900. Ромсторфер знайшов в Bissantz коло Сучави кусень кафля з 16 або 17 столітя: на кафли виразно представлена церква. Над рікою Сучавою пощастило ся йому добути медаліон з написею „Auguste Dauphin de France“ (с. 42). В Сучаві винайшов в студії Шіпот дерево з колишнього замку (с. 115) і посудину 127 см. високу (с. 216)²⁾. До Галичини належить звістка Шараневича про находку 12 мечів в Комарниках коло Турки (див. Записки т. XXXIII). Фішкель здає справозданє з дослідів в Бережанщині. Церков бережанська, ново збудована „wenig kunstwerth“. Згадує про церков в Краснопущи. Про

¹⁾ Відповідно до лицевого показчика ділимо черепи: 1) на низьколицих або широколицих (Brachyprosopie або Chamäprosopie) до 90·0, 2) і на високо або вузьколицих (Dolichoprosopie або Leptoprosopie) від 90·1 висше. Індекс ширини лица мірять ся так, що високість лица, себто віддалене середньої точки чолово-носового шва до середини долішного краю долішної щоки множить ся через 100, а ділить ся через широкість лица себто через віддалене між обома кістями ярмовими. Є також т. зв. показчик горішнього лица, при яким високість становить віддалене між чоловим швом і носовим виростком. Показчик тут розумієть ся менший і хитаєть ся між 40 кілька і 50 кілька. ²⁾ Студії уміщені в Mittheilungen використав Козак в своїй поважній праці про кам'яні написи на Буковині. Праця вийшла перед кількома місяцями у Відні. Подає огляд усіх знаних кам'яних памяток wraz з описом і історичним об'ясненєм.

Буковину маємо цілий ряд більших статей і менших заміток. Томічич оповідає докладно історію монастиря в Путні і другого коло Сучавиці і описує заховані в них скарби. Між иньшими є також два євангелія. В Путні є 2 старословянські євангелія на пергамені, оправлені в срібло які подарував кн. Стефан 1467 р. Сучавицьке євангеліє оправне в срібло, має позолочувану напись, в котрої довідуємо ся, що „спорудив“ його князь Іван Нега. Пробст подає в статі „Baudenkmal in Bukowina“ (с. 203—209) звістки про правосл. церков сьв. Георгія в Сучаві і про монастир в Гумара, де є церковно-славянська напись. Кляввер доносить, що знайшов в Репужицях зуб мамута і кремінний знаряд без отвору на держально, 13 см. довгий.

1901. Шараневич: Das grosse präh. Gräberfeld zu Czechy (с. 93—98, 130—133 і 199—207). Довша розвідка про розкопи в с. Чехах. Автор констатує брак скитських, грецьких, римських і славянських впливів і уважає людність за германську, а то за бастарнську. Час 3—1 ст. по Хр., яким можна означити чеське поле похоронне, сам собою відсуває гадку, що воно було чи могло бути кельтійське або готське. Про нахідки в Чехах знаходимо також звістки в статі Деметрикевича „Über Mondhenkel“, що стрічають ся часто в Галичині. Автор групує їх 1) в італійсько-істрийсько-боснійську групу, 2) в угорську і 3) в польсько-чеську. Йобст описує монастир в Ватра-Молдавици. Зармайстер говорить про сумішку всіляких впливів на Буковині і описує нагробники в Сучавици (с. 228). Кайндль подає кілька заміток про Василів, про який згадує вже Іпатська літопись під 1213 р.

1902. Про Галичину знаходимо в тім річнику досить мало заміток, в порівнанню з Буковиною, де є мабуть лише трьох консерваторів. Дзедушицкий подає замітки про церков в Галичи, порівнює з нею старинні церкви в Малій Азії і Арменії (с. 142). Про розкопки в Галичині довідуємо ся, що в Балицях знайдено при розслідах кілька знарядів в кремня, камінний топір з дірою і орнаментовані фрагменти начиня. В Тробрницькім п. Перемиського відкрито старий ніж з пластичними прикрасами і 14 монет в глибині 75 см.; гроші походять з часу Яна Казимира 1651 р., Жигмонта III і Георга Вільгельма з Бранденбургу (с. 221). В Мелятинцях віднайшов Савицький на горбку фрагменти глиняних начинь, подібні до викритих Ромсторферем в Руїні над Серетом (с. 246). В Балицях знайдено в могилі скелети, камяні знарядя, бронзові перстені на ноги. Хіщоля доносить, що в Сідлицьках під Перемишлем знайдено 2 скелети в могилах, крім того камінний молот і багато глиняної посуду. В Старім Селі в п. Чешанівськім є багато могил іще не розсліджених; в одній з них знайдено камяні знарядя.

З Буковини Рігль (с. 407—8) подає до відомости, що знайдено 2 окраси з золота, викладані гранитовими плитками, а відтак іще одну. Окраси безперечно орієнтального походження: подібують ся часто в Румунії і Сирії. Кайндль (с. 343) впав на нові сліди неолітичних осель в Нижнім Городнику і Шипенцях з характеристичною мальованою посудю. Арейчук натрапив в Шипенцях на малі відломки палених начинь в глибині 20 цт., а трохи глибше 120 цтм. на самі начиня, роблені руками, що належать до т. зв. близьників і на мисочку з дірками. Кайндль робив також розсліди за матеріялами по архівах і урядах і складає в сього коротке справозданє. Гадка піднесена Кайндлем дуже добра: довідуємо ся, що і наше історичне товариство в Чернівцях забираєть ся до праці в тім напрямі, яка ще доперва в перших початках. В Білій знайдено нову оселю передісторичну: учитель Данилевич знайшов в ній відпадки кремня, 51 оббиваних камінних знарядів а крім того ножі і стріли. Ромсторфер провадить дальше розсліди над замками і старинними будівлями. На стор. 35—39 подає начерк історії міста Сучави і огляд будинків та пам'ятників.

12. L' antropologie. Rédacteurs en chef MM. Boule-Verneau. Tom onzième, 1900. Matériaux pour l'histoire de l'homme. Revue d' antropologie. — Revue d' ethnographie. Paris.

M. Boule: Études paléol. et archéol. sur la station paléol. du lac Karâr (с. 1—21). В північній Африці знайдено кости носорога, cervus elephas і п. Се важна нахідка на доказ, що і в Африці була палеолітична епоха. С. Ujfálvay: Iconographie et antr. irano-indiennes (с. 23—56, 193—224). Розвідка про Ірац, написана в тім самим дусі і з тою самою цілю, що і иньші його праці, про які ми згадували або будемо говорити. Хоть Уйфальві не перший, що забрав ся до сих студій, одначе він тепер майже сам один провадить студії над старинними портретами на грошах, нагробниках і творах штуки. Становище своє і погляди подає автор в „Archiv für Anthropologie“ за 1903: в тій розвідці доказує, що на основі релієфів і монет, які обіймають протяг 1000 літ — в старій перській державі, в македонській, за Олександра, в державі Сасанідів (3—7 ст.) можна напевно ствердити, що Перси різнять ся від Греків. Laloy: Du rôle des musées en ethnographie et en archéologie préhistorique (с. 57—59). Цікаві критичні замітки про те, які повинні бути музеї, а які вони в дійсности. Передовсім автор звертає увагу міродатних кругів, що вони повинні старати ся утримати „дикі“ народи при житю, бо, абстрагуючи від всього, далеко ліпше для етнографа мати живий предмет, чим вдоволяти ся деякими виробами його рук. І в преісторичних музеях дієть ся не одно на шкоду науки. Нищенє предметів загально знане. Хибкою також признає автор

се, що розкопки замість того, аби збирати їх в один музей, роздають ся по усім усядам і тут також виступає автор проти пишання всіляких могил, гробів і т. д. і поручає переховувати ці місця колишньої нашої культури¹⁾. Volkov: (59—64) подає звістки про конгрес археол. в Києві. Dürst (129—158, 655—676): Notes sur quelques bovidés préhistoriques²⁾. Автор подає класифікацію тура і його розпросторенє. Нинішні воли з короткими рогами різнять ся дуже мало від правдивих нащадків *bos primigenius*. E. Pitard: Quelques comparaisons sexuelles des crânes anciens de la vallée du Rhône (с. 179—192). Автор робив досліди над 322 черепами мушчин і жінок і подає на їх основі ріжницї між обома полами. Більша часть черепів була короткоголова з перес. показником 84·47 у мушчин, 82·93 у женщин. Вага черепа виносила у мушчин 706 гр. у женщин 585 гр., поємність 1554 у мушчин і 1390 у женщин³⁾. M. Piroulet: Contribution à l'étude du premier âge du fer dans les dép. du Jura et du Doubs. Більша студія про неолітичного чоловіка. Автор відрізняє два типи в Алєс і Моадон, подає їх характеристику і хронологію. S. Reinach⁴⁾: Quelques observations sur le tabou. Слово табу є полінезійського походження і означає заваз дотикати ся або називати предмет, що має табу. Цікаве, що того завазу властиво не видає ніхто: табу не мотивоване й існує, як закон природи. Ніхто також не карає за нарушенє табу. Хто переступить заваз, умирає або підпадає слабости. Часами навіть не можна пізнати, котра річ табу, бо табу дуже часто „невидиме“. Табу існувало у Хальдейців, Жидів, а передовсім в біблїї, де характеристичні слова Бога „не сьмієш дотикати ся овочів сього дерева, бо умреш“, вказують на сього рода табу. Автор як слїди табу у культурних народів вказує прим. на повірє, що як 13 осіб сяде при столї, то хтось з них мусить умерти, або що при мерци не вільно голосно говорити. M. Delafosse: Sur des traces probables de civilisation égyptienne et d'hommes de race blanche à la Côte d'Ivoire. Дуже цікава студія з численними ілюстраціями, в котрій автор хоче доказати, що єгипетська культура заходила далеко аж на захід Африки. Від Єгиптян переймили її Нубійці і Етиопці за Аменготепа I, а від них рознесли її дальше номадні племена Туарегів і Гаусса, так що стрічаємо ся з нею на західнім побережю, в Дагомею⁵⁾. S. Reinach: Témoignages antiques sur l'écriture mycénienne. В краях і островах Середземного моря існували колись два писма. Обі ці системи різнять ся дуже від фенікійського, асирійського

¹⁾ Рец. CBlt. 1900, nr. 221 (авторєферат). ²⁾ Рец. CBlt. 1901, nr. 316, Lalou. ³⁾ Рец. CBlt. 1901, 149. ⁴⁾ Рец. CBlt. 1901, 141. ⁵⁾ Такі самі погляди висказав Гернес в „Urgesch. d. Menschheit“.

і єгипетського писма; вони мали великий вплив, як се бачимо з Гомерової Іліяди (*σήμετα λυγρὰ*), і повстали перед половиною другого тисячлїтя. Одна з них була лінеарною, друга піктографічного характеру. Breuel: L'âge du bronzes dans le bassin de Paris. Більша розвідка — важна тим, що вияснює нам розпросторенє бронзи. На основі розкопок і знахідок в басейні Сомми і Сепи, а передовсім на основі мечів доказує автор, що бронза йшла в полудня і посувала ся вадовж рік, над котрими було густїше населенє. Bouchévan: Recherches sur l'éthnogr. du plateau central de la France. З розвідки виходить, що теорії про сталість рас і одноцільність людности не мають найменшого значїня. Автор показує, як часто змінювала ся в Франції людність що до соматичного типу. Наведу кілька виїмків. Цезар і Страбон оповідають, що на французькій території мешкали великі, біляві народи. Розкопки неолітичних часів дають нам черепи довгоголові з показником 75·0; в часах Меровінтів підскакує показчик на 77 і росте так, що між 12 і 14 в. виносить вже 79·70, а нині доходить до 83·74 і више (до 85). Такі самі зміни перейшла людність і що до барви. Мартїн констатує в своїй розвідці бронзову епоху в Бретанії.

1901. Verneau знайшов в печерах в Ба-Мулен остаци костий 60 осіб з неолітичної епохи. Жїрар подає де що про африканські народи Якомас і Бугус. З менше важних статей згадаю про статї Парата про печери, Вільсона про расу Індійців, що прийшли в європейську металеву епоху, Авно, що заперечує існуванє мідяної епохи в деп. Морбіган, Вільсона¹⁾ про поділ кам'яних знарядів по формах, про правітчину роду людського під бігуном (!), Манувріє про деякі сумніви що до реконструкції Pithencantropa Дїбоа, Ремона, що числить існуванє чоловіка на 3 мільярди і 400 мільонів літ (?!), Шетензака про т. зв. „batons de commandement“, що по гадці автора служили до запинаня одїжи, Сомбатї про один череп раси Cro-Magnon, знайдений в печері ки. Яна коло Літгав і Дешле про працю Піча „Star. z. Česke“. Maška: Ld station paléol. de Predmost en Moravie. Автор робив в Предмоєтю довші студії від року 1882 до 1894. Знайшов крім иньших нахідок 20 скелетів „четверичного чоловіка“, що лежали в глині під камяною плитою. Khvoika: Découvertes paléol. récemment faites en Russie. Опис і замітки до званої кости зрізаними лініями. Capitan²⁾ доказує в своїй розвідці, що погляд про гїятус між палеолітичною та неолітичною епохою не існував. Учені повинні його цілком залишити, коли маємо переходові форми (с.

¹⁾ Рец. CBlt. 1902, nr. 256. ²⁾ Рец. CBlt. 1902, nr. 92.

354—364). Reinach забирає голос в справі нахідки в Ябляниці в Сербії (з неоліт. часу), що творить посереднє звено між Фригією і Троєю з одного боку, Угорщиною і полудневою Росією з другого боку. Автор тої гадки, що на великій просторони від Київа до Малої Азії і від Кипру до Ябляниці панувала одна і та сама культура (с. 527—33). Bloch: De l'origine des brachycéphales néolithiques de la France (с. 540—549). Причинки до расової теорії. Раси змінюють ся під впливом спонтанної змінчивости, тому не потрібно цілком приймати вандрівок і мішаня антропологічних типів: неолітичні короткоголовіці походять впрот від неол. довгоголовців, а ті від палеолітичних довгоголовців. Montelius: La chronol. préh. en France et en d'autres pays celtiques (с. 609—623). Існують 4 епохи бронзи: 1) в першій заходить чиста мідь, 2) в другій 10% цинку, плоскі топірці, в 3) в третій сокири з іржою, в 4) сокири з крилатими краями в середині. Що до хронології то перша епоха триває від 2000—1900, остання від 600 до 400. Virchow вказує на торговельні вносини полудня з півночю: на доказ того служить мушля, tritonium nodiferum, яку найдено коло Брауншвайгу (565—7). Chauvet (стр. 641—661) говорить про геометричний орнамент, витиснений в свіжій глині. В неолітичній епосі стрічаємо ся з ним досить рідко на гробових урнах, частійше на посуді; пізнати його можна по тім, що лінії дуже грубі і виповнені масою. В бронзовій епосі приходить дуже часто, в залізній зникає. З критик згадаю про критики Вовка на праці Анучіна про культуру костромських курганів, на „Korony bronzowe“ і „Poszuk. archeol. w Trembowli“ Деметрикевича, на праці Мавського в Swiatowit'i, на праці Талька-Гриневича і Тарчинського. Boule рецензує розвідку Вовка про кургани в Трипілію, уміщену в 3 томі Mat. до етн. Вовк дає ще рецензію на Гавелькової „Plachty koutni“ і „Některé šperky naše lidové“.

1902. Breuil: Station de l'âge du renne de St. Marcel d'après les fouilles de M. Benoist (с. 145). Автор робив дослідди над двома передісторичними стаціями, над двома печерами, в котрих інтересували його в першій мірі звірячі кости і геологічний уклад. Поданий також аміст нахідок. Перша печера інтересна тим, що в ній знайшли ся різьблена голова з кости, намиста з орнаментами і загадковий знаряд з геометричним орнаментом. Друга печера носить характер помешканя магдаленського типу. Girard: Notes anthropométriques sur quelques Soudanais occidentaux. Се одна з нечисленних студій про поміри в Африці. Поміри переведено над західними Негрітами і народом Певльг: оба народи високого зросту, середноголовіці (коротког. нема)¹⁾. Pittard:

¹⁾ Рец. CBlt. 1902, nr. 364.

Anthropologie de la Roumanie: contribution à l'étude des Tsiganes dits roumains. Дослідди над 47 циганами: зріст 1'612, покажчик черепний хитаєть ся між довгог. і короткоголовими; очі темні; волосє чорне. Рейнак реферує про нахідки на Креті; Вовк про передмикенський промисл в неолітичних стаціях на Україні (с. 57—60). Зееланд виголосив на антр. з'їзді рефарет „Le paysan russe de la Sibirie occidentale sous le point de vue antropol.“. Буль подає розеліди над піренейськими печерами і над фавною, якої сліди доховали ся в останках скелетів. Знайшов фавну і зимнійшої і теплійшої епохи, взагалі фавну, яка існувала між пліоценою і четверичною епохою (с. 305—319). Уйфальві¹⁾ друкує більшу студію „Iconographie et anthropologie irano-indienne“ (с. 433—465, 609—620 і 713—734), з численними ілюстраціями. Він стараєть ся подати розвій і зміни населеня Індії від приходу Арийців до тепер на основі рисунків, різьб, фреск, грошій, коней, а передовсім на основі фреск підземної святини в Алянта. Людність Індії підчас приходу Арийців складала ся з білих Арийців, жовтих Нагас і тубильців Дравідає, що були мішаною расою. Потім наступила епоха мішань: всілякі впливи, найбільше туранські. Результатом тих мішань вийшов нинішний тип Гіндусів, який розпадаєть ся на три відміни: 1) перша відміна визначаєть ся високим зростом, довгоголовістю, лептопрозоцією і ясною шкірою, друга — низьким зростом, короткоголовістю і темною шкірою, третя високим зростом, лептопрозоцією і темною шкірою. Є однак і иньші ще відміни. E. Pittard продовжує в „Contribution à l'étude anthropologique des Tsiganes turcomans“ свої студії над циганами в Добруджі. Автор приймає що Цигани мусіли підчас своїх вандрівок поділити ся і що навіть в правічнини не винесли чистого типу. Дальше подає результати своїх номірів, котрі цікаво порівняти з вислідами висше обговореної студії про румунських циган. Зріст циган туркменських вносив 1,636 м., отже трохи більше від румунських; 74% довгоголових, 9% короткоголових; темні очі, чорне волосє (с. 477—485). Verneau: „Les fouilles du prince de Monaco aux Baoussé-Roussé. Un nouveau type humain“ (с. 561—585). Прибувають знов пові стадії печерного чоловіка з численними нахідками. Найцікавіші з поміж них скелети людські, які виказують расу молодшу від неандертальської: творять вони переходову степєнь між расою Спі-неандертальської і расою Cro-Magnon. В тім лежить вага студії Верно. Аршамбо запижаєть ся новими знахідками в новокаледонських мегалітах, а головню рисунками. Зі славянських рефератів

¹⁾ Рец. CBlt. 1903, nr. 257. Говорка.

з'явду згадаю, що Вулстїч-Вукасовїч читав про початки археологічних студій у полудневих Словян в сімнадцятім і вісімнадцятім столїтїю.

13. *Revue de l'école d'anthropologie de Paris. Recueil mensuel, fondé par A. Hovelacque, publié par les professeurs. Paris. (стр. 456 + 480 + 50 + 429).*

1900. *Letourneau: La vie de conscience chez l'homme (1 — 16) і L'évolution du langage (149 — 166).* Обі студійки служать вступами до довгих праць. В першій хоче автор подати начерк психології народів, тому порушує у вступі головні питання, як про ролю інтуїції, „*les sentiments et les affections*“ і и. В другій розвідці говорить про примітивну мову, про умови повстання артикулованої мови, про спеціальні признаки мови і її значінє для людської суспільности. *Malbeck et Bourgeois: Les flèches et les armes empoisonnées.* Автори синюють ся над затроєними стрїлами і ставлять собі велику задачу представити розвій їх уживаня і розпростореня. В трех розділах розглядають затроєні оружя в давниї, затроєні стрїли і иньші збруї, та уживанє отруї у всїляких народів, при чім подають, які се були отруї. *G. Hervé: La race basque. Conclusions et théories (с. 213—237).* Наперед поданий огляд теорій про се заплутанє питання, далі розвиває автор свої погляди, що французькі Баски се найчистїйшими репрезентантами баської раси. В Іспанії змінили ся вони череа змішанє з довгоголовими Іберами і стали самі довгоголовцями. Що до місця раси Басків в рядї посвоячених рас уміщує їх автор коло т. ав. Адриатицької раси Денікера. Процентова беручи є у Франції 40 % чистих Басків, в Іспанії лиш 12—25 %. *Maпouvrіer: Généralités sur l'anthropométrie.* Автор займаєть ся важним питанням, як перепроваджувати поміри і хто їх має переводити. До тепер забирали ся до того діла всїлякі люди, нераз дуже мало підготовлені і тому багато результатів вважати мусимо за непевні. Велику вправді маємо скількість чисел і обчислень, але не всі рівної вартости і докладности, автор ставить тому для антропометрів певні вимоги, а найперше вимагає від них трохи вправи (с. 413—439). *Лефебр* говорить про шкідливий вплив церкви в історії Франції (89—107), *Шрадер* дає вступ про антропогеографію і говорить про впливи окруженя на чоловіка і на цілі народи (117—125), *Тіліє* займаєть ся спеціалізованєм питання про істоту душі у народів найновїшої культури, *Пітгард* подає кілька заміток про черепи Кантона Валліс. Про Веди і індоевропейську релігію забирає голєс *Реньо*. *Капітан* подає ряд заміток про нові публікації, між иньшими про Угорщину, Боснію, Сибір і результати з'явдів. *Жіро* дає свої уваги про палеолітичну епоху. Вкінці *Лефебр* присвячує кілька сторінок скандинавській мітології (333—357).

1901. *Mortillet: Distribution géographique des dolmens et des menhirs en France (с 33—45).* Клясичною землею дольменів лишаєть ся Бретань, але і в иньших департаментах стрічаємо їх в досить показнім числі. В розвідці зібрано їх статистику і взято на мапу. Показуєть ся, що число знаних дольменів зросло значно. *Бербран* знав їх в 1864 р. лише 2273, *Мортільє* подає їх число на 4226. Більша їх половина є надобережних департаментах. *Менгірив* так ізольованих, як і звїстних в групах начислив автор разом 6192, з чого в самій Бретанії 4747. *Капітан* подає ряд причинків про каміні з ямками. Головна гадка не нова, бо стрічаємо ся з ньюю і у *Монтелїуса* в його „*Kultur Schwedens in der vorgeschichtlicher Zeit*“ стр. 34, але вартість розвідки автора лежить в нових матеріялах, яких він знайшов досить в новїших стаціях. Ямкам признає рїтуальне, символічне значінє а в деяких разох і практичне і доказує се, порівнюючи палеолітичні і пізніїші нахідки. Дальше йдуть звїстки про нові печери з рїзками і про неолітичні поклади в Парижі. Про каміні з ямками говорить ще *Шомероль* і бачить в них знаряди до жертв (с. 211—218). *Шрадер* займаєть ся питанням про відносини раси до духового розвою та розвою характеру народів. Радо дає дефініцію тератології: се досліджуванє тих відмін ембріонального розвою, що провадять до ненормальних форм. Дїють ся вони під впливом зміни відносин і поживи (с. 97—114). *Мануврїє* присвячує свою розвідку справі охорони памяток, а передовсім гробів. *Летурно* означає в статі „*La femme à travers les âges*“ становище жінки в суспільности від *Pithecanthrop'a* аж до тепер. Розводить ся над єї неволею в супружестві і родині, над її істотою і висловляє гадки про її положенє в будучности. Статя *Лефебра* „*Quelques années du bon vieux temps*“ говорить про культуру XIV в. *Мортільє* займаєть ся звїстними підкладками під посуду в неолітичній епосі (362—372).

1902 *Mortillet. L'or en France aux temps préhistoriques et protohist. (с. 47—72).* Здавало ся-б, що золото мусїло уживати ся від найдавнїйших часів, одначе у Франції стрічаємо золоті нахідки доперва в початком бронзової епохи. Свїдчать вони про те, що виріб предметів з золота мав чисто локальний характер: найбогатша на золоті знахідки Бретань, де одначе золото в покладах не знаходить ся. *Pittard: Contribution à l'étude antrop. des Albanais.* Подані поміри 20 альбанців, роблені автором в Добруджі. Пересїчний віст 1.674 m. Черепний показчик переважно високий: 12 % короткоголовців, 36 % надкор, 24 % довгоголовців; вузьке чоло, вузьке лице, темні очі і волосє (с. 270—277). *B. Reber „Les sculptures préhistoriques à Salvan“* ¹⁾

¹⁾ Рец. СBlт. 1903, nr. 350.

описує рисунки на скалах коло Сальван. Представляють вони лінії, кружки, ямки всілякої величини, трикутники, хрестики в всіляких комбінаціях. Між иньшими „орнаментованими“ рисунками є також дві примітивні фігури, з котрих одна представляє їздця, а друга воюка зі щитом. Усіх рисунків буде 600—700 штук G. Hervé¹⁾ займається розслідами типів в Альзації, а Летурно²⁾ говорить про жінку в Папуанії і Африці.

14. Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. Paris — Бюлетен виходять на місце давніших „Mémoires“, що перестали з р. 1900 виходити. Через те, що до Бюлетенів прилучено і „Mémoires“, формат видання і його великість побільшила ся значно.

1900. Volkov: Une nouvelle découverte monétaire à Kiev. Автор реферує про нахідку золота при улиці Катерини в Києві. Між иньшими предметами зі золота найдено гроші з часу між 963 і 1059 по Хр. і дві штабки. Його ж Le sommeil hivernal chez les paysans russes — автор подає цікаві замітки про заховане людей підчас голоду. Коли уже покажуть ся, що засобів нема або не вистарчить, забирають ся члени родини на піч і там перебувають сон зимовий, значить перележують там цілий вільний час. Поява ся цілком зрозуміла: чим менше руху і праці, тим менше дасть ся відчувати голод (с. 67). Zaborowski: Les Slaves de race et leurs origin. Виводи, яким учені західно-європейські придають більшу вартість. Нам здаєть ся, що до студій про Славян не можнаби сього сказати. Праці Заборовського за багато мають в собі гіпотетичного. В тій прим. студії, яку переложено в „Wiśł-Ń“ за 1903 рік (ст. 534—47 і 649—57) каже нам автор, що правітчина Славян лежала над Дунаєм: тут були культурні взаємини з людвістю терамар в Emilia і з Умбрами (?). Умбри були короткоголовцями, отже чомуж не об'яснити при їх помочи короткоголовости Славян. Зрештою Славяни підняли тут і иньшим домішкам крови. Автор представляє собі, що Славяни були народом торговельним: дали ся тому „притягнути“ бурштином над Одру і Вислу і тут розвинули свою питому культуру. За характеристичні її прикмети уважає автор палене тіла і промисл металевий та шклянний, який вони розвинули в періоді від 8 до 4: ст. пер. Хр.; в 4 століттю підпадають поводи впливови Німців; пізнійше виходять до Росії і кольонізують її³⁾. Здаєть ся, що з самого змісту виходить штучність і неправдивість цілої теорії. Volkov: L'homme non. Опис в Парижи помершого Росіянина, що визначав ся буйним поростом. Deniker Dolmen et superstitions. Автор вказує на звичай з перед 100 літ,

¹⁾ CBlt. 1903 nr. 119. ²⁾ CBlt. 1903 nr. 262. ³⁾ Рец. „Ан. Ж.“ 1901, nr. 1, с. 110. Воробьев.

який доховав ся і до нині. Коли дитина занедужає, то лічать її пересуваючи через отвір в дольмені. В „Int. Arch. f. Ethn.“ стрінемо ся з подібним звичаєм у Сербів, лише там відганяють пошесть і заразу взагалі через пересуване через отвір в дереві.

Volkov: Défense du mammoth gravée du gisement paléolithique de Kiev¹⁾. Zaborowski: Industrie égéenne ou a prémycénienne sur le Dniestre et le Dnièpre. Микенська культура полишила сліди також на цілій території полудневої України, в Семигороді, в Буковині і в Румунії. Тепер знаємо, що Русь²⁾ мала вже з початком неолітичної епохи живі зносини з полудневою Європою і Азією, і то в еносі передмикенській. Розкопи Деметрикевича в Зеленчи над Серетом принесли глиняну посуду, але випалену з врїзуваними точками і лініями а побіч того мальовану посуду, типу егейського або передмикенського. В звязи з культурою згадує автор і про типи Українців в минулости, опираючи ся головню на розслідах Талька-Гринцевича: первісний тип український в неолітичних часах був довгоголовий. Донева з часом появи металів прибувають короткоголові, що мусіли привандрувати. Від тепер зачинаєть ся змішане типів, що найбільше проявило ся за час панованя Скитів. Дальше задержуєть ся автор над антропол. типами Деревлян і Полян. Деревляни по його гадці були наступниками неолітичної раси (покажчик у Т. Гринц. пересічно 75), Поляни були більші від Деревлян, з покажчиком 75,9. У них також доховав ся довгоголовий первісний тип. Zaborowski: Le feu sacré et le culte du foyer chez les Slaves contemporains. До тепер були відомі звичаї поважання огня лиш у Осетів. Тепер показало ся, що і у Славян доховали ся сліди культу огня, а то у Сербів і в Македонії. Про сю справу поговоримо ще при розвідці Тітельбаха в „Intern. Archiv f. Ethnographie“³⁾. Річник містить крім того кілька студій Заборовського (пр. Mensurations de Tonkinois, і. н.), котрі з огляду на їх теми поминаю.

1901. У тім річнику піднесу наперед коротенькі реферати Вовка про новіші розкопки на Україні, а то „Sur les antiquites de la region de Dnièpre“ (публікації Ханенка), „Kourgans et trouvailles archéologiques près du bourg de Smiela“ і „Nouvelle découverte de représentations figurées des Scythes“. Заборовський забирає ще раз голос в справі, яку він порушив в розвідці про українські типи в попереднім річнику: „Crânes anciens et modernes de la Russe méridionale et du Caucase“. Крім тих меньших статей і заміток находимо такі важнійші розвідки: Бльоха при переміні доліхоцефальної раси в брахце-

¹⁾ Рец. CBlt. 1901, nr. 340. Бушан. Ширше у автора в статі, поміщеній в Записках. ²⁾ Русь в значіню територіяльним. ³⁾ Рец. в CBlt. 1901.

фальну і на відворот, Денікера про деякі прикмети раси¹⁾, Годена про роллю антропометрії, Гійо про прикмети еволюції і регресії суспільно-стий, Лявілля про нахідки неолітичної епохи, Манувріс про кости знайдені в дольменах. Моріляе „*Coup de poing Chelléen du Vésinet*“, Реньо про раси і варіації черепного показника під впливом оточення, Вашіда і Піерона про сні, про повстання віри в сні у диких народів²⁾. Більший інтерес представляє стаття Реція³⁾ „*Sur l'enquête antr. en Suede*“, де зібрано результати вимірів 45.000 жовнів, переведених в 1897 і 98 р. за ініціативою шведського товариства антропології. Особливо цікаві висліди що до розділу довгоголовців і короткоголовців. Відношення числа одних і других хитають ся значно по провінціях. Загалом є 87% довгоголових і 13% коротког. В середній Швеції найбільше довгоголовців, бо декуди коло 95%, за те на полудни приходять короткоголовці в більшім, як звичайно числі, бо коло 19%. Пересічний показник 75·9, зріст 170, 88 см. і, блондинів 75·3%, 22% темних.

1902. З цього річника згадаю передовсім про статю Вовка: „*Sur quelque os „surnumeraires“ du pied humain et la triphalangie du premier ostéil*“, (с. 274—296), в якій він подає студії над дальшими знахідками. F. Delisle присвячує коротку розвідку макроцефалії в Швейцарії, Савої і в околицях Франц. Юри. Автор дошукується її вітчизни і знаходить її в кавказьких горах, де ще до нині існує звичай деформувати череп. Причиною цього був мабуть убір голови. В полудневій Росії була колись макроцефалія цілком частою появою; про се подають нам звістки Геродот і Гипократ. Цікаво лише, яким способом прийшла ся мода так далеко на захід. Автор не годить ся з поглядами Брока, що приписував занесення того звичаю Кіммеріям під час їх вандрівок на захід, і Вера, що признавав Аварам сю роллю, бо деформація знана була уже перед тим, і приймає, що колись ще перед приходом Германців сиділи нинішні західні макроцефали коло кавказьких і від них сей звичай переняли. Той сам автор займаєть ся в розвідці п. з. „*Les déformations artificielles du crâne en France*“ розміщенням деформації у Франції, стор. 111—167⁴⁾, і подає висліди на мапі. Описує при тім, як деформується голова і яку то має ціль. Дідичність деформації виключена — зрештою вона в новітніх часах зникає. Bloch: *Considérations antropol. sur la Corse actuelle, ancienne et préhistorique*⁵⁾. Автор подає результати обсервації і вимірів, переведених на покликаних до війська на Корсиці, і описує пе-

1) CBlt. 1902, nr. 135. 2) Рец. CBlt. 1903, nr. 18. 3) CBlt. 1902, nr. 214. 4) Рец. CBlt. 1903. 5) CBlt. 1903, nr. 121.

редісторичні нахідки. Кінчить згогадом, що людність Корсики іберійського походження. Parillaud дає висліди вимірів на 100 мужських і 100 жіночих скелетах (с. 393—526), щоби означити докладно ріжницю полів і зросту у парижської людности. Розміри кадовба стоять в звязі з розмірами голови; вузькість чола се полова прикмета жінчини і високість черепа у жінки низша, ніж у мушчини; ніс жінчини зближуєть ся більше до дитячого; також зуби у жінчини далеко вищі.

15. Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France. (с. 412 + 384 + 16 + 421). 1900. На стор. 228—233 подана звістка де-Бая про кілька предметів з бронзи, знайдених на Сибири. Форми в виді козорога знаходять ся і в українських могилах. Дальше згадує про збір Ханенка. Подибуємо іще дві нотатки його: 1) про медаль знайдений на подольським базарі в Києві і 2) про орнаментацию на деяких предметах епохи вандрівок.

1901. Не приносить для нас нічого цікавого, в 1902 звістки про деякі нахідки де-Бая з Росії Зрештою містить сей журнал переважно причинки про памятники штуки, особливо різби від найдавнітших часів.

16. Bulletin de la Société d'anthropologie de Bruxelles Том XVIII. Друге видавництво товариства:

17. Memoires: оба виходять менше більше раз на 1½ року. Тут даю огляд 2 томів за 1899—1901 р. Бюлетени не поміщують нікавітших для нас розвідок; хіба одна статейка Pito про місце епохи Chelléen в палеолітичній хронології¹⁾. В „Memoires“ важніша стаття Pito „*Sur la découverte d'importats gnissements de silex taillés dans les collines de la Flandre occidentale*“ (с. 1—103). Автор звісний з свого поділу бельгійської ділювіальної епохи на 5 періодів: на 1) Moséen, що припадав на передледовий і міжледовий час, з останками Elephas antiquus, 2) Campignien з річними пісками 3) Hessbayen — лес 4) Brabantien, де заходить глина і 5) Фляндрія. Він займаєть ся тут порівнянням фляндрийських кремінних знарядів з знарядями в Кенті й уставляє їх хронологію. Автор впав при тім на новий тип, який він назвав „Reutilien“: характеризуєть ся він тим, що камінь не носить слідів людського оброблення лиш був уживаний в своїй первісній формі. З інших статей цього рухливого автора, котрі майже всі присвячені питанню про сліди існування третичного чоловіка, згадаю кілька В „Discursions relatives aux industries paléolithiques primitives“ подає пові причинки до культури Reutilien; в Soignies і Maffles подибаєть ся нові відломки сих знарядів з найдавнітшої четверичної епохи. Поки-що сконстатував існування цієї культури лише в західній Фляндрії. Не стоїть вона цілком відокремлено,

1) Рец. CBlt. 1903, nr. 45.

протинно маємо тепер багато переходових форм, знайдених в долинах рік. З знярядів вносить автор, хоть з більшою резервою, що людність Бельгії тої епохи мусіла бути осіла. Те саме питання займало і д. Puuydt, а котрим Pito провадить полеміку.

18. *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* (ст. 446 + 510 + 490). E. van Overloop: *Les préhistoriques* с. 246—284. Це ширша студія, оперта в першій мірі на Мортільє. Автор зібрав в ній усі відомости про вичідки і про первісну людність Бельгії (пр. про неандертальську расу) і подав репродукції важніших камінних знярядів та черепів. Тіон трактує про розкопи в Burdinne в меровінгської епохи, Капор про монументи єгипетські в бруксельським музею. Claerhout займаєть ся предметами в бронзової епохи, знайденими коло Denterghem: бранзолетами, спіральними орнаентами, ножами і голками. Стація належить до осель паводних і виказує велику схожість з швайцарськими. Між знайденими предметами є також каміні до розтирання збіжа (в неоліт. епосі загально ачані), а також зняряди рільничі а кости. До тої самої стації вертає автор іще в иньшій розвідці.

19. *Atti della Società Romana di Antropologia. Volumen VI—VIII. Roma 1899—1900, 1900—1901 і 1901—1902* (стор. 247 + 219 + 110 + 388). Статі присьвячені переважно чистій автропільогії. Не подаючи заголовків для короткости переповім зміст важніших. 1900. Giuffrida-Ruggeri розсліджував черени по методі Серджі в двох статях. Той сам автор подав дві анатомічні студії про означене тім'ячка і про скостепілість, яку знайшов між вінцевим швом у двох Мел'япейців і одного Каринтийця. Gildo Pini говорить про відносини між поємом і специфічним тягаром мозку і зіставляє результати, до яких дійшов, роблячи доследи над 30 мозками Болонців. Чим більший поєм людського мозку, тим меньший його специфічний тягар: ростуть вони оба з віком чоловіка. Температура впливає на специфічний тягар мозку: в теплі спадає він значно. Tedeschi в двох статях розсліджує асиметрію людського черепа при помочи осібногo приладу і виказує, що вона однакова у обох полів. Sergi займаєть ся передісторичними черепами в Сицилії і в Європі і критикує погляди Катрфажа і Мортільє. Славянським черепам присьвячена статя Vram „Secondo contributo allo studio della craniologia dei popoli slavi“ (с. 111—116), котрий вже в 1896 писав про ту саму тему. Автор думає, що Славяни не творили ніколи одної силібної раси, а тим більше не творять її тепер, і на доказ того характеризує черени одного Чеха, двох Кроатів і двох Славян з Каряюля. E. Troilo подає в „Gli Slavi nell' Abruzzo Chietino“ (с. 117—127)¹⁾ звістия про кольонії Славян, що утікли з Дальмації

¹⁾ Рец. CBlt. 1901, nr. 292.

перед Турками і осіли 1464 р. в Італії. Тепер ділять ся на три групи: одна замешкує околицю Васто, друга Лянеяно а третя Шісті.

1901. Vram (41—43)¹⁾ говорить про деякі ненормальности черепа одного вісімнадцятьлітнього чоловіка; в иньшій розвідці с. 67 подає поміри 19 черепів старих Перуанців по методі Серджі. Серджі²⁾ робив поміри на 24 черепах Ескімосів, і на черепах етрусських (стр. 162—174). Vitali шукає за методою, при помочи котрої можнаби означувати антропільогічні і психіфізичні вартости для розвою поодиноких одиниць що до деяких прикмет соматичних і духових. Giuffrida Ruggeri описує остеольогічні прикмети молодого Батака³⁾.

1902. Той сам автор подав в тім річнику цікаву розвідку „*Appunti di etnografia comparata della Sicilia*“⁴⁾. Автор вказує на велику схожість деяких народних повірок і мітів сицилійських з теперішними поглядами иньших далеко віддалених народів, порівнює їх мотиви і захоочує до праці в тім напрямі. Казка про кровосумішку між сонцем і його братом місяцем стрічаєть ся також у старих Єгиптян, у Перуанців і Канадійців. S. Sanctis e Toscano розсліджує відтиски пальців у нормальних, божевільних і глухонімих дітей в віці від 6—14 року. Zardanelli помістив статю, в якій розбирає імена тонономастичні всіляких народів, а між ними також Свевів, Болгарів і Чехів (с. 100—113). Фрашето пише про змінчивість людських черепів (155—196), послугуючись в розслідах методою Серджі-Камерано. Виводи його з номірів 180 черепів в Мессині такі, що змінчивість горішного черепа більша від змінчивости лица, що змінчивість черепного луку також більша від змінчивости дна. Жінки визначають ся більшою змінчивістю як мушчини. Тедеші (с. 297—336) аналізує по методі Серджі 50 черепів модерних Римлян і подає географічне розпросторенє Серджієвих типів черепа.

20. *Bullettino di paletnologia italiana...* diretto da L. Pigorini. Parma 1900—1902. Про Україну і території, в яких склад входила або входить Україна нема жадної статі. З иньших занотую в 1900 дві статі Hitorini: перша з них „*Terramara Savanna di Cibeno in provincia di Modena*“ займаєть ся класифікацією находок і їх описом в терамарах, друга містить опис стацій в бронзової епохи пониаше Апеніну. Зі знахідок виходить, що їх людність стояла в близькім контакті з населенєм рівнини ріки По й прийшла тут звідти⁵⁾. Paraffi подає звістку про кілька находок з бронзової епохи в повіті Віядана⁶⁾. В 1901 Hitorini (і Льоренцо в „*Atti e. R. Acc. d. Scienze*

¹⁾ Реф. CBlt. 1901, nr. 254. ²⁾ Реф. CBlt. 1901, nr. 304. ³⁾ Реф. CBlt. 1902, nr. 165. ⁴⁾ CBlt. 1903, nr. 183. ⁵⁾ Реф. CBlt. 1901, nr. 111. ⁶⁾ CBlt. 1901, nr. 109.

1900) виказали, що вже в давній палеолітичній епосі була Італія заселена і стояла на висшій степені розвитку, бо мала зносини з Єгиптом.

21. *Notizie degli Scavi di Antichità* не подали нічого, що мусіли-б ми занотувати.

22. *Archiv di psichiatria* подає часом статі, що доторкають ся антропологии. В томах XXI—XXIII побіч дуже спеціальних розвідок в фаху, який нас тут менше интересує, нема до зрєферования нічого. В річнику 1901 є статя Маріані про Толстого, котрого психіка має виказувати, на гадку автора, вироджене.

23. *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* publ. s. d. Bulić. Spalato. Посвящені переважно новішим часам, написані, документами і т. и. В річ. 1901—2 багато інтересних для історика полудневої Славянщини матеріалів про Сальону. Занотую ще статю Алячевіча „*Saggi di preistoria riguardanti le contermini sue regioni. III Gli Sciti.*”

Велику прислугу науді віддають провінціональні наукові товариства і їх органи. Німеччина визначає ся з поміж иньших країв саме тим, що майже кождий край має свій один орган або не раз і більше. Порушують ся в них передовсім справи локальні, але дуже часто і важні питання загального характеру. Самі часописи — що виходять або раз на рік, або навіть що кілька літ, доходять звичайно лише до рук тих людей, що займають ся дослідями даних територій: для иньших вони менше приступні. Не можна їх навіть по більших університетських бібліотеках роздобути. Для прикладу вкажу, що в віденській університ. бібліотеці нема навіть третьої часті провінціональних видавництв німецьких, що дотикають до антропологии і археологии. Для того порішив я дати в отсім рефераті також побіжний огляд німецької провінціональної наукової літератури, що займаєть ся антропологияю, археологияю й етнографияю, так австрійської, як і німецької.

В Австрії стоїть справа антропологиячних часописів досить слабо. Статі антропологиячні поміщують ся лише в журналах, присвячених взагалі студиям про певну територію, а і тих дуже мало. (Не числю тут розумієть ся славянських видавництв, яких досить споре число: спеціально визначають ся в тім напрямі Чехи на Моравії і в Чехії). З того велика часть припадає на справозданя з музеїв і всіяких наукових товариств.

24. *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich.* Від 1902 року виходить ся часопис під зміненим заголовком „*Jahrbuch f. Landeskunde N. O.*”. З цілих трьох великих томів 1900—2 не міг я вибрати ані одної статі загального змісту. Статі переважно історичні. З иньших занотую статю Міллера про імя „*Oster-*

reich“ (1901) і Кубічека про римські нахідки в Маннерсдорфі: про 2 римські різби, що представляють борбу Геркуля з немезійським львом.

25. *Mittheilungen der Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde.* Salzburg, 1902. В. XLII. с. 239. Попередній том вийшов 1899 р. З усіх статей лише одна загального характеру: J. Pirchl „*Die Uransiedelung am Götschenberg.*”. Автор полємізує з иньшими ученими що до здогадів про первісну людність, і подає звістки про нові нахідки: знайдено камінні топирці з неолітичної епохи; характер нахідок троянський. Оселя була дуже стара. Доховали ся сліди палєсад і укріплень.

26. *Jahresbericht d. städt. Museum Carolino-Augusteum in Salzburg,* 1900, 1901 і 1902. Справозданя з закупок і нових дарунків до музею. Між иньшими з давніших важні глиняні судини з Лянтакер і з Айзенбіхель при Райхенгалю, що походять з молодшої камінної епохи і з початку бронзової.

27. *Carinthia.* Her. v. Jaksch. 1899—1902. Для нас нема нічого цікавого. Є статя Гавзера (1900) „*Die Gewandnadeln oder Fibeln im Museum d. Gesch. Vereines.*”, в якій довідуюмо ся, що в Каринтії є фібули з бронзової епохи, з гальштатської і La Tène від року 1000 пер. Хр. Виріб з бронзи, з золота і заліза¹⁾.

28. *Zeit. d. Ferdinandeums für Tirol und Vorarlberg.*, herg. v. g. Verwaltungs-Ausschusse desselben, Innsbruk. Нас посередно може интересувати статя Зітте „про найстарші покликуваня німецьких робітників до російських копалень. Було се 1489 р., як показує документ перехований в архіві.

29. *Argo. Zeitsch. f. Krainische Landeskunde* herg. v. A. Müllner. Любляна. Поміщує статі всіякого змісту. Puschi подає археологиячні звістки з середньої Країни: про нахідки римських часів, написи, золоті гроші, фібули, бронзовий меч зі Жлебіч, і про бронзовий спис з горішної Країни. Дальше є нотатки про римські нахідки в Люблянї, Сіттіху, про монети в Грасте, Югоре і про гроби Франків. Крім того кілька маленьких заміток.

30. *Mittheilungen des Musealvereines f. Krain,* geleitet v. Dr. O. Gratzy E. v. Wandegg. Любляна. З цілих трьох томів занотувати можна лиш одну статю про походжене гочапської людности. Автор статі Ельдц обстає за франконським походженем.

31. *Mittheil. d. Ver. f. Geschichte d. Deutschen in Böhmen.* 1900, 1901. Жадної інтересної для нас статі. Шпангенберг в 1900 про легенду про Божівою.

¹⁾ Про се ближше: Hoernes *Urgeschichte* с. 592 і дальше.

32. Sitzungen d. böhm. Gesel. d. Wissensch. Prag, 1900, 1901. Не містить нічого. В філोल. відділі стаття Людвіга про основні думки Магабарати і стаття Зубатого про матеріали Шляйхера, зібрані в уст народа і переслані академії в Празі.

33. Thätigkeitsbericht des Museumsges. Teplitz, 1900—1902. В двох річниках поміщені дві розвідки Войцирля. В першій переходить гроби з урнами гальштатської епохи і франконські похоронні типи. Для північно-західної Чехії можна уложити таку хронологію камінної епохи: 1) давнеоліт. паскована кераміка, 2) рессенський тип, 3) шнурова кераміка, котру в останніх часах знайдено в деяких стаціях. Гальштатська культура засягнула передовсім полудневу Чехію і на північ не дійшла. Епоха лужицька характеристична тим, що перетривала більше як 1000 літ (2500—1000 п. Хр.). З періоду La Tène цікаві знахідки в Лібохован, бо вказують на се, що і півн.-зах. Чехія була територією вандрівок. І так пізно римська залізна культура з гробами з урнами і з паленем тіл була безперечно маркоманською і тривала від 4—7 стол. по Хр. Потім йдуть дальші вандрівки. В 5 століттю можна вже вказати франконські гроби в пів.-зах. Чехії. Славяни виступають аж в 7 ст., а їх культура характеризується типічною керамікою, металевими знаряддями і похоронним типом. В другій статі: „Передісторичні стації, вступлені в Теплицьким музею“ зібрана статистика нахідок. Велике їх число походить з неолітичної епохи.

34. Jahrbuch d. Bukowiner Landes-Museums. Red. Comité: S. Mandyczewski, A. Mikulicz, I. Polek u. C. Romstorfer. Czernowitz, 1900, 1901. В 1900 Ромсторфер подає результати нових розслідувань в замку воевод в Сучаві: між иньшим знайдено кремінні стріли і камінні перли. Крім тої статі можуть інтересувати нас іще дві змісту історичного. Кайндль дає причинки до історії буковинського релігійного фонду з паперів Гінкенгаузера і печатає документи. Полек поміщує розвідку (с. 49—114) про прилучення Буковини до Галичини в 1786 і оголошує 11 документів.

В 1901 Ромсторфера студії про старий княжий замок в Сучаві (с. 77—142) і про реконструкції в православних церквах на Буковині, — ось що можна вибрати з другого річника. В додатку до річника появляється що року „Rechenschaftsbericht d. B. L. M.“, але в ній крім рахунків і справоздань нічого більше знайти не можна. Музей має 440 чисел в 530 кусниках і 2590 монет в археологічному відділі, а 103 чисел в 235 к. в етнографічному відділі. Крім того виставлено в музею чужі нахідки, котрих було 200 в 600 кусниках в археол., і 103 в 235 к. в етногр. відділі.

36. На Буковині виходить ще „Bericht über d. Arbeiten zur Landeskunde d. Bukovina“ редактований Кайндлем, в яким поміщується докладна бібліографія. З бібліографії занотую дві статі Кайндля „D. Osterfest in d. Bukowina“ M. Beil. zur Allg. z. 1901 nr. 79 і Амстера „Die drei Kronen. Ein ruthen. Märchen. Barancza nr. 3414¹⁾).

З часописий, що виходять в краях німецької держави перегляну лише найважливіші, при чім ще раз повторюю, що в них побіч статей археологічних (часом антропологічних) знаходяться не раз і розвідки етнографічного змісту. Так напр. нема тут згадки про „Mitth.“ ангальтського наукового товариства, про „Neues Archiv f. Sächs. G. u. Altertumsk.“, про „Mitth. d. Freiburger Altert. V.“, про „Mitth. d. V. f. G. u. Alt. K.“ в Турингії, про „Mitth. d. Ges. d. Altertk. zu Eisenberg“, про „Archiv f. hessische G. u. Alterk. Darmstadt“, „Zeit. d. V. f. Erforsch. d. Rheinischen G. u. Altert. Mainz“, „Archiv f. G. u. Altk. v. Oberfranken“, „Zeit. d. Münchner Alt. V.“, про „Mitth. d. V. f. Kunst. u. Altk. in Ulm u. Oberschwaben“ і про иньші: зробив я се для того, що ті видавництва дуже мало місця присвячують преісторії та антропології (майже нічого) а містять майже виключно розвідки історичні. Для України усі ті видавництва не містять нічого

37. Prähistorische Blätter... herg. v. Dr. J. Naue. XII—XIV. München (с. 96+96+96). 1900. Фліндерс виказує, що вже в 5000 літ. пер. Хр. мала Європа зносила з Єгиптом. Гафнер дає звістки про гроби з могилами в гальштатській епосі, а Преен про 6 гробів в Охсенвегу коло Ротенбух в Горішній Австрії. Наує порівнює спинки від бронзових поясів в Іспанії зі знайденими Гампелем на Угорщині; велика подібність; Автор признає угор. спинкам готське походження. 1901. Наує описує нові знахідки в бронзової епохи, з лятен і з неолітичної (гріб в Унтервурмбах в сер. Франконії). В 1902. Наує описує фібули в формі голов з епохи la Tène в IV ст. пер. Хр., подібні цілком до чеської знайденої при Кишицькіш. Сауттер про передісторичні гроби з могилами в Швабії, Гаєрлі про наводні будівлі на озері Цуґер, а Наує про фібули гальштатських гробів в могил в Оберпфальці і про їх значіння для означення часу колонізації тої території²⁾.

¹⁾ Принагідно згадаю про кілька статей в иньших необговорюваних журналів: Barré: Le peuplement et la col. de l'empire russe. Revue de Geogr. 1901, nr. 10. Strannik: Les Doukhobors. Histoire d'une secte. La revue de Paris. 1901, с. 865—898. Herrman: Bilder aus Russland. B. z. Allg. z. 1900, nr. 226, 229, 269 і 1901, 218. Foulques: Fiabe e leggende russe raccolte e tradotte. Napoli 1901, с. 94. ²⁾ Рец. в CBlt. 1902, nr. 324.

38. Jahrbücher d. Vereins f. meklemburg. Gesch. u. Altert.-Kunde herg. v. Dr. H. Grotefend. Schwerin.

В 1901 в статі Р. Бельца про нові знахідки камінної епохи піднесу факт, що в Меклембургу розпросторені дуже „камінні комори“ і „камінні скрині“ (кісти), побіч них однак існують мегалітичні гроби. З одного навіть гробу, в яким знайдено типічну для найновішого неоліту сокиру можемо здогадуватися, що дійсно з „Steinkammer“ розвинули ся камінні скрині похоронні. 1902 річник приносить дуже гарну студію про гроби старшої бронзової епохи в Мек., яка збирає усі дотеперішні досліді і знахідки. Околиці чи територія Меклембурга належить з археологічного огляду до найцікавіших. В ній стикали ся з собою дві культури, полуднева угорсько-чеська і північна. Одрою приходила полуднева культура так само Поморем. За те північна йшла на полудне і полишила сліди прим. в Чехії. Досліді над тими культурними взаєминами дуже важні з огляду на хронологію. З поділом Монтелуса автор не вповні годить ся і ставить свій поділ на 3 епохи: 1) 2000 — X — се початок бронз. епохи, і старша північна епоха і 2) від X р.—1000. Знанє бронзової епохи полягає передовсім на означеню знарядів і гробів. Для Меклембурга укладає автор такий порядок 1) Hünengräber з хороненєм тіла 2) плоскі гроби з паленєм тіла, що стоять мабуть в звязі з новими поглядами, занесеними новим народом. Найбільше в Меклембургу „Hünengräber“, але побіч них існують плоскі гроби.

В 1900 піднести можна хіба одну статю Гріцнера про минушість роду Пріцбуер, де він хоче розмотати се запутане питанє з історії поморських Славян XII ст. Доказує, що ся меклемб. родина перейшла з Поморя і подає її хронологію і генеалогію.

39. Annalen d. Ver. f. nassauische Altert.-K. u. Gesch. Wiesbaden 1900 і 1901. Тут знаходимо передовсім важну працю Цедлера, де віставлено інкунабули нассавських бібліотек (с. 114). Сольдан подає дещо про нововідкриті в 1899 р. оселі з гальштатської епохи коло Найгайзель. Знайдено, що цікаве, хату над хатою. Зі знахідок можна здогадувати ся, що залюдненє було дуже густе і що жило в оборонних оселях. Припадає се на другу третину останнього тисячлїтя перед Хр.

40. Archiv f. Anthropologie u. Geologie Schleswig-Holstein u. d. benachbarten Gebiete. 3 Band. Kiel u. Leip. від 1900. (4 том вийшов в 1903 з статями про розкопки в Ольденбургу 1901 р. Кнорра і знахідки в Мілентайх Месторфа). Етнографії присвячена статя Месторф а про річні звичаї, свята і обряди (1—14).

Шпліт¹⁾ пише про камяні гроби з деревляними трумнами і про добуване бурштину в Гольштайні. Еллінгавс займає ся передісторичними похоронними полями і історичними оселями в Зегебергу і приходить до слідуєчих результатів 1) гроби були на сухій, висше положеній землі, і 2) недалеко осель; 3) доми стояли в групах; 4) між селами с передіст. цвинтаріщами є повна звязь, 5) нові оселі відсунули ся від запровадження христіанства дальше від старинних цвинтаріщ. Месторф умістив дві статі про камяні гроби в Тайнфельс і про шкляні перли в жіночих гробах бронзової епохи. Перли єї подібують ся лише в жіночих гробах і то в часі, що відповідає третьому періодови Монтелуса (себто 1400—1000 по Хр.).

41. Mittheilungen d. antropol. Ver. in Schleswig-Holstein, Kiel. 1901 і 1902. На увагу заслугує передовсім статя Месторфа, в якій подано дальші причинки про стацію на дні ставу коло Гуаум; тут уже 1867 року відкрили останки огнища; тепер відкривають ся що раз нові знаряди, котрі посувають вік стації до найдавнїшого неоліту. Про став коло Гуаум пише також Фосс.

42. Veröffentl. d. Grossh. Badener Samlungen f. Altert.-K. u. Völkerk. in Karlsruhe. В. Ш. 1902 (попередній вийшов 1899, IV-тий іще не появив ся). Боннет-Шумахер описує місцевости і знахідки з околиці Карльсруге, переважно передримські і римські (с. 31—52): в другій статі подає звістки про 46 могил гальштатської і La Tène епохи в Дернігвальд коло Вайнгартен, а в третій про три могили з гробами зі спаленими тілами коло Форст з бронзової епохи.

43. Niederlausitzer Mittheilungen, Zeits. d. Niederl. Gesch. f. Anthropologie u. Altert.-K. Guben 1902. (7 том) Сей том має більший інтерес. Єнс (с. 1—80) займає ся новими знахідками лужицького типу. Наперед обговорює нові камяні знаряди турингського походження, дальше порівнує керамічні групи посуду в похоронних полях. Вкінці приступає до опису знахідок (поле похоронне з урнами в Губен, Байч, Даттен і в иньших місцях). Ган описує малу посудину з малими отворами, найдену в Вахенбергу (с. 81). Гаудер збирає причинки до початків віри в душу і духів і уважає смерть, сон і ману за причини (с. 169—187). Г. Гроссе подає на ст. 187—210 етнографічні замітки про повіт Люкау: про камяний хрест і меч; дальше друкує виїмки з громадських книг в Гросс-Крауснігт кінчить описом вечерниць при пряденю. Цікаве, що продовженєм зимових вечерниць, на

¹⁾ Принагідно варта зазначити, що д. Шпліт (W. Splieth) уложив книжку: „Inventar der Bronzealbunde aus Schleswig-Holstein“, 1900, яка служить неначе об'ясненєм до атласів проф. Месторфа.

котрих бувають всілякі забави, служать парубочі забави в літі (як бігане в мішку, бігане до мети і т. и.). Пять нових городищ описує той сам автор і задержуєть ся передовсім на кераміці, яка в долішних Лужицях дійшла до повного розцвіту. Гроби коло Гросс-Краусніт і Цекерін належать до другої епохи її розвитку (с. 214—51). Гандер описує гріб пізнійшої дол. луж. кераміки; відломки посуду мають паралелі в провінціоально-римських знахідках. Гільтебрандт (с. 260—68) подає до відомости знахідки в повіті Кортбус, що складають ся з близько 100 посудин і кількох бронзових предметів і з пізно римського гробу зі скелетом. Річник кінчить ся статями Шмідта про гроби з урнами в Пішкау і Єнча про шлезькі паралелі до лужицьких типів¹⁾

44. Jahreshefte d. Gesch. f. Anthropologie u. Urgeschichte d. Oberlausitz — hrg. v. Feyerabend. Görlitz. 1902. Ган пише про затоплений замок коло Ковель, Гайно доказує, що т. зв. укріплення коло Проченбергу були колись властиво місцем до топлення заліза (с. 293—317). Меллендорф умістив відчит про етнологію і преісторію (етнол. і преісторія се є части антропологиї). Відіш з кількох знаходок виводить, що в Ойбін була стація вже перед славянською епохою. Фаєрабенд (с. 337—34) стараєть ся доказати, що старший лужицький тип не звязаний безпосередно з гальштатською епохою і що новіший луж. тип припадає на час панованя Вендів і тягне ся до 9 стол. по Хр. Здаєть ся, що на погляди автора піхто не зможе згодити ся.

45. Mittheilungen aus d. German. Nationalmuseum.

46. Anzeiger d. Germ. NM., що виходять в Нюрнберзі містили в останніх трех роках статі про новіші часи німецькі.

47. Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift. Zeit. d. V. f. d. Museum Schles. Alt. hrg. v. Grempler u. Seger. — Neue Folge 1900 т. I і 1902 т. II. На вступі є статі про заложене музею, його ровій і стан. Згадують ся остайки знарядів в Ойцова і сліди істнованя ділювіяльного чоловіка на Шлеску (пр. оленячі роги з слідами обробленя). Коло Ратібору винайдено оселі, з яких дістали ся до музею ножі, пилки, скробачки і ин. Автор подає відтак опис пракультури Шлезька на підставі викопаного. Тип похоронний з неспаленими тілами в скорченім положеню. Мідь виступає вже в неоліт. гробах. В бронз. епосі носять деякі знаряди признаки імпорту. Сліди римської

¹⁾ Рец. SBlt. 1902. Єнч. За 1900 рік містять „Записки“ між иньшим статі Єнча про неоліт. гріб коло Стрега і Гандера про похоронне поле в Кошен.

торговлі прим. в Віхуля коло Олави і Сакран коло Вроцлава потверджують гадку, що тудя йшла дорога з Карнату по бурштин. Від 3 столітя починаєть ся запустіне; вандрівки народів; приходять Славяни: сліди їх в валах; рядові гроби і непалені тіла. Є також сліди торговлі з Арабами. По тім вступі йдуть статі: Гремплера про знайдений в 1888 р. золотий перстень в Раваєри, закінчений спіралью в 9 закрутах (находимо їх на просторі від Кавказу і України аж до Франції), Бухвальда про кляштор Вячеслава в Врославі, де є портрети Болеслава II, Володислава II і Стаїслава. Шульце порушує в статі „Zu den Steinaltertümern am Zobten“ питанє про особу Вляста, окружену переказами, і про саму гору Цобтен, про котру згадує Thietmar, що її Славяни шанували. Автор уважає фантастичні, ніби умисні вироблені постаті за витвір природи і... за пограничні каміні.

1902. Гремплер виказує через порівнанє знайденого мальованого начиня з Карльруг з бронзовим начинєм з Арноальді коло Больонії, що форма шлезького уха повстала під впливом етруським. Зетер¹⁾ (3—44) дає причинки до преісторії Шлезка: говорить про знахідки золота з бронзової епохи, що мають певну звязь з торгівлю бурштином, про гроби з скорченими скелетами коло Ротшлос, про нахідки в гробі в Пайстервіц і про похоронне місце з середної епохи La Tène. Барфельдт описує скарб в Вінцінг в часу коло 1027. Між грішми найшли ся по два діргеми з часів Абасидів і Сасанідів. Фріденсбург знайшов в Гудельсдорфі багато гарних прикрас, 500 цілих монет і 536 відломків. Велика скількість грошей і та обставина, що недалеко теперішнього скарбу, найдено в 1884 иньший скарб, напроваджують на здогад, що се стоїть в звязи з походом Болеслава Хороброго на Гайнриха II, підчас котрої цісар безуспішно облягав місто Німч.

48. Archiv. f. Hessische Gesch. u. Altert. Kunde містить між иньшим: в річнику 1900 статю Кофлера про розпросторенє культури La Tène в Гесії, до якої приложено 2 мапи, статю Антеса про розвій і стан науки про старинности в Гесії правобережній (від Рену) з кінцем столітя. Часопись виходить від 1898 р.

49. Oberhessischer Geschichtsverein. Fundberichte für d. Jahre 1899—1901. Giessen 1902. Гундерман помістив тут 4 статі: 1) про знахідку неолітичних і бронзових черепків в тілопальнім гробі, 2) про гроби з могилами коло Обервез в давнійшій гальшт. епохи, 3) про поле з урнами в гіссенським лісі, де знайдено багато бронзових посуд, фібул, перел і т. и., 4) про передримські бронзи з горішної Гесії в Гіссені. Крім статей Гундермана є ще розвідка Шлеммера про гроби

¹⁾ Рецензія в SBlt. 1902.

з могилами коло Гіссену з гальшт. епохи. Одна могила обіймала аж 10 гробів зі скелетами, при котрих доховали ся кусники дерева і тканин. Крамер описує знахідки в Родбергу.

50. З 1902 роком почала виходити часопись: *Jahresschrift f. d. Vorgeschichte d. Sächs.-thür. Länder*, що презентуєть ся дуже добре. В річнику такі статі: Lüdecke: *Über die Steinbeile der Umgegend von Halle*. Є се мінеральогічні означеня топірців. Höfler: *Baalberge*. Звістка про розкопки великої могили коло Бальбергу в 1901 р., в котрій знайдено 3 скрипкові гроби, під ними ще шість, під ними знова гроби, обложені камінними плитами, а на самім споді скрипковий гріб. Коло східного краю винайдено ще один скрипковий гріб з двома амфорами. Seelmann: *Wendische Funde aus der Umgebung Dessaus*. Знахідки черепків і кількох бронзових та залізних предметів. Гріб вендський з урнами коло Гросс-Кінау був без нічого. Förtsch: *Steinzeitl. Fund von Schönefeld bei Blänsdorf*. 12 глиняних посуд типічних заступників групи кулястих амфор. В другій статі описує той сам автор тілопальні гроби в урнах в гальшт. епохи. В Козек знайшов скрипковий, в Бодельвіц гріб з скорченим скелетом. Grössler: *Geschlossene vorg. Funde aus d. Kr. Mansfeld, Quersfurt u. Sangerhausen i Vorgesch. Gräber u. Funde in B. Burgscheidunden*. В першій статі перегляд знахідок і стацій з епохи неоліт., бронзової, гальштатської і La Tène. В другій опис розкопок, з котрих важні скрипкові гроби, ужиті потім для похороненя. Zschiesche: дає справозданнє з розкопок 13 гробів, з котрих 11 мало форму скрипкову і містило по одному скелетови. Одна скрипка містила спалені кости. Між скрипковими гробами замішав ся і один гріб з урнами.

51. *Bonner Jahrbücher d. V. v. Altertumsfreunden im Rheinlande*. Bonn, 1900, 1901—1902.

1900. Радермахер подає опис германських похоронних місць над долиною Реном разом із стаціями і гробами, при чім звертає більшу увагу на кераміку. Герцог поміщує кілька критичних заміток до хронології *limes a. Кенен* ¹⁾ статю про похоронне поле в Андернах з часів Каролінгів, Крузе про прикмети тіла андернахерської людности під час Каролінгів (Германи до тепер не змінили типу); Ленера про розкопки і знахідки в 1899—1900. Звідси довідуємо, що в ренських краях є 22 товар. історичні-археологічні і 7 музеїв. 1901—2. Містить менше цікавих статей: се по більшій частині студії про римські часи і про надгробники. Згадаю про розвідку Дітеріха „*D. Religion Mithras*“.

¹⁾ Рц. СBl. 1901 nr. 229. ²⁾ З важніших німецьких часописей неоглянені мною ще „*Fundberichte aus Schwaben*“, „*Prussia*“ і „*Beiträge für... Bayerns*“, бо в цілім Відни не міг я знайти сих видавництв.

52. *Amtlicher Bericht über die Verwaltung d. naturhist. archäol. u. ethnol. Sammlungen d. Westpreus. Pr. Museums*. Danzig: за рік 1900 і 1901 (1901 і 1902). Між предметами кам'яної епохи начине з ушками з боку при самім краю; з бронзової епохи новий топір, целт, голка в формі шаблі; з гальштат. важні урни з лицями. З нових розслідувань важні розслідування осель при Аббан Кеєпін коло Кульмзеє. Зі знахідок глиняна посуда з чотирма ухами, бронзові мечі, урни з лицями і багато інших. Знайдено також багато гробів скрипкових.²⁾

В Швайцарії виходять в пімецькій мові: „*Anzeiger f. Schweizer. Altertumskunde*“ і „*Schweizer Landesmuseum*“, „*Basler Z. f. Altert. k.*“ від 1901 року, „*Schriften d. V. f. Gesch. d. Bodensees u. seiner Umgebung*“ і „*Jahresb. d. hist. Museum f. Bern*“.

53. *Anzeiger f. Schweizer Altertumskunde*. Hrg. v. Schw. Landesmuseum in Zürich. 1900 B. II, 1901 B. III, 1902—3 B. IV. Дуже гарне видавництво з багатьма ілюстраціями; містить переважно статі про середновічні і новіші часи. Nüesch подає відомість вже про другу нахідку пімеїв: в печерах Даксенбіль знайшов він 5 скелетів, з котрих один має 150 см. Крім того видобув кілька предметів з неолітичної епохи і зуб мамута. Автор думає, що раса пімеїв належить до найпервіснійших типів чоловіка, опираючи ся на переказах (с 1—3). Той сам автор описує знахідки, зібрані в оселі Кесслерльох коло Шафгаузена. Між ними є палеолітичні знаряди, оббивані вироби з кременя — дальше гарні кременні ножі, пили, каміні до полірованя. Врешті кілька різьб зі слоневої і реніферової кости і т. зв. начальниць палиці. Отже се оселя з початку епохи реніфера. Гаєрлі уміщує статю про алемансько-франконські гроби в Ціріху, а Ребер про деякі монети, винайдені в Швайцарії. 1901. Шетензак об'яснює в статі „*Sur les fibules et spécialement sur celles de Veyrier*“ (1—15) значінє т. зв. „*Kommandostäbe*“. Були се спинки до спиваня накиненої на плечі одежи; до нині ще знають сей спосіб Ескімоси *Näf* в статі „*Le cimetière gallo helvète de Vevey*“¹⁾ описує інтересну місцевість, де побіч себе існували оселі ріжних часів. 1902. Гаєрлі забирає голос в широко дискутованій справі походження нефриту і докажує, що нефрит і його відміни знаходять ся і в Альпах (1—7). Ульріх розкопав велику могилу в Вієліштайн коло Ванген і знайшов в ній 10 скелетів і що найменше 11 гробів з паленими тілами з залізної епохи. Той сам автор зіставляє археологічні знахідки в кантонах Ст. Галлен і Аппенцель.

¹⁾ Рц. СBl. 1903, nr. 48.

54. Jahresbericht d. hist. Museums in Bern f. 1900. Bern 1901. Поміж викопаними предметами мало цікавих. Подано результати Фелленберга про розсліди над могилами в Берні недалеко Лянгенталю, що походять в I і II залізної епохи від 6—3 ст. перед Христом.

55. Schweiz. Landesmuseum in Zürich, за 1900 і 1901. Музей містить найбільше предметів з часів наводних будівель. З камінної епохи маємо знахідки з печери в Таунтен, кухонне пальовиско і гріб дитячий (се палеолітичне).

56. З інших іще часописий наукових згадаю про Umschau. Übersicht über d. Fortschritte u. Bewegungen auf d. Gesamtgebiet der Wissenschaft, Technik, Literatur u. Kunst hrg. v. Dr. J. H. Bechhold, Berlin 1900, 1901, 1902. Містить більші статі про всілякі питання, подає звістки про нові випаходи (і розкопки) і дає змісти інших наукових праць. Для археології і антропології відведено споре місце. Не буду повтаряти змісту кожної статейки, бо се по більшій часті зібране дотеперішних результатів про деякі питання або звістки про нові знахідки або розкопки, про котрі ми вже знаємо з інших часописий. Хочу лише звернути увагу на ту часопись, що більше в популярній формі дає дуже гарні перегляди найновіших здобутків з усіх царин знаня. Більше статей було посвячених питаню про походженє чоловіка, змінчивість рас і десценденційну теорію (пр. Сомбаті про неандерт. расу, Аммон про Pithecanthropus, Гаден про передіст. чоловіка в Краліні). Преісторичний відділ вели Др. Лянц-Лібенфельс, Гундгавзен і Аммон; є в нїм між иньшим звістка про нахідку мамутової кости з рисунками на Україні і статя Лянца-Лібенфельса про психологію російського народа на основі студії А. Fouillée: „Psych. du peuple Russe“ переповнена всілякими фантазіями.

58. Mitth. d. deut. archäol. Instituts. Athen подали кілька статей про Трою, Пергамон і розкопки в Греції.

Зенон Кузель.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Reallexicon der indogermanischen Altertumskundes. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas, von O. Schrader. Штрасбург, 1901, ст. XL+1048.

Десять літ по появі другого видання своєї славної праці Sprachvergleichung und Urgeschichte видав О. Шрадер замість нової ревізії сеї праці лексикон індоєвропейських старинностей, монументальну працю, що майже у двоє перевищає попередню. Матеріал, уложений в попередній в систематичну форму, подано в сій праці під поодинокими словами; при тім введено багато нового матеріалу, бо границі дослідів посунено далеко наперед поза пра-індоєвропейську добу, в часи вповні історичні, й подано історію явищ і річей, що не існували в праіндоєвропейських часах. Не вважаючи на значно розширені рами, праця ся одначе не може, розумієть ся, вповні заступити попередньої — сам автор часто відсилає читача до неї, й лексиконова форма, як далеко практичнійша для привагідного інформованя і для повнійшого використання безмірного багатого матеріалу індоєвропейських старинностей, не заступить систематичного й прагматичного образу культурної еволюції індоєвропейської групи народів. Тому належить бажати, аби автор по сій величезній роботі знайшов у себе енергію для нової ревізії своєї давнійшої праці.

Книгу попереджує вступ, де автор порушує підставові питання методології гільотки, справу певности й реальности її результатів, але, мусимо признати, не входить в справу глибоко й легко збуває собі ті непевности, які підносять скептики. Сї скептики похвалять автора,

що в тексті свої праці він сильно висуває наперед історично-етнольоґічний матеріал і залюбки оперує регресивно-історичною методою. Але місцями ми хотіли-б більше помочи історично-археолоґічним фактам з боку лінґвіста, хотіли-б знати, що може докинути дорогою строго методичного лінґвістичного досліду до сих фактів, там де занадто прикро дають себе відчувати прогалини в них. З другого боку не всі сторони індоєвропейської старовини відповідно опановує автор. Слов'яно-литовський світ, хоч автор признає його важність для сих дослідів, розмірно мало звістний авторови. Він черпає про нього відомости з нечисленних західноєвропейських праць, не використовуючи навіть всієї літератури про них на світових мовах. Тим пояснює ся неповнота і непевність деяких відомостей і деяка односторонність в трактуванні слов'яно-германських стичностей. Відомости автора з палеєтнольоґії і археолоґії також не всюди стоять на рівені науки — прочитати нпр. сказане ним про перехід від палеоліта до неоліта в Європі (с. 824-5), або брак палеоліта в степовім поясі східньої Європи (с. 901).

Але всі ці недостачі не зменшають великої вартости цінної праці автора, що стане підручною книгою для кожного історика культури.

М. Грушевський.

Was wissen wir von den Indogermanen, von Prof. Dr. M. Winternitz, Monach, 1903, ст. 75.

Се користна інструктивна праця, хоч дещо фрагментарична і занадто сильно зазначеним суб'єктивізмом автора: для такої праці треба-б жадати більшої об'єктивности й більшої уваги для різних напрямів в сучасних дослідях. Автор починає зі вступних — дуже популярно, навіть занадто популярно в порівнянні з дальшим викладом писаних заміток про язикову спільність індоєвропейських народів і неістнування індоєвропейської раси; при тім іде задалеко, кажучи, що антрополоґи нічого не зможуть сказати в справі правітчини індоєвропейських племен. Взагалі в відносинах до антрополоґії він показує стільки майже непотрібного легковаження, скільки антрополоґи показують часто до фільоґічних дослідів. Становище автора в справі індоєвропейської правітчини також, на мій погляд, грішить гіперкритицизмом. Замітки про методолоґію лінґвістичної палеонтольоґії, до яких переходить він далі (гл. III), оперті на передмові О. Шрадера до його Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, з дуже невзначними самостійними замітками автора; принципиальне становище автора що до шукання можливости реконструкції пра-індоєвропдйського життя не визначає ся ясністю й консеквентністю. Переходячи далі до представлення сього життя, він залегко збуває собі питання про господарський побут, старан-

нійше й інтереснійше представлені відносини родинні, яких доторкав ся він уже в давнійшій своїй роботі про індоєвропейський весільний ритуал. Ширші замітки про культ небіжчиків кінчать ся коротесенькими увагами про реліґійні погляди й питання про етику у Індоевропейців. На кінці автор застановляє ся над питанням про запозичення індоєвропейської культури й підносить спільність й тяглість людської культури супроти змінности таких явищ. як „раса“, нарід, і їх несамостійности. Ся друга половина праці робить вражінне скорше принагідних заміток, ніж повного й інструктивного представлення, та далеко не обіймає всіх сторін індоєвропейського життя й того, що ми можемо нині про нього знати.

М. Грушевський.

Stanisław Ciszewski — Ognisko, studium etnologiczne, Краків, 1903, стор. VII+298.

Студія д. Цішевського складає ся з двох частий. Першій автор дає досить неясний титул „Żywiołowy kult ogniska“; зі змісту дізнаємо ся, що се значить культ огнища виконуваний індивідуально або ще краще — роля огнища в індивідуальних віруваннях поодиноких людей у різних народів. Друга часть має титул „Spoleczny kult ogniska“, се значить, роля огнища в родинному і громадському житю різних народів. Автор зібрав величезний матеріал і впорядкував його дуже вміло; на жаль, оброблене того матеріалу з методолоґічного погляду насуває дуже важні сумніви. Автор ніде не говорить про свою методу ані про її основні принципи; він належить очевидно до тзв. антрополоґічної школи, заснованої анґлійськими та американськими вченими Тайльором, Леббоком, Морґаном, а розвиненої в новіших часах Андрю Ленґом та иньшими. Ся школа вважає звичаї, вірування, правні погляди та перекази всіх народів останками передісторичного життя людськості і основуючи ся на тім дуже сумнівної вартости принципі, що те доісторичне життя всіх рас, у всіх місцях земної кулі було однакове, переходило однакові фази розвою, користуєть ся без розбору етнольоґічними фактами найріжнійших народів, племен, місцевостей для реконструкції того доісторичного, первісного життя. Історичні впливи, міґрації, обмін ідей та інституцій ся школа іґнорує зовсім. Для неї все одно, чи певне етнольоґічне явище істнує серед високо освіченого народа з прастарою цивілізацією, чи серед примітивних дикунів; вона послуґуєть ся ними однаково, без розбору і критики. Не диво, що результати, до яких доводять досліди сеї школи, звичайно не мають у науці шастя. До таких результатів належить прим. звісна конструкція первісної історії сімї, доконана Морґаном і в дуже значній мірі знищена пізнішими детальними дослідями про тзв. матріархат; сюди належить конструкція про

первісний комунізм, яку сьогодні можна вважати за цілком відкинену детальними студіями його ніби то пережитків. Д. Цішевський виявляє всі хиби тої методи просто в карикатурній формі. Його мета — виказати культ огнища у первісних людей і в первісних суспільностях, і що-ж? Він ані на хвилину не задає собі питання, чи той культ був усюди однаковий; ані разу не пробує групувати свого матеріялу чи то відповідно до старовини, беручи насамперед найдавніші звістки, чи то відповідно до ступня культури, групуючи зразу звістки про найбільше примітивні народи. Тільки скомбінувавши ті дві групи звісток можна б було щось говорити про загальне чи менше загальне розповсюджене культу огнища, тай то ще випадало би мати на увазі незаперечений історичний факт, що культ огню й огнища у одних народів (Парсів, Скитів, Осетів) розвинувся незвичайно широко, а у інших ні. Сей факт треба було б поперед усього зазначити і вяснити, а відси було-б уже само собою виникло дальше питання, чи ті слабші відгомони огневого культу, які знаходимо у інших народів, були всюди власним витвором тих народів, у яких їх стрічаємо тепер, чи може продуктом запозиченим, або чи може нарешті ті явища — останки зовсім різних основних поглядів, неоднакових розвоєвих рядів. Ні одно таке питання не турбує д. Цішевського. Він набирав купу фактів із етнольоґічних збірок найріжніших народів, переважно високо культурних, і без ніякого вагання мішає їх з подібними, або може лише ніби подібними фактами, зібраними серед низше розвинених народів, і конструує їх собі в один шаблон. А що найбільша частина його фактів зібрана власне серед європейських, головню славянських народів, то иноді просто забавно читати, як д. Цішевський говорить про первісного чоловіка, первісну громаду, і покликаєть ся при тім як на доказ на вірування швабські, польські, українські та литовські, де-де додаючи, що в тім і в тій деталі „zgadzają się z nimi“ також Ведуїни, Папуаси або Караїби. Навіть при поверховім огляді кидаєть ся в очи, що автор скинув тут в одну купу великий, але дуже ріжнородний матеріял і для того всі його висновки не можуть уважатися доказаними справді науково. Оттим то вважаємо зайвим вдавати ся в їх детальну дискусію.

Ів. Франко.

Н. О. Біляшевській Дюнняя стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западнаго Буга в среднемъ его теченіи (Труды XI Археологического Съѣзда, т. I).

Між иньшими рефератами „Трудів XI Арх. С.“ праця д. Біляшевського дуже приємно відзначаєть ся як своєю темою, так і дуже стараним і науковим її обробленням. Справді давно вже час перестати обмежуватись самими могилами і увятись до вислідів нашого неоліту,

досі ще трохи не цілком невідомого. Отже автор заходивсь вислідити неолітичні становища по берегах р. Буга від Володави до Берестя, на протягу щось 70 кілометрів. Сліди становищ здибували ся на сій протстороні трохи не на кожному підвищенню берегів і вважаючи на те, що д. Біляшевським описано 30 таких становищ, можна думати, згоджуючись з ним, що вони й справді тягли ся колись без перерви вдовж берегів річки. Тепер вони відзначають ся сірим або чорнуватим кольором піску, трохи твердішого ніж навкруги і містять у собі ріжні крем'яні і глиняні вироби. На великий жаль д. Біляшевському не трапило ся знайти ніде ні зв'язаних ні рибячих кісток, ні иньших збуктів їжі, окрім скоячих черепашок, котрі й тут, як і у київському неоліті вживали ся до поживи у значному числі.

Що до виробів з кременію то вони, як каже д. Біляшевський, належать до усіх часів неолітичної доби, змішуючись з одного боку з формами палеолітичними, а з другого доходячи до часів бронзової і навіть залізної доби. Дрібненькі кременіці геометричних форм справді належать до перехідної від палеоліту тураської доби і могли заховати ся легко у пісках, вимитих водою в палеолітичних становищ, що лежали вище. Що-ж до порівняння з надбужськими таких палеолітичних (виразно магдаленських) форм, які ми бачимо у д. Біляшевського на стор. 713 (Мал. 34 а, б і д) то тут він заходить занадто вже далеко і ми таких форм між його малюнками (Табл. LXIV) цілком не здибуємо. Не бачимо також, що неясного знаходить д. Біляшевський у кременних виробих чч. 6, 7 і 8, котрі належать досить ясно до спиць, які прироблювались до коротких списів чи дротиків. Справді дуже цікаве начинне (табл. XIV, ч. 20), о скільки можна догадувати ся з малюнку, здаєть ся нам пилкою з двома заглибленими скребачками (coches, або grattoirs concaves) за для ватесування і заокруглювання костяних або деревляних річей.

Не можемо нарешті не підкреслити тут, до яких наслідків веде вживання хибної термінології, котре нераз таки трапляєть ся у праці д. Біляшевського, що слідком іде з сього погляду за термінологією російською, занадто „самобытною“ і через се цілком не науковою. Не кажучи вже про такі терміни, як „дильювіальний“, котрі вже стали скрізь, окрім хіба Росії, справді ділювіальними, ми звернемо уваги тільки на деякі терміни дотично кременних виробів. Довгі кременні відщипки (lames) д. Біляшевський скрізь узиває „ножами“ не звертаючи ніякої уваги на те, що більша частина їх о стільки-ж могла бути ножами, як і кожний иньший гострий уломок кременію, або й черепашки, і через се, описуючи трохи не кожду стрілку чи скребачку, на кожній сторінці своєї праці мусить додавати, що вона „зроблена з уломку ножа“ — і усе те за для того,

щоб нарешті сказати, що його ножики „являються основними орудіями, изъ которыхъ произошли послѣдующіе виды“, що цілком невірно, бо „ножикі“, себто відщипки, далеко не завше „орудія“ і від їх зовсім не „произошли“, а просто з їх вироблювались дрібні кремінні річи, про що не було чого й казати, бо се можна прочитати у першому-ж підручнику доісторичної археології, де на техніку виробів з каменя звернено трохи більше уваги ніж у Нідерле. Час би вже хоч таким солідним дослідчикам як д. Біляшевський, більше вважати на науковість своєї термінології і закинути більшу частину „ножів“ до одного кошика з ділювієм, цельтами і иньшим добром.

Не було також ніякої потреби звертати увагу на те, чи три чи дві верхні фасетки має кожний такий „ніж“, бо й сам д. Біляшевський нарешті каже, що се залежало тільки від того, як приходився удар по нуклеусу. Далекористійше було б, як би шановний автор замість тих деталей подав загальну статистику усіх знайдених кремінних виробів, котру також треба зводити самому читачеві і котра могла б привести до досить цікавих спостережень.

Кажучи про вироби черепані, треба-б було звернути більше уваги на порівняння їх з иньшими відомими вже неолітичними формами на Україні. Так цікаво замітити, що деякі знайдені д. Біляшевським черепки дуже подібні до орнаментативних до глиняних виробів з неолітичного становища на Кирилівській улиці у Києві (особливо табл. XV, мал. 10).

Хв. Вовк.

Karol Potkański — Kraków przed Piastami (Rocznik krakowski, т. I, ст. 287—325).

— Granice biskupstwa krakowskiego (ibid. т. IV, ст. 201—232).

— Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik historyczny 1903, ст. 1—28).

Władysław Abraham — Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie (Rocznik krakowski IV, ст. 177—200).

Пять літ тому, в XXVI томі Записок давав я замітки до праці д. Потканського Kraków przed Piastami та підніс добрі прикмети сеї праці автора, що від того часу встиг зайняти визначне місце в польській історичній науці, а в історіографії давньої Польщі одно з перших місць. За сей час він не переставав займатися питаннями, порушеними в вгаданій праці його. Скоро по виході її він надрукував в новім

обробленю деякі партії її в річнику новозаснованого тоді „Товариства любителів історії й памяток Кракова“, під тим же, на жаль, титулом, що робить певну невігоду при цитованню. Порушенням в сих працях питанням про границі по Буг і Стир, вказані в привілею пражської катедри 1086 р. він далі займається в двох працях, надрукованих в дальших роках. Се питання в'яже таким чином всі оті його праці.

Роздумуючи над ним, він дає все нові відповіді — уважає се з початку границею місійною моравської катедри, вкінці, в останній праці — границею польських здобутків за Болеслава Сьмилівого, при тім одначе ся границя фігурує в привілею 1086 р. як границя краківської чи моравської епархії. Отже се об'яснення кумулює всі разом. Воно одначе не багато має за собою. Чи були землі по Буг відірвані за Болеслава Сьмилівого від Руси, не знати. Се можна тільки хіба гіпотетично припускати; були вони відірвані за Болеслава Хороброго, се так. Але Буг Бугом, а як бути з Стиром? Коли землі були відібрані коли небудь по Буг, то не по Стир, і навпаки. Взагалі таке означення, яке маємо в привілею — від Мільчан до Буга і Стира на схід, з містом Краковом, — само своєю стилізацією показує, що тут про якісь реальні й докладні границі не може бути мови. Области Буга і Стира були пограничною маркою для Галицької волости, але не на сході, а на півночі. В якім би значінню могла така границя фігурувати в акті 1086 р., того не беруся відгадувати. В своїй Історії України-Руси (с. 308 першого вид.) я висловив гадку, що се означення нав'яне було стараннями Болеслава Сьмилівого відірвати західні руські землі. Проф. Потканський, як бачимо, розвиває далі таку гадку, не знаю — чи самостійно, чи може під впливом моєї гадки, але роблячи з Буга й Стира реальну границю сих здобутків (а не приближу, як у мене), він зводить сю гіпотезу на ґрунт, де вона тратить свою правдоподібність.

В зв'язку з сим стоїть иньше питання, яким д. Потканський займається або бодай дотикається у всіх сих працях — се приналежність до Польщі Галичини, Червенських городів перед Володимировою окупацією. Він дуже сильно боронить звісного тексту нашої літописи й гнівається на тих, хто не хоче її приймати en toutes lettres. На його гадку, ся звістка мабуть зачерпнена з давніх річних записок. Припускати се вільно, але певности нема ніякої. Він каже, що Мешко, маючи Мазовше, міг задержати сей руський клин, між Руською державою й чеською окупацією. Він розвиває свій давнійший здогад, що Мешко в 50-х рр. забрав східню частину Малополющі й Галицьку Русь. Та все се тільки гіпотези.

Третя справа, нам интересна — се давні границі Польщі й Руси, етнографічні й політичні. Всеї суми відомостей автор тут не обійняв,

тому в оцінку його доводів не входимо. Зазначу лише, що він занадто категорично й легко розв'язує собі се питання, твердячи, що на границях краківської єпархії сходилися границі етнографічні й політичні. Політичні границі підлягали дуже сильним флюктуаціям, отже не можна говорити про них так загалом, а етнографічні, правдоподібно, мали досить широкі мішані марки. Автор зрештою заповідає про се дальші студії — отже підозремо.

Проф. Абрагам в своїй студії тільки побіжно доторкається деяких з сих питань. Він приймає давнішу гадку д. Потканського, що грамота 1086 р. вказує місійну територію моравської катедри, а в поглядах на грамоту різниться від нього, приймаючи, що Краків в ній названий як місто польське, а не exclusive, як приймав Потканський.

М. Грушевський.

Ляскоронській Василій — Історія Переяславської землі з древніших часів до половини XIII століття, видання второе, 1903, I—VII+1—422+I—II+мапа.

З усіх монографій про поодинокі українсько-руські землі — монографія про Переяславську землю досі єдина вийшла другим виданням, і то в протязі яких 6 літ (перше видання у Києві 1897 р.). Чи причиною того був великий успіх праці д. Ляскоронського, чи може ліхт сторони її, зауважені критикою, так що автор мусів незабаром вдруге видати її в поправному виданні? Про перше ми не чували, а друге щось не стверджується, як бачимо в новому виданні. Але якби там воно не було, — маємо свіже видання історії Переяславщини, і перейдемо зараз до порівняння його з попереднім.

Перш за все передмова трохи повніша, дещо полеміки з критиками, і то полеміки несмачної. При самім кінці передмови автор признає, що зробив „кые-какія измѣненія, исправленія и дополненія, согласно указаніямъ компетентной критики“ (ст. VII), але кого він при тім вважав за компетентного критика, а кого ні — очевидно залежало від густу д. Ляскоронського, і прр. д. Тихоміров, що наважився висловити сумнів що до потреби більшої частини першого розділу — геологічного нарису давньої Переяславщини, попадає в лави найгірш некомпетентних. „Д. Тихоміровъ, — каже автор, — критик „заурядный“ мало відомий з цього боку в історичній літературі; отже його помилки, його neroзуміння... цілком зрозумілі“. Цікаво було-б звати, чи шановн. проф. М. Грушевський, що виказав чимало дефектів праці д. Ляскоронського в своїй рецензії (Зап. т. XXII), також належить, по кваліфікації автора, до некомпетентних. На жадний з його поважних замітів, як видно з праці, не звернув д. Ляскоронський найменшої уваги, а чи може простісінько — не читав він сеї рецензії? А шкода...

Та перейдемо до самої праці. Як се не дивно — в новому виданні автор найбільш переробив і поправив те, що найменш потребувало оброблення, — той перший розділ („Географічний нарис“, в тій частині трактується геологія), про який д. Тихоміров виславляв еретичні погляди, а д. Голубовський (вже компетентний!) говорив, що сей розділ (геологію) можна-б було й зовсім пропустити без жадної шкоди для праці. Та д. Ляскоронський иншої думки, і сеї частини праці не тільки не викинув, а на злість усім ще ліпше її приоздобив. В понижших рядках беремо ся виказати усі такі зміни як в сїм розділі, так і дальших, і читач сам побачить, в якому з них найбільш зайшло змін. Отже в першому розділі опущено (див. перше видання) на ст. 9: з початку до „огромная площадь“ на ст. 10; ст. 14: „Мы увидимъ дальше“ до „для того чтобы понять“ на ст. 15; на ст. 17: „Вследствие частаго замѣтванія“ до „Подъ именемъ неогена“ ст. 19; на ст. 20 спочатку скорочено уступ про ділювії; 22: „Изученіе вопроса о южномъ ділювіальномъ наносѣ“ до „ученые (Феофилактовъ, Докучаевъ)“ на ст. 23; тамже на 23: від „Среди валуныхъ суглинковъ“ до кінця 24 ст.; на 28: „Можно признавать“ до „Лѣсъ отлагался“ (ib.); 29: „Современныя образования“ до „происхождение лесса (аж на 33); 37: „Въ однихъ мѣстахъ“ до „Иногда такіе слѣды“; 40: „Эти лѣса, кажется“ (3 стрічки); 41: „Святославъ, кажется“ до „она была посредницею“; 42: „Не малое влѣяніе оказываетъ“ до кінця уступу; 45: „къ подобному заключенію“ (3 стрічки); 47: „Эти рѣчки“ до кінця уступу; 49: „Здѣсь происходили и нѣкоторыя“ (2 стрічки); 52: „признаки такого движенія“ до „городища же“; 54: „При общей ширинѣ“ до кінця уступу; 63: „Это обстоятельство“ до „такъ въ Курскѣ и отчасти...“ (64 ст.); 78: „Безъ всякаго сомнѣнія“ (3 стрічки); 79: „Несомнѣнно, эти горячая...“ до кінця уступу. Стільки опущено. Та з усього цього лише опущення на ст. 40 справді було цілком обов'язковим, — решта могла була й так лишити ся.

Перейдемо до змін та додатків першого розділу (див. нове видання): на ст. 6 змінено від „Съ конца мезозойскаго“ до „Третичные пласты“ (ib.); 10: „По изслѣдованію ученыхъ“ до „Въ этотъ отдѣлъ“; початок примітки 1 ст. 13: від „Прежде существовали“ до „Эрратические валуны“; 17 (останнє слово): зам. „мамонта“ — „животныхъ“; 17, прим. 7 повніше — додано „кости носорога, быка“; 19 додано: „Онъ образовался“ (2 стрічки) і „особенность восточнаго отдѣла“ (3 стрічки внизу); 20: „Такимъ образомъ, поверхностныя образования“ (3 стрічки) і примітка 3; 22 додано до пристаней: „Стаекъ, Канева“; 26 (6 стр. внизу) змінено „отдаленной эпохи“ на „великокняжескую“; 27,

прим. 1: „Название Оржицы“ (3 стрічки); 28 додано: „не меньше лѣса“ (1 стрічка); 29, прим. 5: „Березовки“; 34 — змінено горішній уступ, а в другому уступі додано: „Смѣшнішіе грековъ“; 35, в каталозі князів додано „Олега Святославича“; 36 — додано прим. 4; на ст. 39 прим. 3, на ст. 40 прим. 1, на 44 прим. 2 — нові вказівки на мапи генер. штаба та Голяна; 42 до слів „въ нѣкоторыхъ уѣздахъ“ додано „Курской и Харьковской“; 45, прим. 5 — цитата на Д. Еварицького; 50 від „остається еще сказать“ до „очертивъ въ краткихъ словахъ“ і пр. 1; 50 (у низу) від: „обыкновенно защитительный элементъ“ до „Напротивъ, за происхождение“ (на ст. 51); 52: „и частью со степью“ (кінець першого уступу); 53, прим. 1 цитата на Ал. Яблоновского; 54 додано весь перший уступ і обидві примітки. Усі сї додатки, окрім останнього (на ст. 54), також не змінюють ані найменше стану річей.

Нарешті ще згадаємо і про технічні зміни: перенесення тексту в примітки, що стало ся: на стр. 21 (стар. вид.) „Они образовали“ (прим. 2 на ст. 9—10 нов. вид.); на ст. 29—32 від слів „Скандинаво-русский ледникъ“ (пр. 1 на ст. 10—12 нов. вид.); „Эрратические валуны“ (на ст. 23), „Материновый ледъ“ (26—27) і „Среди валуныхъ суглинковъ“ (23—24) — перенесено в прим. 1 на ст. 10—12 нов. вид.; 25—26: „южная и восточная границы“ — на кінець прим. на стр. 12—13; 28: „Лѣсъ нѣкоторые разсматриваютъ“ — в прим. 3 на стр. 16—17; 59: „Вблизи нижняго теченія“ (4 стрічки) — прим. 3 на стр. 37.

Стільки змін в першому розділі — і без жадної майже користи! Зауважу ще на стр. 40 поплутані цитати: зам. 3 треба дивити ся в 5. Другий розділ „Территория Переяславской земли въ древнѣйшій періодъ своей исторической жизни“ не такий щасливий на зміни, як перший. Опущено тут: на стр. 90 від „Скифы скоро расширили“ до „Въ общей массѣ“; 91: „эти скифы — земледѣльцы“ до „Онъ говоритъ далѣе“ (2 стрічки); 98: „мы имѣемъ значит. количество“ — до „Сѣверная граница“ (ст. 99); 112: „Когда Болгары завладѣли“ — до кінця уступу 3 сих опущень — на ст. 91 справді потрібне. Додатки зроблено: ст. 59, 1 стрічка, дальших кілька стрічок змінено; 59: додано від „Такъ каменные топора“ до „Подобнаго рода предметы“ (стр. 60); тамже 60 ст., в кінці 1 уступу за Жовнипом додано „и Прохоровки; тамже, на початку 2 уступу після „найдены“ додано: „въ Переяславскомъ уѣздѣ у с. Вьюницъ, Пологовъ“, тамже, прим. 7, — кінець прим. 7 і кінець прим. 3 на ст. 59; 61, на початку, після „Войнищевъ“: „и западной границы“ до кінця другого уступу; тамже від „Тоже было константировано“ до кінця другого уступу;

іб. прим. 1, 2, кінець 3 і 5; ст. 62, зам. „бронзовый періодъ“ — „мѣстная обработка бронзы“; іб. додано від „Бронзовые предметы домашняго обихода“ до „были находимы“; іб. додано від „близъ Переяславля“ до „кромя того“ (стр. 63); ст. 62 додані примітки від 3 до 13; 63 додано від „Бронзовыя стрѣлы были находимы“ до „Перечисленные указанія“ (64); ібид., прим. від 10—19 і на 64, прим. 1—3; 66, замість „за VII в. до Р. Х.“ — „за VI“; 70, прим. 1 і 8; 71, пр. 6; 72, прим. 2 — цитата на видання Б. Ханенка; 78 додано кінець прим. 1: „Готские предметы“...; 89, перероблено кінець розділу від „Мы не можемъ“ — до кінця. Нарешті ще технічні зміни — перенесення тексту в примітки: на ст. 81 (ст. вид.) — в прим. 2, ст. 58 (нов.); на ст. 100 (ст. вид.) — в прим. 2, ст. 75 (нов.).

І тут додатки самі дрібні — назви нових місцевостей, де за сей час були які знахідки та цитати на деякі нові археологічні видання. Додам ще, що згадана на ст. 74 амфора в Золотоноському повіті, викопана там в р. 1893, була знайдена, як се нам особисто відомо, в с. Мойсинцях.

Розділ III — „Періодъ прочнаго утвержденія Славянъ въ бассейнѣ средняго Днѣпра“. Зміни такі. Опущено: на ст. 122 (ст. вид.) весь уступ „Полагаютъ, что эги“; 128, від „Тоже было констатировано“ до „Судя по вышеназваннымъ“; 159 від „Вокругъ города“ до „Возобновленные переяславскія укрѣпленія“ (160); 192 від „Намъ необходимо опредѣлить“ до кінця уступу; 199 від „Общій выводъ“ до „Постоянный приливъ“; 200, прим. 1.

Додано: 104 (нов. вид.) пр. 1 від „Въ Воронежской губерніи“ до кінця; 114, пр. від „форма Бѣльскаго городища“ (стр. 115); 118, пр. 6, а в 7 від „Городище близъ с. Воицкой Гребли“ до кінця; 119, пр. 1 від „Городище у Краснаго Колядина“ до кінця; 120, прим. 5 від „Вокругъ идутъ валы“ до кінця; іб., пр. 6 від „Мѣстоположеніе городища“ до кінця; 121, пр. 2 від „Городокъ у Бѣлой-Вѣжи“ до кінця; 125, кінець пр. 3 від „Писать „Переяславъ““; 129, кінець 1 уступу від „Въ соотвѣтствіи съ этимъ“ (1 стрічка); 135 від „Слѣдовательно, Можево“ (гесте Мажево!) до кінця уступу; іб., прим. 3 від „Не есть ли слово Глемязовъ“ до кінця; 138, кінець прим. 1: „Татищевъ говоритъ,..“; 146, пр. 5 додано „Г. Лазаревскій“; 152, пр. 6 від „Мѣстоположеніе укрѣпленій“ до кінця; 154, прим. 2 і 3; 157 від „Въ 1147 г. Изяславъ Мстиславичъ“ до „очевидно, этотъ Воиць“ (158); 158 від „Что касается упомянутого“ до „Если мы разсмотримъ“ (159) і пр. 1; 167, пр. 2 додано з початку до „Такъ, въ актахъ относящихся“. Технічна зміна — перенесення тексту з ст. 122 у прим. 2, ст. 94 (нов. вид.).

З усіх сіх додатків, головну частину яких становлять звістки про вигляд деяких городищ, які автор особисто недавно оглянув, варто зауважити дві, а то: на ст. 135, пр. 3, фільольогічну гіпотезу, досить сумнівну, про можливість походження назви „Глемязовъ“ від „Мажєво“, „Al-Magew“ чи „Al-Magewo“ і другу такуж (с. 158 - 9) про походження „Малотина“ від „Климатина“ (через помилку, переписувач міг написати „Кмалатина“!).

Розмірно чимало змін погерпів IV розділ „Промышленность и торговля“. Тут опущено на стр. 218 (ст. вид) „кольцо изъ электрума“ (2 стрічки); 221 від „Дидьпровскія воды“ до „Несомнѣнно, придиѣпровскій край“; 225 від „Такимъ образомъ, здѣсь“ до кінця уступу; 233 „Такъ, на дальнемъ сѣверѣ“ — весь уступ; 238 слова: „въ Киевскомъ уѣздѣ найдены абассидск диргеми 800 года“; 239 від „Такимъ образомъ, арабскій мѣръ“ до „Арабы начинаютъ широко“; 240 „Особенно интересенъ“ (3 стрічки) і прим. 1; 242 „Такимъ образомъ народы“ — весь уступ; 240 „Тѣмъ не менѣе, находеніе“ до кінця уступу і пр. 3; 257 „По р. Пелу спускались“ до кінця уступу; 261 від „осѣдлое населеніе“ до „Такимъ образомъ, для Ю. Руси“ (262); 262 від „Несомнѣнно, самымъ воинственнымъ“ до кінця сторінки.

Додатки: 169, пр. 1; 179, пр. 2: „о находкахъ бронзовыхъ котловъ“ (1 стрічка), „О находкѣ украшеній“ (191); 191 від „Недавно открыты римскія монеты“ до „Отъ р. Сулы“; ів., прим. 1, остання стрічка; також прим. 2, 5 і 6, а в 7 „По сообщеніи И. А. Зарѣчнаго“ до кінця; 194, прим. 5; 195 „Неподалеку отъ Полтавы“ до „Такія же монеты“, і прим. 2; 197, про араб. монети: „Купянскомъ, Изюмскомъ... Волчанскомъ; въ Курской губ.“ (3 стрічки); ів., пр. 6—9; 198; „очертивъ вкратцѣ районъ“ — весь уступ; 204, кінець прим. 3; 213 від „Несомнѣнно, влѣтъ путь“ (стр. 214) і прим. 3 до „Л. Н. Майковъ“; 214, пр. 1; 215, пр. 3; 216 від „доставляя торкамъ, половцамъ“ до кінця уступу; 219 від „Эти начала, въ связи...“ до кінця уступу і від „Эта земля составляла“ до кінця розділу. Перенесено з тексту в примітки: з ст. 227 (стар. вид.) в пр. 3 і 4 на 188 стр.; з 222 — пр. 3 на 189; з 231 — пр. 3 на 191; з 261 — пр. 5 на 215. Всі показані додатки не подають нічого замітного — хіба знову нові знахідки монет, то що.

Розділ V „Переяславская земля передъ своимъ выдѣленіемъ въ отдѣльное княжество“ вістав ся майже без змін. Опущено на стр. 274 від „Несомнѣнно, придиѣпровскіе сѣверяне“ до „При нападеніи врага (275); 288 від „Въ волостяхъ были поставлены“ до кінця уступу. Додано на стр. 232, пр. 4 від „Лѣтописецъ, очевидно“ до кінця і на 236 змінено кінцевий уступ. Зміни технічні: текст ст. 283 (ст. вид.)

перенесено в прим. 4 на 232 до слів „Лѣтописецъ, очевидно“, і з 295 — 6 в прим. 2 на ст. 243.

Не більше змін і в розділі VI „Очеркъ политической истории Переяславской земли до XII ст.“ Опущено на ст. 291 від „Эго тревожное положеніе“ до „Опасность положенія“ (292); на 337—338, пр. 5 від „Карамзинъ“ (II, пр. 2, 74) до кінця. Додано на ст. 257 від „Въ 1097 году произошло“ до „На любечскомъ съѣздѣ“ (258).

Так само і в розділі VII („Очеркъ политической истории Переяславской земли отъ половины XII до половины XIII ст.“) поправлено лишень на ст. 373 кінець першого уступу і додано прим. 2.

Нарешті в розділі VIII — „Общественное устройство и бытъ Переяславской земли въ удѣльно-вѣчевой періодъ“ — опущено на ст. 477 „Церковь была могущественной силой“ (1 стрічка) і додано: на ст. 395, пр. 2 від „Слово „осада“ до „Вѣроятно, и слово посадъ“ (396); 401, пр. 8, кінець від „и смыслъ лѣтописи“ до „Необходимо имѣть въ виду“ (402); *ibid.*, від „См. Голубинскаго“ до „Слѣдовательно, церковь“ і від „Что построенныя Ефремомъ“ до кінця 403, прим. 9.

В каталозі князів переяславських (стр. 413) зайшла та зміна (з 34 на 27) що князьованнє вдруге чи в третє не має тепер окремого нумера.

Отсе і усі ріжницї нового видання від попереднього, — ріжниця незначна, поправки другорядні і дрібні. Головні-ж хибі праці, на які чимало вказано хочби в згаданій вже рецензії проф. Грушевського, так і лишили ся цілком. Тим і присуд що до вартости праці д. Ляскоронського лишаєть ся той самий...

В. Доманицький.

Н. К. Никольскій, — Матеріали для истории древне-русской духовной письменности, V—VIII, (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903 г., кн. 2, стор. 52—75).

Д. Никольскій, з яким нам довело ся поперечити ся з приводу його поглядів на наше старе письменство (див. Записки т. LIV), розпочав річ далеко кориснішу, а власне неначе континуацію звісної праці пок. Срезневского „Свѣдѣнія и замѣтки о малозвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ“, і подає з богатих рукописних збірок російських ряд невідомих або мало відомих доси пам'яток старого письменства. Пам'ятки, опубліковані ним досі, належать до південного, українсько або литовсько-руського письменства XIII—XV в., і се робить працю д. Никольского важною для історика української літера-

тури. Тексти публікує автор старанно і на скільки судити не порівнювавши їх із рукописами, поправно; до деяких текстів (I і V) додано ширші розвідки, де автор орієнтує читача про характер і значінє даної пам'ятки; при інших д. Н. обмежаєть ся лише короткими увагами або вказівкою на рукопис, відки взято текст. Перша серія його публікацій була обговорена проф. Грушевським в попередній книжці Записок, у другій маємо:

№ 5. Посланіє Єсифа „къ дѣтемъ и братіи“ — дуже інтересе поучене против паломництва до Єрусалима, яке очевидно в часі писання того посланія було широко розповсюдженою модою серед монахів; автор доходить до того, що називає його „дьяволю язѣю“. Надто автор, очевидно якийсь игумен або архимандрит, навчає монахів, щоб причащали ся як найчастійше, що найменше чотири рази на тиждень. Автор доказує, що твір повстав на Русі в XII або XIII в.

№ 6. Посланіє архимандрита Печерського Доситея до священника Пахомія про святогорський устав чернечого житя. Автор доказує, що що сей Доситей жив не в XIII, а в XIV в.

№ 7. Запис нових чудес сьв. Миколи Мирликійського в Лукомлі в литовській землі при князі Витовті Кейстутовичі — статейка з початку XV в. Сьв. Микола являєть ся у сні якомусь Лукомлянину Партенію і оповідає, що він їде з Жидичина, бо там люди погані, велить Партенієви намовити Лукомлян, щоб у певнім місці збудували йому церкву, і додає: „а я еще іду въ Полтескъ, зане оумножи ся беззаконія ихъ: крестъ цѣлуютъ да измѣняютъ, хошу ихъ показнати“. Партеній три дни не говорить нічого про свій сон, але попадає в недугу і тоді говорить; Лукомляне будують церкву. Далі їде реєстр чудес, докочаних сьв. Миколаєм у Лукомлі, реєстр інтересний тим, що показує, як до чудесних мощей сьв. Миколи приходили недужі не лише з сумежних білоруських міст: Дорогобужа, Чавників, Баргова, Глизна, Мінска, Друцка, Орші, але і з Смоленска, Словенска та з Москви.

№ 8. Григорія київського архієпископа слово похвальче на собори в Фльоренції та Констанції. Про се слово, заховане в однім рукописі Віленської бібліотеки, згадував уже 1882 р. Ф. Добрянскій у каталозі тої бібліотеки. Д. Нікольскій публікує його висловляючи догад, що Григорій митрополіт, автор сього слова, не був Григорій Цамблак, а Григорій протодіакон і ученик митрополита Ізидора, що разом з Ізидором був у Римі і там був наставлений київським архієпископом. Слово повне фразеології і дуже вбоге натяками на реальні факти й відносини.

За публікацію всіх тих пам'яток треба щиро дякувати д. Нікольському і бажати йому щасливої руки до дальших пошукувань. Такі пу-

блікації краще прислужать ся для будущої конструкції історії староруської літератури, ніж найдотеннійші теорії позбавлені міцної фактичної основи.

Ів. Фрашко.

М. Г. Халанскій — Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, I—III, (Журналь Мни. Нар. Пров. 1902, VIII ст. 287—356, 1903, XI ст. 1—40).

— Матеріали и замѣтки къ исторіи древнерусскаго героическаго эпоса (Извѣстія отд. рус. языка 1903, II, с. 169—176).

— Ilias von Reussen und Il'ja Muromec (Archiv für Slavische Philologie XXV с. 440—452).

Перша — головна праця досі не скінчена: надруковано три розділи її, і в перших книжках Ж. М. Н. II. за р. 1904 заповіджене закінченне ще не появило ся. З рештою кожний з розділів до певної міри становить осібну цілість і може сам для себе бути оцінений.

В першій розділі автор аналізує оповідання про Олега з історичних компіляцій XVII в., виданих ним в Трудах предварит. комитета XII сьвіада*) і деяких інших книжних оповідань про Олега. Аналіза небезінтересна, але автор, здаєть ся, не підозріває, що цілу серію подібних оповідань (і навіть такої версії як видані ним) видав пок. Гилларов н. т. Преданія Начальной Лѣтописи. В I т. моєї Історії — якої д. Халанскій очевидно не знає, а яка була б йому добре придала ся до декотрих заціплених ним питань з історії давньої Русі, сї оповідання були використані і вказане було їх значінє. Їх треба, очевидно, розбирати в цілости їх розвою, а не так відірвано, як робить д. Халанскій, положивши при тім во главу угла як раз найнепевнійшу — версію Йоакимівської лїтописи. Друга кардинальна хиба — яка переходить через дальший дослід, що автор бачить в сих пізніх оповіданнях народну традицію, епос, ігноруючи можливість (дуже широку) комбінацій книжника, або — свободні й хибні переповідження книжних джерел. Надії автора — за помочю сих оповідань „побудувати постійний міст між старо київським героїчним епосом і північними богатирськими оповіданнями“ (Матеріали с. 168) ще дуже передчасні, і нпр. мішанне оповідань про Олега і Ольгу, які підносять він і в своїй більшій статі і в Матеріалах**), можуть бути наслідком простих непорозумінь. Вся III

*) Див. Записки т. LVII.

**) Крім сього наводить автор у сій своїй статі варіант плача в. кн. Юрія Всеволодовича.

глава його головної праці, присвячена порівнянню сих оповідань з білинами, по мову, схилена — порівняння дуже натягнені, механічні.

Взагалі порівняльний метод автора лише дуже багато до багання на сій точці. Так механічні натягання (в порівнянню оповідання Орніта з оповіданнями про походи Олега на Київ і Царгород) несуть інтересний II розділ, присвячений Ілі „Ортіра“. Автор приводить тут докази звязи Ілі з Олегом (тему сю автор обробив також осібно по німецьки в Archiv i), переводить дуже інтересно, хоч не з усіма можна згодити ся. Скажу нпр., що похід вуй і племенника по жінку може далеко ближе пригадувати Володимира і Добриню. Що до переходу імені Олега в Ілю справедливо підніс деякі скептичні гадки ак. Ягіч в примітці своїй в Archiv-i. Титул князя мурманського (норманського) для Олега в Якимівській літописи бере автор за вихідну точку, але при великій непевності сього джерела і сей титул дуже непевний. Але деякі спостереження автора, дані при тім, справді цінні, не тільки що інтересні.

М. Грушевський.

А. Шахматовъ — Общерусскіе летописные своды XL и XV вѣковъ (Ж. М. Н. II. 1900, IX с. 90—176, X с. 135—200) і 1901, XI ст. 52—80).

Ак. Шахматов застановляючи ся над реконструкцією редакцій Найдавнішої літописи, неминуче мусів прийти до студій над літописними компіляціями пізніших часів; кілька років тому він був розпочав статю в Журналі Мин. Нар. Пров. в сім напрямі п. т. Древнішія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ, і з спостережень над сими компіляціями прийшов до здогаду про суздальські компіляції з 2-ої чверти XIII в. Та справа, видно, викликала перед автором цілий ряд нових питань, для яких треба було спеціальних дослідів; розпочата статя не була докінчена, а тепер маємо початок ширшої студії, в якій автор заходить до справи вже „з иншого боку“.

Автор виходить від студій над редакціями т. зв. 4 Новгородської й 1 Софійської літописей і з порівняння їх приходять до виводу, що в основі їх лежало спільне джерело: літописна компіляція, „общерусская“, як її зве автор — в значінню „загально-великоруської“, уложена в Москві в 1423 р.; в 1448 р. в Новгороді сю компіляцію і Новгородську літопись вивористано для нової компіляції, і ся компіляція 1448 р. стала основою 4 Новгородської й 1 Софійської літ.: в Новгороді її доповнювано далі звітками і Новгородської л., і так з'явили ся редакції 4 Новгород. л., в Москві (1455—8) доповнено звітками московських джерел, і так з'явила ся 1 ред. Софійської л. (с. 91—118).

Та „общерусская“ компіляція 1423 р. на гадку автора вийшла з митрополічних кругів: її ініціатором автор вважає м. Фотія, що мав постягати з різних своїх єпархій місцеві літописи й різні літературні пам'ятки; на їх основі утворила ся та компіляція. Сю компіляцію автор зве „Володимирським поліхроном“, прикладаючи до нього згадку компілятора Тверського збірника про „русский хронографъ но великому наложенію“ і „володимирскій полихронъ“: на гадку автора, митрополіча компіляція могла звати ся володимирським поліхроном тому, що Володимир уважав ся митрополічою катедрою (с. 175—6). Ся компіляція 1423 р. по выводам автора, окрім 4 Новгород. і 1 Соф. була використана в цілім ряді иньших компіляцій (м. нп. і в Супральській компіляції, вид. Даниловичом, і в гіпотетичнім хронографі Пахомія Льоготета), а окрім того мала кілька пізніших редакцій — 1472, 1499 і в 20-х рр. XVI в., котрі автор і слідить у різних великоруських компіляціях XV—XVI в. (резюме сих спостережень див. на с. 159—60). Ближе застановляєть ся він на складі тверського збірника (X с. 135 і далі), котрого першу частину, до 1255 р. вважає за скомпільовану в 1534 р. з 1 Соф., 1 Новгород. і скороченої редакції поліхрона, другу, від 1248 — скомпільовану з редакції поліхрона 1499 р. і тверської літописи (її передмова під р. 1402), і літописи Львовської (вид. Львовим), в якій до 1393 р. добачає 2 Софійську (с. 145 і далі).

Далеко ближій інтерес мають для нас дальші — IV і V розділи праці (X с. 148 і далі), де автор застановляєть ся над джерелами „Володимирського поліхрона“. Такими вважає він дві давніші митрополічі компіляції — володимирську, м. Петра, з р. 1305 (що лягла також в основу Лаврентієвської літописи), і її пізнішу московську перерібку — м. Кипріяна, з р. 1390. Не вхожу ближе в розбір сеї гіпотези (ст. 149—152), натомість спиню ся над иньшим гіпотетичним джерелом Поліхрона, більше нам інтересним, а то чернігівською компіляцією. Входячи з того звісного факта, що тексти Найдавнішої і т. зв. Київської літописи в північних компіляціях бачимо як раз в варіантах поправніших і повніших в порівнянню з українською (волинською мабуть) компіляцією кінця XIII в. (Іпатського й под. кодексів) (він наводить сі варіянти на с. 154—6 і на с. 165—6), автор виводить із сього, що Поліхрон користав з неї, а незалежно від неї з компіляції суздальської й чернігівської, з яких користав український збірник (і крім них іще з галицької й київської збірки — с. 157 прим. 2). Ся чернігівська компіляція, по гадці його*) сягала до 1284 р. (повість про баскака Ахмата), була зроблена при кінці XIII в. і опирала ся на „київськїм своді“,

*) Резюме на с. 170—1.

зробенім в р. 1223 – 1231; всі українські звістки в поліхроні (а з тим — і в пізніших компіляціях, що на ній оперли ся) пішли віден тільки. Сю гіпотезу ш. автора я уважаю одначе дуже певною, з тих причин українських звісток у тих компіляціях так мало починаючи від третього десятиліття XIII в., що трудно припустити, аби вони використували якусь українську компіляцію з тих часів, далі — чернігівської записки в тих українських звістках так мало, що спеціяльно чернігівський характер компіляції являєть ся дуже певним; вкінці — як погодити гадку про існування такої компіляції до р. 1284 з тим фактом, що український компілятор (а він по гадці д. Ш. користав із сеї чернігівської компіляції), майже не використав її для XIII? Так само дуже гіпотетичні здогади д. Ш. (с. 166 і далі), що в сій чернігівській компіляції містилися вже різні хронографічні вставки, аналогічні з Еллінським літописцем, які ми стрічаємо потім у північних компіляціях.

Принадібно ш. автор дає при тім доказ на те, що друга редакція Найд. літописи бума зроблена в р. 1117 (с. 169, пор. 171 прим. 1). Коли се одинокий доказ сього погляду (автор заповів уже давно свій доказ), то мушу признати сеї погляд за дуже слабо опертий: одинокий довід його, що в деяких компіляціях у хронологічній таблиці під р. 887 по Ярославі стоїть: „а Володимерь Ярославичь лѣта 4“ — д. Ш. поправляє се на Володимира Мономаха, і виводить з того, що се означення (якого, до річи, в старших редакціях Найд. літописи не маємо) вказує, що Найд. літопись редагувала ся на четвертім році Мономаха.

Четвертим джерелом поліхрона автор уважає новгородську компіляцію, і при ній висловлює кілька здогадів що до Найдавнішої літописи (с. 183 і далі). Він думає, що редакція В (моєї схеми), або версія I Новгородської, була зроблена в Новгороді, на підставі першого начерка, зробленого Киянином, чи не в X віку ще; автором новгородської редакції був Аким Корсуянин; він описав часи Володимира, до р. 1016. Ся редакція була в Новгороді же продовжена до кінця XII в., і в сій продовженій формі була використана для останніх редакцій Найд. літописи в Києві. Сі здогади ш. ученого мене одначе не переконують. Повість про Володимира не могла бути писана сучасником, яким був Аким; традиція про літописну роботу сього корсузького Грека не сягає глибше XVIII в. і досить нелевна; новгородське походження компіляції, що аж до кінця XI в. послужила підставою для Найдавнішої літописи, дуже неправдоподібно.

Останній (V) розділ праці присвячений дрібнішим джерелам Поліхрона, памяткам правним і літературним, поетичним утворам, і т. д. І тут, як і в попереднім, читач знайде цілий ряд інтересних і цінних спостережень і здогадів автора що до різних складових частин пізній-

ших компіляцій і їх історії. Сі спостереження роблять дуже цінною ввагалі сю працю ш. автора, дарма що з гіпотезами його не всюди ми можемо згодити ся.

М. Грушевський.

А. Шахматовъ — Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XV вѣка (Извѣстія отдѣленія рус. языка 1900, II с. 451—553).

— Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычній сводъ (ibid. 1903, IV с. 72—96 і 1904, I с. 366—423)

— Иоасафовская лѣтопись (Журналъ Мин. Н. Просв. 1904, V с. 69—79).

Н. П. Лихачевъ: „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ“, критическій отзывъ А. А. Шахматова, Спб., 1900, ст. 22 (відб. в Извѣстіяхъ отд. рус. языка).

Сі статі ваяють ся своїм змістом із попередню працею. Автор студіює в них невидані, рукописні історичні компіляції XVI—XVII в. — кожда статя виходить від такої компіляції, і автор, слідячи їх джерела, стараєть ся кинути світло на старші великоросійські компіляції, для нас затрачені, або на генеалу великих московських історичних компіляцій XVI в. Сі спостереження інтересні для нас о стільки, що дають часом цікаві вказівки на їх варіанти й екстраваганції в звістках із українських земель, уставляють їх походження й відносини. Автор приготовує при тім ті партії, які на його гадку, варті видання. Чи значило б се, що по за тими розмірно невеликими частинами з'аналізованих ним компіляцій вистарчить сеї його аналізи, і публікувати їх не треба? З сим можна не годити ся. При всім поважанню до ученого метода автора, годі задоволити ся його спостереженнями. Компіляції такі повинні бути видавані, хоч би в менш важних частях дуже економним, дрібним друком, і тільки там, де вони буквально подібні вже до звістних, можна вдоволяти ся наведенням варіантів.

Інтересні уваги подає ш. автор спеціяльно що до Никоївської компіляції. В компіляції ігумена троїцького Йоасафа, описаній ним, бачить він джерело Никоївської компіляції до 1520 р. В своїй рецензії на книгу проф. Ліхачева, приготовану мною разом з сею статею, ш. автор слідить історію Никоївської компіляції й комбінуючи історично-літературні вказівки з палеографічним, здобутиим проф. Ліхачовим, стараєть ся деталічно уставити ті редакційні фази, через які вона перейшла. Все отже дає дуже інтересні причинки до історії сього важного джерела.

М. Грушевський.

Илатонъ Кулаковскій — Начало русской школы у Сербовъ в XVIII в. Очеркъ по исторіи русскаго вліянія на югославянскія литературы (Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903, кн. 2 и 3, стор. 246—311 і 190—291)

Отся праця д. Кулаковського має деяке значінє також для історії українсько-руського письменства та духового розвою, бо в організації „славяно-сербської школи“ в південній Угорщині в першій половині XVIII в. брали визначну участь і Українці. Автор з одного боку значно розширив свою тему, даючи в першій розділі своєї праці побіжний нарис духових зносин Руси з Сербією від найдавніших часів до XVIII в., а з другого боку він троха затіснив її, присвячуючи найбільше місця першій добі славяно-сербської школи, коли її вчителем був Москвич Суворов, а збуваючи дуже коротко (всього на 6 сторінках) другу її добу (1733—1738), коли вчителями були вихованці київської академії Козачинський, Казуновський, Климовський, Шумиляк, Левандовський, Миначський та Залуський. А власне ті розділи могли би мати для нас найбільшу вартість.

Так само не входило в плян праці д. Кулаковського — показати вплив руського-московського і київського письменства через сю школу на Сербів, вплив нашої літературної традиції і вироблених у нас літературних форм на сербське письменство. Він зупиняєть ся детальніше лише на однім моменті того впливу, а власне на впливі церковно-руського языка на церковно-сербський. Д. Кулаковскій зазначає, що сей вплив був далеко давніший, ніж заснованє „славяно-сербської“ школи; він зародив ся ще в пору, коли Сербія в XIV в. втратила свою державну самостійність, а рівночасно північна Русь починала поволі міцніти та увільнювати ся з під татарського ярма. Троха пізніше, в XVI і XVII в. дає себе чути також вплив українсько-руський, обік московських друків та рукописів у Сербії появляють ся також київські, львівські та інші українсько-руські.

Варто ще зацитувати слова д. Кулаковського про значінє того „славяно-сербського“ языка, що витворив ся був у Сербії наслідком довогікового лихоліття і зробив ся був основою тої школи, яку насаджували тут 1720—1723 московські та українські вчителі. „В загальній свідомості Сербів — пише д. Кулаковскій у вступі до своєї праці — готове було усталити ся переконанє, що язык руського письменства XVII і навіть XVIII в., се власне той літературний язык, яким повинно користувати ся сербське письменство. Сумніву в сьому майже не допускало ся і лише дуже рідкі твори тої доби писано мовою близькою до живого народнього говору. Твори письменства повинні бути високі змі-

сток, строгі і поважні висловом; література повинна бути, що так скажемо, аристократична, приступна лише людям шкільним, освіченим. Треба було основно звернути з тої дороги народою, що прокинувши ся до нового життя не бачив у себе ніяких елементів здібних утворити аристократію. Само піддвигненє Сербів має чисто демократичний характер. Віки „агарянського“ ярма привели навіть сербське духовенство до стану надзвичайно близького до народної маси, прибитої до землі. Період „русько-славяно-сербський“ закінчив ся в XIX в. побідою живого сербського языка, що виріс до ступня літературного языка“ (247). Аналогія між тим розвитком сербського літературного языка і розвитком поглядів на літературний язык у нас, особливо у галицьких тзв. москвофілів, нераз уже була зазначувана; інтересно почути про сю еволюцію спокійне і рішуче слово д. Кулаковського, який у Росії досить близько хилить ся до кругів, що в змаганю галицьких москвофілів до захованя книжного „високого“ языка та духової жертвечини бачуть змаганє до абереженя „исконно-русских начал“ та ідеї „русскаго единства“. Та ба! Що у Сербів було побідою демократизму та натурального розвою, се в Галичині по думці тих московських славянолюбців було-б побідою „сенаратизму“ та Бог зна якої „інтриги“.

Ів. Франко.

Dr. Zbigniew Pazdro — Organizacya i praktyka żydowskich sądów podwojewódziskich w okresie 1740—1772 r. na podstawie lwowskich materiałów archiwalnych, Львів, 1903, ст. 294.

Книжка ся ділить ся на дві мало що не рівні частини: властиву розвідку та долучені акти й документи. Першу частину опер автор майже виключно на останках актів львівського підвоєводського суду, що переховали ся у 6 книгах у т. зв. Бернардинськім архіві. З огляду, що підвоєводські суди давньої Польщі в історичній літературі мало знані, та й актового матеріалу не багато по них полишилось, хочу подати докладніший дещо перегляд праці д. Паздра. При тім треба тямити ще й те, що тут мова виключно про львівський суд підвоєводський над Жидами. Автор змагає всюди до загальних висловів — се показує й сам титул праці — але при них усіх треба мало що не всюди ставити знак запитаня. Численні сумніви й неясности, які зазначає сам автор, не можуть бути пояснені инакше, як тільки новим аналогічним матеріалом.

Воєводський суд над Жидами в pp. 1740—1772 складав ся з 3 щєблів: 1) суду воєводи (iudicium supremum), 2) суду підвоєводи (iudicium), 3) суду підвоєводського уряду (officium). З них кождий нижший був вирученєм висшого. Се нагадує цілком таку саму будову грєдського

суду; одже воеводський був його імітацією. Найвищий щепель сеї організації не входить цілком у тему сеї праці, а тільки оба низші. Оба вони не були колегіяльні, але одиничні: у iudicium видавав засуди „підвоєвода“, в officium „підвоєводський суддя“. Правда, з XVII ст. маємо звістки про участь „старших Жидів“ при видаваню осудів, але в обговорюванім часі їх не стрічаєть ся ніде; тільки де-не-де стрічаємо асесорів з поміж християн, в деяких спорах — чого автор не може цілком докладно пояснити (ст. 11—14).

Підвоєводу іменував воевода з поміж „осілої“ шляхти; сей уряд не міг бути злучений з іродським. Підвоєводський суддя був ще в XVII ст. мабуть виїмковим заступником підвоєводи, але пізнійше сей уряд постійний. На обсаду сього найнижшого уряду мали Жиди право пропонування, але у XVIII ст. ледви коли користали: правильно іменував його підвоєвода. У склад суду входили ще писар та інститор. Перший повинен був бути предложений Жидами, але на ділі підвоєвода іменував його по своїй волі; що до другого — то автор не вміє нічого певного сказати, хто і як його іменував; круг його діяльності виходив значно поза судові справи; він мусів бути шляхтичом.

Що до компетенції обох підвоєводських судів, то автор не може нічого подати про се, чи була яка небудь межа між ними¹⁾. Те тільки певне, що сторонам признавано право відклику (апеляції) від підвоєводського судді до підвоєводи, і то в кожній справі, але виключно тоді, як на се позволить суддя. Взагалі, що до апеляції, панувала страшна неправильність, чи там самоволя, але автор рад би всю вину скидати на писаря, що хибно протоколував, „bo inneј drogi nie ma“ (ст. 27). Подібно можна сказати й про відклик від підвоєводи до воеводи. Не можна було при апеляціях поминати підвоєводи. Судови натомісь вільно пересувати справи з одної інстанції у другу, однаково, чи в гору, чи в долину.

Львівський підвоєводський суд мав власть тільки над Львівською землею, разом із Жидачівським повітом. Жиди в приватних добрах і королівщинах не підпадали його компетенції — полишають ся одже самі львівські Жиди, а й то не всі, бо правильно тільки ті, що жили на міських ґрунтах, належали під юрисдикцію старости, ті знов, що на приватних ґрунтах, під приватну юрисдикцію. Підвоєводський суд змагав ся не признавати сеї останньої — але на ділі вона була аж до кінця Р. Посполитої. Старостинський уряд мав судити виключно справи про ґрунти, всякі бльші мали належати теж до підвоєводського; на ділі

¹⁾ Все таки чомусь автор переконаний, що у практиці такий розділ мусів бути (ст. 22... „z pewnością niejednokrotnie z niego korzysta...“).

одначе замкова юрисдикція розтягала ся на всі справи тих Жидів, що жили на королівській землі. Зрештою відносини між обома судами не були урегульовані і часто доходило до непорозумінь. Перед підвоєводським судом ставали, як винні, часом і християни, передовсім, що були в якій службовій залежності від сього уряду, але часом і цілком чужі — знов одна з неясностей і неправильностей, які трудно розв'язати автором.

Як відомо, мали Жиди ще свої автономні, духовні (рабінські) суди. Ті були залежні від підвоєводських. До духовних належали такі спори, де обі сторони були жидівські, — в теорії виключно туди, в практиці багато таких справ судив і підвоєводський суд; розмеження між обома не було ніякого. Підвоєводський суд був рівночасно апеляційною інстанцією для духовного суду, і така апеляція мусіла бути допущена. Розумієть ся, оба сі суди мали окремі правні норми, талмуд і польське право, одначе підвоєводський суд давав деколи позір на жидівське право, деколи противив ся йому. Бувало також, що підвоєводський суд не хотів судити і відсилав справу до рабінського суду, але правила на се не було ніякого. Через се відданне справи не нищено права апеляції. Подібні відносини були між підвоєводським урядом і жидівськими цеховими судами.

Дальше автор укладає статистику процесів по рокам, родам справ і по тому, хто був позивачем. Виходить, що найбільше було цивільних справ (73%), і внесених християнами на Жидів (73%). Місце суду було зрау у жидівській школі при біжниці, пізнійше в окремих льокалях. Що до процесових форм, то у підвоєводських судах уживались подібні, як і в иньших польських, але значно менше було формалістики. Докази бували: присягою, документами, оглядинами, знавцями, свідками, визнанням сторони (полученням із тортурованням). Кари бували ріжнородні: на гроші, волю, тіло, вигнання з міста, відобрання уряду й иньші, відповідно до обставини. Кара смерти не виступає ніде, але автор говорить рішучо (ст. 130), що підвоєводський суд міг її уживати. Опираєть ся він на двох побічних згадках, з яких одначе не видко, щоб так карати міг сей суд. Радше треба догадувати ся, що грубші карні справи ішли просто до воеводи.

Окрім судової юрисдикції підвоєводському судови належав круг адміністраційної діяльності. Він мав нагляд над внутрішньою самоуправою жидівської громади, над промислом і торгівлею, над безпекою, порядком і моральністю. Перша категорія нагляду обіймала головню контролю рахунків.

Про суспільне становище підвоєводського уряду автор не говорить нічого.

Додані акти доповнюють працю, майже всі використані у тексті, переважно взяті з перехованих Acta vicerpalatinae, але поруч них є й такі, що взяті з інших жерел, передовсім перед 1740 р. Тут можна знайти цікаві моменти до історії організації і побуту львівських, а навіть взагалі галицько-руських Жидів. Зазначувати сі риси — не наше діло.

С. Тожанівський.

П. А. Заболотській, Старшій запорожській уездъ, Ніжин, 1903 ст. V + 52 (Відб. з Сборника историко-филологического Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. IV).

Автор в тій розвідці займаєть ся історією території давньої Запорожської Січи, а нинішнього Александрівського повіту, а ближше зупиняєть ся над теперішнім її виглядом. Розвідку поділив він на дві частини: на історично-етнографічний опис Александрівського повіту і на обговорення питання про його народно-поетичну творчість, як пам'ятку історичної минувшини.

Александрівський повіт займає нині 19.194 кв. миль простору в майже 200.000 населенням і положений в південно-західнім куті Катеринославської губер. Він повстав в 1782 р., коли була виставлена твердиня Александровск. Потім на якийсь час лавза та зникає і аж в 1806 р. подибуємо її знов і від того часу існує вона до нині. Автор перебігає злегка історію земель того повіту від найдавніших часів аж по нинішній день, черпаючи свої відомости з других рук (не все найліпших); в сім розділі можуть бути цікаві деякі замітки про колонізацію новітших часів. В кінці автор коротко застановлюєть ся над школою й народною просвітою і констатує факт, що під впливом нинішньої школи українська мова щораз змінює свій первісний характер.

Важіша друга частина, де говорить ся про народну поетичну творчість. Значний процент народніх споминів припадає на долю запорожського козацтва; однак не мало записано оповідань про події й діячів на Україні взагалі. Автор ставить собі в тій часті за задачу, прослідити головніші мотиви історичних пісень в околиці, подати характеристику поглядів людности повіту на ті чи інші особи й події, та дослідити, на скільки повним і вірним зберігачем минувшини показуєть ся сфера народно-поетичної творчости, і о скільки вірний сій традиції був у своїх історичних образах Гоголь. Задача, як видно, широка, тільки на жаль авторови не вдала ся. Втягнем, що більш цікаве в тій часті. Що було в степах до появи козацтва, народна пам'ять не знає. Вона малює їх тільки за час існування Запорожа. Автор подає декілька таких народних оповідань. І тут саме показуєть ся, що в основі народна характеристика степів в нічим не ріжнить ся від характеристики

історичних пам'яток. Зміну вигляду степів зв'язує народ з упадком Січи. Що тикаєть ся споминів про боротьбу з Ордою і Турками, то пісні Алекс. повіту мало зачіпають саму боротьбу, а більше займають ся її нещасними наслідками, нпр. турецькою неволею та муками, якими мучили Турки полонених козаків. Крім того відбили ся в народній пам'яті повіту й інші українські події, а передовсім страшна боротьба з Поляками. З таких історичних подій на першім місці треба зазначити звісну руїну 1663 - 87 рр. Знає народна творчість повіту також особи деяких героїв, що виступають в тій епосі. Також змальовують ся народні відносини до Жидів. Богато говорить народна творчість про Саву Чалого і Семена Палія. Коли порівнати пісні і перекази пр. про Саву Чалого з аналогічними варіантами про нього, записаними в інших сторонах, то показуєть ся, що пісні і перекази Алекс. повіту багаті оригінальними і типічними подробицями. Тим то й цікавий той повіт для етнографії. Так само багато говорить ся про самих Запорожців, про їх звичаї, жите, організацію і в основі лежить історична правда, дещо притемнена народньою фантазією.

Та зі всіх історичних подій найбільше слідів в Алекс. повіті полишило зруйнування Січи. Причину зруйнування Січи видить народ в змаганні московських панів загарбати широкі запорожські посілости. Найбільшим виводком виходить „Потимка“ (Потемкин). Згадують народні спомини і про першу появу Німців-колоністів в границях давних запорожських посіlostей, згадують неприхильно. Їх звичаї висміває народній гумор. Не без іронії згадує народ і про московських колоністів, однак вже більш добродушно, як про Німців. Також з пізніших часів зберіглось в народній пам'яті декілька пісень історичного характеру, головно за Александра I, але тут видно вже і в формі і в мові великоруський вплив. На тім кінчить ся друга часть інтересніша, але також написана з легка, без поглиблення.

І. Кр.

М. Н. Бережковъ, М. Е. Марковъ и его рукописный сборникъ о черниговской старинѣ. (Сборникъ историко-филологического Общества при институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ. Т. IV, ст. 1 - 5).

М. Марков, бывший директор черниговскихъ шкіл з початком XIX ст.; займав ся історією України, а передовсім Чернигівщини. Він належить до ряду тих кравчих істориків-археологів, дещо в романтичній тоні, що їх тип появляєть ся на Україні в другій половині XVIII і з початком XIX ст.

Автор подає найперш декілька документів, важних до біографії і характеристики М. Маркова і вчисляє його всі праці, що зберігають

ся в рукописнім відділі Румянцівського музею. Друкованих не багато: „О городахъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упоминаемыхъ въ Несторовой лѣтописи, какъ въ оной слѣдуютъ по порядку годовъ“ (видане також окремо) і „О достопамятностяхъ Чернигова“ (видане другий раз в „Чтеніяхъ“) — обі друковані в ч. 40 і 41 „Періодическаго сочиненія о успѣхахъ народнаго просвѣщенія“ з 1815 року. Крім того О. Бодяньський видав ще в 1858 р в „Чтеніяхъ“ невеличку статейку Маркова п. з. „Отвѣтъ на нѣкоторые вопросы о Малой Россіи“, написаний, як виказує Бережков, для Д. М. Бавтиш-Каменского, який ставив Маркову різні питання з української історії і діставав на них небезітересні відповіді. Так само видрукував Бодяньський в „Чтеніяхъ“ (річн. IV, кн. I) безіменну історично-публіцистичну записку п. з. „Замѣчанія до Малой Россіи принадлежащія“, одначе автора її не знав. Бавтиш-Каменский догадувався, що автором тої записки був М. Марков, одначе Бережков не згоджується з тим поглядом, а промовляє більше за тим, що ним був А. Ф. Шафонский, автор книги про Чернигівське намісництво.

Видавати статі Маркова тепер нема потреби, але інтересні є деякі уривки, пр. „О Нѣжинѣ и его повѣтъ“, який автор друкує в повнім тексті. В ній подана коротка історія, топографія, організація й інші міста Ніжина і ніжинського повіту. Відривок доволі примітивний і має тільки інформаційну вартість.

І. Кр.

М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и современныя ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). (З „Сборника“ историко-филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. V). Київъ 1904, стор. 52 + 26 + 54.

Праця проф. Сперанского складаєся з трьох частин: у першій, властивій науковій розвідці, говорить ся про сучасний стан української народної пісні та її носителів, лірників і бандуристів; у другій подано реєстр 146 звисних доси кобзарів та лірників полтавської, чернигівської, харківської та київської губерній та репертуари 21 кобзарів та лірників з додатком короткого опису Пархоменкової бандури, а в третій часті надруковано десять дум та 30 духовних вірш та сатиричних пісень, що в переважній часті творять репертуар Пархоменка.

Праця пр. Сперанского викликана тим зацікавленем українськими кобзарями та лірниками, що проявилось особливо від харківського археологічного в'їзду. Зі статі д. Хоткевича, друкованої в Літ. Наук. Вістнику знаємо, що введено продукцій тих українських рапсодів у програму занять в'їзду не обійшло ся без завзятої боротьби і своєю чергою

було почином до поправи стану лірників та кобзарів, увільнивши їх хоч по часті від знущання нетямущих підрядних органів влади. Не менше важні з наукового погляду були зусилля деяких спеціалістів — виступувати не лише повні репертуари, а й техніку співання й гри тих співаків, репертуари їх учителів і через се спосіб переховування української пісенної традиції. Проф. Сперанский також належав до тих, що зацікавили ся кобзарями, спеціально Пархоменком, і результатом сього зацікавлення являється отся його праця. Автор приступав до неї з тою методичністю та з тими вимогами точности й докладности, які до всякої фільольогічної праці ставить школа Тихоцраова. Підносячи дискусюване так часто в російській пресі питанє про вимиранє народної пісні, автор звертає увагу на трудність — відповісти на се питанє, на наше дуже недокладне знанє народнього пісенного скарбу, на недокладне, виривкове, дилетантське записуванє народніх пісень майже всіма дотеперішніми збирачами, на занедбуванє того, щоб списувати повні репертуари даних співаків і чинити розвіди, відки вони мають їх основу і як збагачувати їх в часом, і дає про всі ті справи ряд добре обдуманих практичних порад для збирачів. Дальше на основі матеріалів зведених у другій і в третій часті автор пробує схарактеризувати зміст та характер пісенної традиції живучих тепер у лівобережній Україні (головно в губ. Чернигівській, Полтавській та Харківській) лірників та бандуристів, зводить до купи відомости про їх ученє, школи та братства, характеризує їх порівнанєм з північними, московськими жebraками та сказителями биліи, і подає в кінці звістки про жите та характеристику Пархоменка. Ся перша часть праці пр. Сперанского справді гарна і хоча не подає майже нічого такого, що не було-б доси дискусюване та принагідно обговорюване в пресі й наукових працях, то головна її вартість власне в її методичности і в широкому поставленю питань, які вказують поле праці для мпогих іще робітників на полі нашої етнографії. При тим автор майже вповні використав відповідну літературу; можна завважити хіба брак галицьких видань (праці Студинського про лірників та публікації Драгоманова в Житю і Слові), але при трудній доступности галицьких видань навіть для вчених спеціалістів у Росії сей брак якось аж ніяково класти на карб ученого, якому доводить ся працювати в Ніжині. Що до третої часті, яка містить тексти пісень, то треба завважати, що записував їх не сам д. Сперанський, а один із його слухачів, д. Приходько. Не вважаючи на дуже мудрі уваги проф. Сперанского, висловлені в першій часті його праці що до точности записуваня і передаваня слів і звуків пісень ми стрічаємо в надрукованих текстах деякі помилки, які треба покласти на карб уже не записувачеви, а тому, хто відчитував його рукопис не знаючи гаразд української мови. І так

у „думі“ про Морозенка рядок 2 читаємо: Вониж його не стріляли і на четі не рубали“ — очевидно мало бути: на часті. Дума про втеку трьох братів із Азова р. 62: Щоб рівною кровью — мб. рідною; р. 63: оброщеніє брали, мб. опрощеніє. Дума про вдову та синів р. 75: гомонилі, мб. гомонили; р. 83: став нас Бог корати, мб. карати; р. 85: Та йди ти мати до нас пробуживати, мб. проживати. Дума про невільницький плач р. 12: Садь-поди, мб. пади і т. и. Завважимо, що назву „дума“ пр. Сперанський розуміє ширше, ніж її розуміють українські етнографи; думою називає пр. Сп. кожду пісню в історичною основою не вважаючи на те, чи вона зложена звисним стилем і складом козацького епоса, чи пізнішим пісенним розміром. Таким робом до дум він зачислив і Морозенка і Саву Чалого, що зложені в основі коломиїковим розміром і співають ся не властивим думі рецитативом, а мають суцільну мелодію однакову для кожного куплета.

Ів. Фр.

Проф. Н. О. Сумцовъ. Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ. Харьковъ, 1898. Рецензія А. Кирпичникова. (Отчетъ о 42-омъ присужденіи наградъ графа Уварова, ст. 151—174).

Наш журнал надрукував свого часу рецензію на працю д. Сумцова; автор предложив тимчасом сю працю петербургській Академії Наук для осягнення уварівської премії і з тої нагоди появилася на неї ширша рецензія проф. А. Кирпичникова. Отут бажаємо ми й подати висліди тої рецензії.

Проф. Кирпичников згадує на вступі своєї рецензії також про працю д. А. П. Пельтцера „Происхождение анекдотовъ въ русской народной словесности“, надруковану в XI т. „Сборника харьк. истор. филол. общества“ разом із працею д. Сумцова, немов передмову до останньої, і вказує, що характеристика анекдота далеко докладніше подана Ганом,^{*)} ніж Пельтцером, та що й досліди над анекдотами належить переводити у напрямі вказанім Ганом.

Перейшовши до праці д. Сумцова, рецензент затримуєть ся коротко над вступом праці. Він заперечує, мов би Англієць Кльовстон, якого д. Сумцов уважає своїм попередником у дослідах над анекдотом, був ним справді, та називає Кльовстона лише очитаним аматором, що старав ся радше зацікавити читача всякими куріозами, ніж ученим, що гонив би за стисло науковою докладністю. Зхарактеризувавши працю д. Сумцова словами його-ж самого, переходить проф. Кирпичников опісля поодинокі її

розділи, вказує на деякі недогляди автора і доповняє її подекуди новими матеріалами, як приміром: при колективних анекдотах, що говорять про певну верству людей чи про якусь околицю, нагадує, що при анекдотах про Пошехонців автор не покористував ся брошурою В. Березайського, виданою ще в 18 ст. і опісля передрукованою нераз; тимчасом брошура ся має велику вагу, при порішуваню питання про повстанє і ширенє сих анекдотів, тому й не повинна була вона бути пропущеною. З деякими гадками рецензента не конечно одначе можна згодити ся; анекдот про купця, що спалив альеос, давши себе надуту хитрунови, будім то за вугле дістане більше грошей — хоче рецензент зачислити до групи анекдотів про обманців та дурисвітів, але не про дурнів. Безперечно, можна й так зробити, але на нашу думку д. Сумцов мав також повне право зачислити його до групи анекдотів про дурнів, бо коли-б купець був розумний, не дав би був себе підвести до того ще й незнайному чоловікови.

Переходити ті доповненя і вказівки рецензента ми не будемо тут; за те покажемо деякі суперечности у праці д. Сумцова, подані рецензентом і наведемо остаточний його вивід про ту працю.

Суперечностей або фраз, що мають щось доказувати, а в самій річі не доказують нічого, розсипано по праці д. Сумцова досить багато. Так приміром на ст. 13 він говорить: „Між народами Азії користують ся анекдоти про дурнів широким розповсюдженем. Історично-літературна роля їх не вияснена. Драгоманів попробував був означити вплив турецьких анекдотів на українську народню словесність; але представлені ним зближеня не переконують нас достаточю. Українські і російські анекдоти, з нечисленними виїмками, скорше підходять до західно-європейських і коли ріднять ся зі Сходом, то при посередництві останніх, які, дуже можливо, мають коріне в східно-мусулманських та в індійських будийських жерелах“. На ст. 15 він одначе говорить уже: „Привзаючи можливою і навіть несумнівною передачею анекдотів про дурнів від одного народа до другого, від азійського Сходу на європейський Захід, зі Сходу (головно через Кавказ) і з Заходу (головно через Польщу) в Росію, ми вважаємо одначе потрібним завважати, що деякі анекдоти могли повстати на місці, як проява самостійної народньої творчости“. До сих слів додає рецензент отсе: „Не можна не висловити жалью, що сі цікаві думки по перше: не являють ся виводом із наведених автором фактів і навіть не належать спеціально до розділу про колективних дурнів; а по друге, що між ними заходить суперечність що до походженя російських і українських анекдотів на сю тему“.

^{*)} I. G. v. Hahn, Griechische u. albanesische Märchen, Leipzig, 1864.

Подібних неоправданих і непідпертих думок д. Сумцова наводить рецензент більше, прим.: Ст. 162: „Анекдот мабуть невідомий західно-європейським казкам, коли не помиляюся, а помилити ся тут незвичайно легко“. „Характерное сознание: что же дают прочнаго подобныя наблюдения“ — додає рецензент. — Ст. 165: „Предположеніе автора, что анекдоты этого рода, должно бытъ, возникли въ Индіи — ничѣмъ не подтверждено“. — Ст. 166: „Изъ всего довольно пестраго матеріала, собраннаго въ этой главѣ, г. Сумцовъ дѣлаєтъ обычный выводъ, что мотивъ о падающей съ неба рыбѣ и пр. могъ проникнуть съ азійскаго востока“. — Ст. 173: „Нѣкоторыя догадки г. Сумцова, какъ говорится „сорвались съ кончика пера“; таково, напр., предположеніе, что цыгане занесли въ Малороссію „изъ далекой индійской родины“ анекдотъ, въ которомъ цыганъ оказывается круглымъ дуракомъ, нуждающимся въ ударахъ кнута“ — і т. д.

Висновок рецензента про працю д. Сумцова такий: „Реасумуючи все сказане ми мусимо признати книгу М. Ф. Сумцова дуже корисною роботою в значіню збору матеріалів для будучих дослідників і облегчення праці останніх через угрупованє тих матеріалів по темам, а декуди й через наукову їх систематику. Та назвати її розслідуєм (наслідкованієм) анекдотів про дурнів ми вважаємо неможливим, при чому дозволяємо собі висловити наше глибоке переконанє, що вира в тім разі не так лежить на авторі, як на стані річи: фольклор — занадто ще молода наука і брати ся за такі широкі задачі поки що нема можности. В теперішні часи або належить так поступати як Коскен, що по словам д. Сумцова „не останавливається на вопросѣ о происхожденіи и путяхъ распространенія сказки: онъ лишь дробить ее на детали и даетъ многочисленныя указанія на варианты“, або належить брати дуже обмежений матеріал, не лише що до числа тем, але що й до характеру самого матеріалу, а для розсліду народнього анекдота належить передовсім розслідувати так названу „лубочную литературу“, що без сумніву принесе також велику користь історії літератури, яка й доси наслідком погорди до сього важного рода памяток носить дуже, що так скажу, аристократичний характер. Разом із тим належить поробити тисячі зроб, зібрати тисячі заміток (у роді тих, які приміром робив Гільфердінг у часі своєї славної подорожі до Петрозаводска) для виясненія загальних законів, на підставі яких книжне оповіданє ширить ся між народом, амальгамуючись із тим, що находить воно рідного на тім ґрунті: лиш після того можна буде робити „Разысканія въ области анекдотической литературы“ взагалі, а твердим переконанєм, що дослідникови удасть ся установити безсумнівний історично-літературний звязок між народніми анекдотами

ріжних племен і порішити питанє про походженє і дороги розповсюдження сеї або тої казки-анекдота“.

До сих слів можемо додати від себе, що над деякими темами можна вже й тепер зробити роботу вказану рецензентом, але не над усіма. Та над усіма ледви й коли можна буде зробити.

На конець звернемо ще увагу на одну подробицю. Рецензент наводячи характеристику анекдота за Пельтцером, що анекдот, се „народне оповіданє, не привязане до історичних осіб“, не подає до неї ніякої замітки. Тимчасом є цілий ряд анекдотів привязаних до історичних осіб і витворених на місці, а не мандрівних. Щоби далеко не ходити, вкажемо хоч би на деякі (розумієть ся: не всі) російські анекдоти про Петра I, на українські про Потоцького, катівського старосту, на сербські про Марка Кралєвича і ин. Щож до осуду праці д. Сумцова в загалі, то ми годимо ся вповні з рецензентом. В. Г.

K. Rhamm. — *Der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen* (Globus LXXXII, 1902).

Автор спинаєть ся тут над противними собі поглядами на жінку у славянських народів. В першій статі (103—108) опираючи ся на артикулі „Селянина“ в часописи *Hrvatska*, виказує автор, що між Хорватами панує розпуста в найвишнім степені — а дальше піянство, егоїзм і ліниство, за чим іде виродженє цілого народу. З другої сторони констатує автор у другій розвідці (186—193) соромливість у відносинах між судженим і судженою і між мужем та жінкою. З цілого одначе захованя жінки видно (в третій розвідці 271—272), що вона мусить поступати так, як би була між чужими людьми. На се вказує і сама назва невѣста від пня „вѣд“ „незнана“; тому суджений в російській пісні називаєть ся „чужий чужениця“. Автор приймає на основі того, що у Славян істнувала екзогамія, а то подружє через рабунок, покликуючи ся на Нестора. Рабунок сеї був лише на те, аби обійти кошти купна, бо в дійсности між супругами чи родинами було подружє порішене. При тім доля жінки була незавидна: автор оповідає, що на Поділю жінка все мусить стояти з далека від мужин, коли вони розмовляють. Четвертий розділ „Minnedienst and snohačestvo (320—325) присвячений спеціально Українцям. Автор малює опираючи ся на „Трудах“ погляди Українців на любов, що визначають ся надзвичайною чистотою і ніжністю. Се головна ріжниця між Українцями і Великоросами. Дальше описує Рамм вечерниці і досьвітки і подивляє ніжність відносин — у Великоросів ва те снохацтво. Автор підчеркує, що сеї ріжницї істнували вже за Нестора і що перед прийятєм християнства були глибші і значнійші: доперва

християнство вирівняло їх. Однак і між Українцями нема одностайних поглядів на відносини між полами. Гуцули знають цілком иншу моральність: про се знав вже Насquet, подорожник з 1794 і Сох з 1754. Українці зближують ся що до своєї чистоти пожитя до Сербів. Автор готов уважати розпусних Славонців за не-Славян тим більше, що носять пр. бороди, коли у инших Славян того не стрічаємо (?). У Болгарів находимо і спільне чисте пожитє і снохачтво, а також кунно побіч себе. Автор доходить по тім до результату, що у Славян, здавен давна були дві форми — чиста у Сербів на полудни і у Українців на півночі і груба у Росіян. Лише у Українців виробило ся ніжне пожитє між обома полами (як пр. з судженою). Все се, як бачимо, виводи, вироблені за надто поверховним студійованнем, без відповідного поглиблення.

З. К.

Видання й статі обговорені в сім томі:

- O. Schrader — Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, 1901.
 M. Winternitz — Was wissen wir von den Indogermanen, 1903.
 S. Ciszewski — Ognisko, studyum etnologiczne, 1903.
 H. Б'яшевскій — Дюниці стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западнаго Буга въ среднемъ его теченіи, 1901.
 K. Potkański — Kraków przed Piastami, 1898.
 — Granice biskupstwa krakowskiego, 1900.
 — Przywilej z 1086 roku, 1903.
 W. Abraham — Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie.
 B. Ляскоронскій — Історія Переяславской землі съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, 1903.
 H. Никольскій — Матеріалы для історіи древне-русской духовной письменности, 1903.
 M. Халанскій — Къ історіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ В'щемъ, IV—VIII, 1903.
 — Матеріалы и замѣтки къ історіи древнерусскаго героическаго эпоса, 1903.
 — Pias von Reussen und P'ja Muromec, 1903.
 A. Шахматовъ — Общерусскіе лѣтописные своды XI и XV вѣковъ, 1901.

A. Шахматовъ — Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XV вѣка, 1900.

— Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычний сводъ, 1904.

— Иоасафовская лѣтопись, 1904.

— H. Лихачевъ, Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ, критическій отзывъ, 1900.

П. Кулаковскій — Начало русской школы у Сербовъ в XVIII в. 1903.

Dr. Z. Pazdro — Organizacya i praktyka żydowskich sądów podwojewódzińskich, 1903.

П. Заболотскій — Старѣйшій запорожскій уѣздъ, 1903.

M. Бережковъ — M. E. Марковъ и его рукописный сборникъ о черниговской старинѣ, 1903.

M. Сперанскій — Южно-русская пѣсня и современные ея носители, 1904.

A. Кирпичниковъ — H. Сумцовъ, Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ, 1898.

K. Rhamm — Der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen, 1902.

- Павлик М. — Про читальні
- „ М. П. Драгоманов, сто ювілей, похорон, автобіогр. і спис творів
Якуб Івагнович
- Партицький О. — Стариша історія Галичини
- „ Словинська держава перед двома тисячами літ
Провідні ідеї в писемх Т. Шевченка
- „ Скандинавщина в давній Русі
- „ Слово о полку Ігоревім
- Партицький О., Темні місяці в Слові о полку Ігоревім
- Правничя часопись, річник IV—V по 6 00, VI, VII — X по
- Правничя бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2
- Правничя і економічна часопись, т. I—III по 3 00, т. IV—V по
- „ Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96
- „ з р. 1878 2 00, річи. XIII з доповненям
- Пулюй І., Непропаща сила
- „ Нові і перемінні звідки
- Раковський І., Вік нашої землі
- „ Вулкани
- Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.
- „ Руські землі Польської Короли при кінці XV в.
- Сеньобоб Ш., Австрія в XIX ст.
- „ Міжнародні революц. партії
- Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності
- Стоцький С. — Буковинська Русь
- Студинський К. Др. — Лірики, студії
- „ Чересторога, історично-літературна студія
- Тен Г., Філософія штуки
- Терлецький О., Москвофіли й народовці
- Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.
- „ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі
- „ Клівська Ковачина 1855 р.
- „ Маруся Богуславка в укр. літературі
- Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів
- „ Розвій астрон. поглядів
- „ Розвій поглядів на лихву
- Українсько-руська бібліотека т. I, 6 00, II, 4 00, IV, 3 00, оправні о 1 20 дорожш
- Уманець і Спілька — Словар російсько-український т. I—IV
- Феррієр Е., Дарвінізм
- Флямаріон К., Про небо
- Франко Ів. Нарис історії фільзовофії
- „ Нані коллди
- „ Іван Вишенський
- „ Про цалцину і її знесенє 1818 р.
- „ Хмельницина 1648—9 р. в сучасних віршах
- „ Слово о Лазареві воскресінні
- „ Апокріфічне евангеліє Псевдо-Матвія
- „ Шевченко героєм польської революційної легенди
- Целович Ю. Др. — Історія Скиту Манявського
- Целович О. Причини до зноси П. Дорошенка з Польщею
- „ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.
- Щурат Чернеча республіка на Афоні
- „ „Черпець“ Т. Шевченка, студія

НБ ПНУС

249160